

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Διπλωματική Εργασία με Θέμα:

**Πρόσληψη στοιχείων οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας απο την
ύστερη Αστική Πεζογραφία του 19ου αιώνα**

ΚΥΡΙΟΣ ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Καρδάσης Βασίλης

2ος ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Σταθάκης Γιώργος

ΦΟΙΤΗΤΗΣ: Μανιούδης Μανόλης

Ηράκλειο 2010

“[...] Πόσον καιρό θα ήθελε ο Φιλέας Φόγκ για ένα τέτοιο ταξίδι στα 1848; Θα έπρεπε να γίνει σχεδόν ολόκληρο δια θαλάσσης, αφού η ηπειρωτική Ευρώπη δεν διασχίζονταν ακόμα από σιδηροδρομικές γραμμές, που ουσιαστικά δεν υπήρχαν πουθενά αλλού στον κόσμο εκτός από τις Ηνωμένες Πολιτείες, χωρίς, ακόμα και εκεί, να προχωρούν στην ενδοχώρα περισσότερο από διακόσια μίλια.”

Eric Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3-6
2.ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7-28
α) Ιστορικό Πλαίσιο: Υπανάπτυξη ή Εξαρτημένη Ανάπτυξη.....	7-16
β) Αστική Λογοτεχνία: Η Εποχή της Υποψίας.....	17-28
3. Άγγελος Βλάχος: Το ρηξικέλευτο αίτημα του Ρεαλισμού.....	29-53
4. Εμμανουήλ Ροΐδης: Απο της Σύρας τη Ζωή στις Βάθειας το Περιβόλι.....	54-79
5. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Θρησκευτικότητα ή Νατουραλισμός;.....	80-105
6. Μιχαήλ Μητσάκης: Ο Αλκοολικός της Περιγραφής.....	106-133
7. Εμμανουήλ Λυκούδης: Προοικονομώντας την Γενιά του 1930.....	134-148
8. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ.....	149-152
9. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	153-159

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπός της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας, όπως δηλωτικά μαρτυρά και ο τίτλος της (αλλά και το απόσπασμα απο το βιβλίο του Hobsbawm που προηγήθηκε), είναι να φανερώσει την ερευνητική σημασία των σύγχρονων λογοτεχνικών καταγραφών μιας σαφώς ορισμένης ιστορικά εποχής. Αναδεικνύοντας παράλληλα την δυνατότητα να προσληφθούν ποιοτικά στοιχεία οικονομικής και κοινωνικής υφής τα οποία είναι εξαιρετικής σημασίας για την διαδικασία κατανόησης ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Η σύγχρονη δημιουργική γραφή, η λογοτεχνία δηλαδή, αποτελεί σύμφωνα με τον Σπύρο Ασδραχά, έναν απο τους καλύτερους και συνεπέστερους ποιοτικούς μάρτυρες.¹ Ενώ όπως έχει τονίσει η Λίζυ Τσιριμώκου² *“Τα λογοτεχνικά κείμενα πέρα απο τον αυτόνομο, αυθύπαρκτο χαρακτήρα τους, λειτουργούν και ως οχήματα ιστορικής πληροφόρησης.”* Μέσα απο την λογική αυτή, το πλέγμα των πραγματολογικών και ιδεολογικών στοιχείων τα οποία μας παρέχει η δημιουργική γραφή, είναι ικανά να τροφοδοτήσουν με ιστορικού τύπου σημάνσεις οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα τα οποία χωρίς την συνεχή αναφορά στις συνάψεις και στις συνδηλώσεις τους, ενδέχεται να περιορίζουν την εποπτεία του απεικάσματος της συνολικής πραγματικότητας. Έτσι, μονάχα η ποιοτική μαρτυρία μπορεί να επιβεβαιώσει, να ενισχύσει ή εν πάση περιπτώση να αναδείξει κάτι που μονάχα απο υποθέσεις μπορεί να συνθέσει ένας ερευνητής. Η έλλειψη ιστορικών ντοκουμέντων οδηγεί στην αδυναμία κατανόησης τόσο του κινητήριου μοχλού ενός ορισμένου κοινωνικού σχηματισμού όσο και στις επιμέρους αντανάκλασεις που αυτός εκδηλώνει στην οποιαδήποτε μορφή και αν απαντάται. Στην προκειμένη περίπτωση, οποιαδήποτε ποσοτικού (ή στατιστικού) τύπου μεθοδολογία και αν χρησιμοποιήσει κάποιος για να επιβεβαιώσει, να αναδείξει ή να απορρίψει μια υπόθεση, πάντοτε η μέθοδος αυτή εμπεριέχει ένα σημαντικό ποσοστό σφάλματος σύμφωνα και με την στατιστική θεωρία. Ο ερευνητής προσπαθεί να ανακαλύψει την λογική της ιστορικής μαρτυρίας και μέσα απο την αναζήτηση του αυτή επιχειρεί να διατυπώσει μια ερευνητική υπόθεση που να απαντά στο κυριαρχικό του ερώτημα. Η διαδικασία όμως αυτή, δεν είναι πάντοτε εύκολη καθώς προσκρούει στην ένδεια των ιστορικών πληροφοριών και στην παρεπόμενη ανεπάρκεια που χαρακτηρίζει την σχετική βιβλιογραφία. Έτσι, στην περίπτωση αυτή, η μαρτυρία των

¹ Σπ. Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σελ. 183

² Λίζυ Τσιριμώκου, *Εσωτερική Ταχύτητα, Δοκίμια για την Λογοτεχνία*, Άγρα, Αθήνα, 2000, σελ. 13.

συγχρόνων είναι ο πλέον λυσιτελής τρόπος επιβεβαίωσης. Στο σύντομο αυτό προλογικό σημείωμα προσλαμβάνεται το υποτυπώδες ανάπτυγμα που ενέχει η έρευνα μας. Μέσα απο την ερευνητική διεργασία θα αντιμετωπιστεί και θα αναγνωριστεί η πραγματικότητα μέσω της λογοτεχνικής μαρτυρίας, η οποία μαρτυρία όμως δεν είναι μια απόλυτη αντανάκλαση του οντολογικού μέρους της ιστορίας. Αποτελεί ένα φιλτράρισμα της πραγματικότητας μέσα στην συνείδηση των ανθρώπων που μαρτύρησαν, και οι άνθρωποι που μαρτύρησαν είναι στην προκειμένη περίπτωση σύγχρονοι με το γεγονός.³

Μέσα απο την έρευνα θα αναδειχθεί το πλήθος των πληροφοριών που μπορεί κάποιος να αντλήσει απο την ποιοτική μαρτυρία μιας συγκεκριμένης περιόδου, τις ζωντανές δηλαδή καταγραφές, όπως αυτές που συγκεκριμένα μας προσφέρουν οι λογοτέχνες της εποχής. Στην συνέχεια της ανάπτυξης θα αναδειχθούν οι δυνατότητες που μας προσφέρει αυτού του τύπου η διεργασία και με ποιόν τρόπο αυτή ενισχύει και αποδίδει κατευθύνσεις για την κατανόηση του ιστορικού γίνεσθαι. Μια παρατήρηση είναι σκόπιμο να διατυπωθεί εξ αρχής. Η (ει δυνατόν) εναργέστερη κατανόηση ενός κοινωνικού φαινομένου, ενός τρόπου παραγωγής στην ουσία, απαιτεί την όσο δυνατόν συνεπέστερη και ολόπλευρη προσέγγιση των διαθέσιμων πηγών, στοιχείων και πορισμάτων. Απο την άποψη αυτή, η εργασία παραμένει ανολοκλήρωτη, καθώς έλαβε υπόψη της μέρος μονάχα των διαθέσιμων λογοτεχνικών καταγραφών, ενώ πολλές απο τις συνδηλώσεις που αυτή υπονοεί, παραμένουν δυνητικά απορρίψιμες αφού βασίζονται σε υποθέσεις εργασίας και σε καμία περίπτωση δεν παρουσιάζονται ως θέσφατο. Ο στόχος που αυτή συνεπάγεται είναι να αναδείξει και να χρωματίσει ποιοτικά τον κοινωνικό ιστό και τις οικονομικές λειτουργίες που μαρτυρούνται στον ύστερο 19^ο αιώνα. Ας μην περνά απαρατήρητο ότι οι λογοτέχνες αποτελούν μια κοινωνική ομάδα της εκάστοτε περιόδου. Έτσι, το συνολικότερο συγγραφικό τους έργο, οι αναφορές που αυτό περιέχει και η γενικότερη παρουσία τους στον κοινωνικό ιστό αποτελούν μια εκδήλωση της συγκαιρινής τους πραγματικότητας. Σύμφωνα με την λογική αυτή, η βαθύτερη επιθυμία μου είναι να σκιαγραφηθούν οι δυνατότητες που μας παρέχει ένα παρεξηγημένο (στους κόλπους της ορθόδοξης ιστοριογραφίας) ερευνητικό πλαίσιο και να αναδειχθεί η άποψη πως οι λογοτεχνικές καταγραφές αποτελούν ένα πεδίο δόξης λαμπρό για την (όσο δυνατόν) διαδικασία κατανόησης ενός συγκεκριμένου ιστορικού φαινομένου.

³ Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σελ. 143

Ας περάσουμε όμως στα καθ'ήμας. Για την διεκπεραίωση της εργασίας μελετήθηκε το έργο αντιπροσωπευτικών πεζογράφων του ύστερου 19^{ου} και συγκεκριμένα των Άγγελου Βλάχου, Εμμανουήλ Λυκούδη, Μιχαήλ Μητσάκη, Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη και Εμμανουήλ Ροΐδη. Η επιλογή των συγκεκριμένων πεζογράφων δεν είναι τυχαία, βασίζεται στην τάση τους να διαγράφουν με συνέπεια τις εκδηλώσεις της σύγχρονης τους ζωής με αποτέλεσμα να συνιστούν τα πλέον χαρακτηριστικά επιστημονικά παραδείγματα τα οποία θα συντελέσουν στην απάντηση του ερωτήματος της εργασίας αυτής. Οι καταγραφές τους και η διεισδυτική προοπτική που διακρίνει τα κείμενα τους αποτελούν πληροφορίες ιστορικού χαρακτήρα και βοηθούν στην απόδοση του πνεύματος της περιόδου. Οι λογοτέχνες είναι αναντίρρητα μια παράμετρος της εποχής. Η διαδικασία κατανόησης ενός κοινωνικού φαινομένου δεν εντάσσεται σε ένα εργαστηριακό σωλήνα. Οι διάφορες εκδηλώσεις ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν περιορίζονται στα δραματικά γεγονότα και στις κοσμογονικές αλλαγές ενώ η κοινωνική πραγματικότητα αντανακλάται σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο πλαίσιο. Έτσι, στα 1893, παράλληλα με την πτώχευση του ελληνικού κράτους, ο εξαιρετικός Ροΐδης πραγματοποιεί την στροφή του στο διήγημα με την συγγραφή της *''Ιστορίας μιας Γάτας''* αναδεικνύοντας την συνεχή και δυναμική μεταλλαγή του κοινωνικού προτσές.

Καποίες παρατηρήσεις είναι σκόπιμο να συγκεκριμενοποιηθούν απο το σημείο αυτό. Για τον σκοπό της εργασίας αναγνώσθηκαν πεζογραφήματα και όχι λογοτεχνήματα ποιητικού ή παραλογοτεχνικού χαρακτήρα καθώς είναι η μοναδική περίοδος στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας κατά την οποία η πεζογραφία υπήρξε ουσιαστικότερη και σημαντικότερη απο την ποίηση της ίδιας εποχής.⁴ Επιπλέον, τα κείμενα στην συντριπτική τους πλειοψηφία εκδράζονται στον χώρο της Αθήνας και ο λόγος είναι κάθε άλλο παρά γεωγραφικός. Η πρωτεύουσα του νεοελληνικού βασιλείου αποτελεί τον χώρο που συμπυκνώνονται και συντελούνται οι εκδηλώσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού με αποτέλεσμα οι καταγραφές που την έχουν σαν χρονοτοπικό μοτίβο να διαγράφουν με συνέπεια στοιχεία ιστορικού χαρακτήρα. Ούτως ή αλλέως την συγκεκριμένη περίοδο, ο ρυθμός ανάπτυξης της Αθήνας γίνεται ακόμα εντονότερος, ενώ όλα τα υπόλοιπα αστικού τύπου κέντρα (Ερμούπολη, Πάτρα και Κερκυρα) παραμένουν εντελώς στατικά αν δεν παρηκμάζουν ολοκληρωτικά. Στην Αθήνα απαντώνται οι κύριες αστικές

⁴ Γ. Αραγής, *Αστική Εμπειρία και Αστική Ιθαγένεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Σόκολης, Αθήνα, 2001, σελ. 73

λειτουργίες και γύρω της αναπτύχθηκε ο συγκεντρωτικός κρατικός μηχανισμός και για τον λόγο αυτό επιλέχθηκαν τα κείμενα που την έχουν σαν τυπικό χώρο δράσης.

Οι παραπομπές στα λογοτεχνικά έργα, που κυκλοφορούν σε πολλές διάσπαρτες εκδόσεις, παραμένουν πιστές στην ορθογραφία του εκάστοτε πεζογράφου και η μοναδική αλλαγή από το μέρος του γράφοντα είναι ότι αποδίδονται στο μονοτονικό και όχι στο πολυτονικό σύστημα. Η μέθοδος την οποία ακολουθεί η έρευνα είναι αυτή που πρώτος εισήγαγε στην νεοελληνική οικονομική και κοινωνική ιστορία ο Νίκος Σβορώνος. Ακολουθώντας δηλαδή, την μεθοδολογία που απορρέει από την μαρξιστική θεωρία⁵ θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε μέσα από την μελέτη της αστικής λογοτεχνίας τόσο την μετεξέλιξη και την συνακόλουθη διεύρυνση της οικονομίας, όσο και τις μεταλλαγές των συναφών κοινωνικών δομών.⁶

Μέ την ολοκλήρωση της εργασίας, θα διαφανούν τα πραγματολογικά και ιδεολογικά στοιχεία που περιλαμβάνουν τα πεζογραφήματα της συγκεκριμένης περιόδου και πώς μέσα από την επισταμένη και συνεπή μελέτη των λογοτεχνικών καταγραφών καθώς και την αναγκαία αποδόμηση του λογοτεχνικού υποστρώματος προσλαμβάνουμε ιστορικά συμφραζόμενα και διαδικασίες που συντελούνται το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Επιπλέον, μέσα από την ανάπτυξη της έρευνας διαγράφεται για πολλοστή φορά το συμπέρασμα ότι η οικονομική ιστορία δεν έχει καμία προτεραιότητα απέναντι σε κάποια άλλη ιστορική γραφή, είτε κοινωνική ιστορία λέγεται, είτε ιστορία των ιδεών ή των νοοτροπιών λέγεται. Δεν έχει καμία προτεραιότητα ακόμα και αν δεχόμαστε την πρωταρχική σπουδαιότητα του οικονομικού φαινομένου. Όπως χαρακτηριστικά καταγράφει ο Σπύρος Ασδραχάς, *“Αποκλειστική αναγωγή στην μελέτη της οικονομίας οδηγεί σε αυτό που λέμε οικονομισμό: η αναγωγή της οικονομικής ιστορίας σε κλειδί για να ερμηνευθούν οι συνολικές συμπεριφορές του ανθρώπου, αυτό την καθιστά πραγματικά ιστορία.”*⁷ Μέσα από το σύντομο αυτό προλογικό σχόλιο προσλαμβάνεται η αποκατάσταση μιας διαλεκτικής σχέσης, αυτή ανάμεσα στην οικονομική θεωρία και στην ιστορική

⁵ Πρόδηλα, η ανάλυση κατευθύνεται απ’ τον ορισμό του Engels (ο οποίος διατυπώνει την ουσία του ιστορικού υλισμού στα γράμματα του με τον J. Bloch) *“Σύμφωνα με την υλική αντίληψη για την ιστορία, ο καθοριστικός παράγοντας κατανόησης είναι η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής.”*, F. Engels, *Engels to J. Bloch*, στο K. Marx and F. Engels, *Selected Letters*, Peking Foreign Language Press, 1977, σελ. 75.

⁶ Νικ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά, με βιβλιογραφικό οδηγό του Σπύρου Ασδραχά, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1994, σελ. 12

⁷ Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σελ. 143.

μεθοδολογία και πώς η θεωρητική υπόθεση συγκλίνει με την ιστορική πραγματικότητα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πρώτο κεφάλαιο της συγκεκριμένης εργασίας που αφηρημένα ορίζεται ως εισαγωγικό, είναι επι της ουσίας συγκεκριμένο και καθοριστικό. Η ενότητα αυτή χωρίζεται σε δυο αυτόνομα υποκεφάλαια μέσα από τα οποία θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τόσο το χρονικό άνισμα το οποίο πραγματεύεται η μελέτη, όσο και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η προβληματική των εξεταζόμενων πηγών. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος της ενότητας θα τεθεί το ιστορικό πλαίσιο, η εποχή δηλαδή, όπως αυτή εκδράζεται μέσα από την ιστοριογραφική μέθοδο, ενώ στο δεύτερο θα παρουσιασθεί συνοπτικά το φιλολογικό εποικοδόμημα μέσα από το οποίο προήλθε και αναπτύχθηκε η αστική λογοτεχνία του ύστερου 19^{ου} αιώνα. Μέσα από την εποπτεία της ιστορικής περιόδου θα αναδειχθεί η εξέλιξη, οι τάσεις και οι εγγενείς ροπές του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού⁸ ενώ με την παράλληλη περιγραφή των δομών του λογοτεχνικού υποστρώματος θα διαφανεί αφενός η φιλολογική αξία των λογοτεχνημάτων της περιόδου και αφετέρου ο τρόπος με τον οποίο η δημιουργική γραφή, αυτονομήθηκε το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και αποτέλεσε επι της ουσίας μια από τις πολλαπλές τάσεις του παγκόσμιου λογοτεχνικού ρεύματος. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο επομένως, παρότι φαινομενικά επιτελεί τον ρόλο της εισαγωγής, είναι αυτό που θα θέσει τα ερωτήματα που συνεπάγεται ο τίτλος της έρευνας και θα αποτελέσει τον δίαυλο μέσα από τον οποίο θα κατανοηθεί αναργέστερα η όλη προβληματική της εργασίας, καθώς η λογοτεχνική παραγωγή δεν στέκει στο κενό, μα είναι ένα συστατικό κομμάτι των διεργασιών του κοινωνικού προτσές. Μέσα από την ενότητα αυτή θα διαφανεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έζησε, έδρασε και στην συνέχεια απέδωσε η αστική πεζογραφία του ύστερου 19^{ου} και ο τρόπος με τον οποίο η γενία των εξεταζόμενων λογοτεχνών αφομοίωσε τα δυτικά φιλολογικά πρότυπα για να συντελέσει στην γέννηση της λεγόμενης εθνικής λογοτεχνίας.

⁸ Σε ολόκληρο το κείμενο προτιμούμε τον όρο «κοινωνικός» σχηματισμός από εκείνον της «κοινωνίας». Στην μαρξιστική θεωρία, η σημασία της έννοιας κοινωνικός σχηματισμός υπογραμμίζει ακριβώς την πολλαπλότητα και την ετερογένεια των επικρατώντων τρόπων παραγωγής, στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου ιστορικού και κοινωνικού συνόλου. Αντίστροφα, η άκριτη και επαναλαμβανόμενη χρήση του όρου κοινωνία, πολύ συχνά οδηγεί στην υπόθεση μιας σύμφυτης ενότητας της οικονομίας, του πολιτεύματος ή του πολιτισμού μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο, όταν στην πραγματικότητα αυτή η ενότητα δεν υπάρχει. Έτσι στο κείμενο αυτό, οι κοινωνικοί σχηματισμοί, έκτος αν προσδιορίζονται διαφορετικά, είναι πάντοτε συγκεκριμένοι συνδυασμοί διαφορετικών τρόπων παραγωγής (όπως δηλαδή ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός του ύστερου 19^{ου}), οργανωμένων κάτω από την κυριαρχία ενός απ' αυτούς, Νικ. Πουλιαντζής, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, 2 τόμοι, μτφ. Κ. Φιλίνης & Λ. Χατζηπροδρομίδης, 3^η Έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1985, τ. 1^{ος}, σελ. 14-17. Έχοντας κάνει αυτή την διάκριση θα ήταν σχολαστικισμός να αποφύγουμε εντελώς τον συνηθισμένο όρο «κοινωνία» και δεν θα κάνουμε εδώ καμία τέτοια προσπάθεια.

Ιστορικό Πλαίσιο: Υπανάπτυξη ή Εξαρτημένη Ανάπτυξη;

Το χρονικό άνοιγμα μέσα στο οποίο εντάσσεται η συγκεκριμένη περίοδος ορίζεται διεθνώς από τον παγκόσμιο θρίαμβο του καπιταλισμού. Η καθολική κυριαρχία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αποτελεί το επιφανέστερο στοιχείο της ιστορίας τις δεκαετίες που ακολούθησαν το 1848.⁹ Είναι η περίοδος που οι υπέρμαχοι της αστικής ιδεολογίας θεωρούσαν πως μέσα από τον καπιταλισμό θα προωθούνταν όχι μονάχα η δίκαιη κατανομή του πλούτου, μα και η διαρκής εξάπλωση του Διαφωτισμού, η προαγωγή του ορθού λόγου, ο πολλαπλασιασμός των ευκαιριών και η άνθηση των επιστημών και των τεχνών.¹⁰ Μέσα από την προέλαση των αστικών κοινωνικών σχέσεων θα προσεγγιζόταν σταδιακά το πρότυπο του εθνικού κράτους, του κράτους με συγκεκριμένα σύνορα, με Σύνταγμα που θα εγγυόταν τις πολιτικές ελευθερίες και τα σαφή ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Είναι αυτό που δυο από τους σημαντικότερους σχολιαστές της περιόδου, οι Marx και Engels διατύπωσαν εξαιρετικά, *‘‘Η αναγκαία συνέπεια (της κυριαρχίας της αστικής τάξης) ήταν ο πολιτικός συγκεντρωτισμός. Ανεξάρτητες επαρχίες με διαφορετικά συμφέροντα, νόμους, κυβερνήσεις και δασμούς, και που συνδεόταν μεταξύ τους σχεδόν μονάχα με σχέσεις συμμαχίας, συσπειρώθηκαν σε ένα έθνος, μια κυβέρνηση, ένα νόμο, ένα εθνικό ταξικό συμφέρον, μια τελωνειακή ζώνη.’’*¹¹ Είναι η περίοδος που η διάδοση των σιδηροδρόμων και των ατμοπλοίων εισήγαγε την μηχανική ενέργεια σε κράτη που δεν ήταν εκβιομηχανισμένα. Είναι η εποχή που η αξία των εμπορικών ανταλλαγών ανάμεσα στην πιο εκβιομηχανισμένη χώρα και τις πιο απομακρυσμένες ή καθυστερημένες περιοχές του κόσμου αυξήθηκε περίπου στο εξαπλάσιο ενώ το δίκτυο που ένωνε τις περιοχές αυτές πύκνωνε αισθητά.¹² Η ανάπτυξη αυτή ήταν αυταπόδεικτα το ιστορικό προϊόν της εξέλιξης των παραγωγικών δυναμέων. Όμως αυτή η υλική έκρηξη έφθασε στο αποκορύφωμα της στα 1870 με την εκπληκτική αύξηση της Οργανικής Σύνθεσης του Κεφαλαίου (ΟΣΚ) η οποία όμως συνοδεύθηκε με την φθίνουσα τάση των ποσοστών κέρδους και την κρίση της υπερσυσσώρευσης

⁹ Er. Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, μτφ. Δημ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2006, σελ. 15

¹⁰ Er. Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 15

¹¹ K. Marx & Fr. Engels, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κομματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2008, σελ. 31. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Perry Anderson, το αστικό κράτος αναδύθηκε μέσα από την βαθμιαία εξάπλωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί δεν μπορούν να οριστούν διαφορετικά παρα μονάχα μέσα από τις μορφές του πολιτικού, νομικού και ιδεολογικού εποικοδομήματος. Perry Anderson, *Το Απολυταρχικό Κράτος*, μτφ. Ελένη Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα, 1986, σελ. 404. Σύμφωνα με την λογική αυτή, η κατανόηση ενός κοινωνικού φαινομένου είναι δυνατή μονάχα με την εξέταση όλων των συνδηλώσεων του.

¹² Er. Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 83.

της περιόδου 1873-1896, η οποία και οδήγησε στην τάση του παγκόσμιου κεφαλαίου για εξαγωγή.¹³ Κατα τον τρόπο αυτό ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας αποτέλεσε μια γενίκευση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, με αποτέλεσμα έθνη στα οποία δεν κυριαρχούσε ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής να εντάσσονται με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο στο παγκόσμιο κοινωνικό προτσές. Έτσι, ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας ορίσθηκε απο τις διεθνείς ανταλλαγές και η παγκόσμια κοινωνικοοικονομική ζωή απο το προτσές της διεθνούς ανταλλαγής. Επομένως, ο παγκόσμιος καταμερισμός της εργασίας και το προτσές διεθνούς ανταλλαγής προϋπέθεταν μια παγκόσμια αγορά και ένα διεθνές επίπεδο τιμών.¹⁴ Μέσα στο συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο το ελληνικό βασίλειο επιχειρεί την πρόσδεση του με το παγκόσμιο άρμα των παραγωγικών αστικών σχέσεων και επιζητά την συνακόλουθη καπιταλιστική του απογείωση.

Η συγκεκριμένη περίοδος έχει αποτελέσει ένα απ'τα προσφιλέστερα ζητήματα της ελληνικής οικονομικής (περισσότερο) και της κοινωνικής (λιγότερο) ιστορίας μετα το 1980. Χαρακτηρίζεται συνοπτικά απο το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα το οποίο έλαβε χώρα στο νεότευκτο ελληνικό βασίλειο και ορίζεται απο την μεταλλαγή του τρόπου παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Τότε εκδηλώθηκαν οι πρώτες σοβαρές προσπάθειες για τον αποχωρισμό και την παρεπόμενη συγκρότηση μιας ιδιωτικής κοινωνίας (*civita sociale*) έξω απο το κράτος. Η περίοδος αυτή σφραγίζεται απο την παρουσία στον πρωθυπουργικό θώκο του βασιλείου του Χαριλάου Τρικούπη και τις συστηματικές προσπάθειες του τελευταίου για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της ελλαδικης κοινωνίας. Στην "αριστοκρατία του παλαιοκομματισμού" αντιτάχθηκε μια ιδιότυπη "αριστοκρατία της πολιτικής" (μέσα απο τον Τρικούπη) και έτσι ο εξευρωπαϊσμός εμφανίσθηκε σαν μια ρεαλιστική δυνατότητα.¹⁵ Είναι η περίοδος που σύμφωνα με τον Νίκο Σβορώνο¹⁶ η εγχώρια αστική τάξη ξεπερνά για πρώτη φορά το εμπορευματικό της στάδιο με άμεσο απότοκο να διακρίνονται κυρίως στον κόσμο της Αθήνας (εκεί συμπυκνώνονται οι μεταβολές του κοινωνικού σχηματισμού) κοινωνικές διαβαθμίσεις και αντιθέσεις, οι οποίες είναι αποτέλεσμα των αστικών

¹³ N. Bukharin, *Imperialism and the World Economy*, Modern Reader, New York, 1973, σελ. 45-46.

¹⁴ N. Bukharin, *ό.π.*, σελ. 18

¹⁵ Κων. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Εξάντας, Αθήνα, 1978, σελ. 29-30.

¹⁶ Νικ. Σβορώνος, *ό.π.*, σελ. 101

κοινωνικών σχέσεων.¹⁷ Αυτά που χαρακτηρίζουν την ελληνική οικονομία το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα είναι η εισροή στο ελληνικό βασίλειο ελληνικών και ξένων κεφαλαίων, ο διευρυμένος εκχρηματισμός της οικονομίας, η ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων και ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός των τραπεζικών ιδρυμάτων.¹⁸ Τα τελευταία 25 χρόνια του 19^{ου} τα χαρακτηρίζει η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, ο ολοένα και πιο σύνθετος κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, οι διαδικασίες συγκρότησης νέων αρχόντων στρωμάτων και η ποιοτική κυριαρχία των λεγόμενων μικροαστικών στρωμάτων.¹⁹

¹⁷ Ο Γιώργος Δερτιλής στο έργο του *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880-1909*, 3^η Έκδοση, Εξάντας, Αθήνα, 1985, αναφέρει για την συγκεκριμένη περίοδο ότι "Ο καπιταλισμός προϋποθέτει οι μεταβιβάσεις να έχουν δημιουργήσει σώρευση παγίου κεφαλαίου, ένα σημαντικό βιομηχανικό τομέα και εκτεταμένη χρήση μισθωτής εργασίας, έτσι η Νέα Ελλάδα είναι ένας σαφώς διαφορετικός και νέος κοινωνικός σχηματισμός", σελ. 51. Η ανάλυση του Δερτιλή εκδράζεται στην λογική της Roza Luxemburg, η οποία στο κλασικό της θεωρητικό κείμενο το *The Accumulation of Capital*, αναφέρει ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, βασίζεται στον εξοβελισμό της φυσικής οικονομίας, την διάλυση της παραγωγής για αυτοκατανάλωση, το σπάσιμο του δεσμού μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας και την αντικατάσταση όλων των παραπάνω με τις απρόσωπες ανταλλακτικές σχέσεις. Έτσι, η καπιταλιστική παραγωγή απομονώνει τον ατομικό παραγωγό, τον αποκόπτει από τους κοινοτικούς δεσμούς που τον προστατεύουν και εν τέλει τον αποξενώνει από τα μέσα παραγωγής, Roza Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Routledge Classics, London, 2003, σελ. 370-376. Ο Κων. Τσουκαλάς στο *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος: η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, 2^η Έκδοση, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, καταγράφει "Στην Ελλάδα, κυρίαρχος τρόπος παραγωγής παρέμεινε ο προβιομηχανικός με τα ιδιωτικά συμφέροντα να παραμένουν ανοργάνωτα και ασθενικά και τις κοινωνικές κρυσταλλώσεις να παραμένουν υποτονικές" σελ. 27. Προφανώς ο ελλαδικός κοινωνικός σχηματισμός του ύστερου 19^{ου}, δεν είναι στην αυστηρή του ουσία καπιταλιστικός καθώς όπως θα διαφανεί στην ανάπτυξη της έρευνας περιλαμβάνει προκαπιταλιστικά δομικά χαρακτηριστικά τόσο στον καθαντό τρόπο παραγωγής, όσο και στις επιμέρους δομές του εποικοδομήματος, όμως το να κάνουμε λόγο για παντελή απουσία αστικών κοινωνικών σχέσεων είναι θεωρητικά λαθεμένο. Μέσα από την μελέτη των λογοτεχνικών καταγραφών θα διαφανούν χαρακτηριστικά τα οποία σχετίζονται με ένα εμβρυώδη κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Στοιχεία όπως ο δημογραφικός μετασχηματισμός, η αναντίρρητη οικονομική ανάπτυξη και οι κοινωνικές διαβαθμίσεις και αντιθέσεις που θίγονται στα κείμενα της εποχής, πιστοποιούν το ρήγμα των κοινωνικών σχέσεων σε σχέση με το προκαπιταλιστικό τους παρελθόν. Ειδικότερα, ο υπερπληθυσμός, η αύξουσα στενότητα του κλήρου και η διείσδυση της οικονομίας της αγοράς εκφράζουν την γενικότερη τάση η αυτάρκης επιβίωση σε μεγάλη κλίμακα να είναι δυσχερής και υποδηλώνουν την συνακόλουθη αποξένωση των μικροκληρούχων από τα μέσα παραγωγής. Εξάλλου, χαρακτηριστικά όπως ο εκχρηματισμός της οικονομίας, η εκτεταμένη εμπορευματοποίηση της παραγωγής (με το παρεπόμενο σχηματισμό εμπορικού κεφαλαίου) αλλά και η ενσωμάτωση σε ένα διεθνές κεφαλαιοκρατικό σύστημα προωθούν τον μετασχηματισμό του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, Maur. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge and Kegan, London, 1963.

¹⁸ Νικ. Σβορώνος, *ό.π.*, σελ. 100-101. Στο ελληνικό βασίλειο τα άρχοντα στρώματα σχηματίστηκαν σχεδόν αποκλειστικά στην σφαίρα των εκχρηματισμένων οικονομικών σχέσεων. Η αστική τάξη ιδωμένη με τα άρχοντα στρώματα των προχωρημένων κοινωνιών της Δύσης παρουσιάζει την συγκεχυμένη εικόνα μιας μεσοαστικής κοινωνικής ομάδας που περιβάλλεται απ' το ρευστό νεφέλωμα ενός αστικού πληθυσμού, λιγότερο ή περισσότερο παρασιτικού.

¹⁹ Αλ. Ρήγος, *Επανήσοι Αστοί και Αστικός Εκσυγχρονισμός στο δεύτερο μισό του 19^{ου}*, στο *Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, (επιμ.), Κ. Αρώνη-Τσίχλη & Λυν. Τρίχα, Παπαζήση, Αθήνα, 2000 σελ. 535. Παρόμοια άποψη καταγράφει και ο Κων. Τσουκαλάς στο *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, 3^η Έκδοση, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1982, όπου και αναφέρει ότι παρα τον αργό ρυθμό εκβιομηχάνησης, ο τελευταίος δεν εμπόδισε την διαδικασία σχηματισμού μεγάλων αστικών κέντρων ενώ παρα την καθυστέρηση στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οι παραγωγικές σχέσεις επεκτάθηκαν, οδηγώντας στην εμφάνιση μιας μικρής αστικής τάξης στις πόλεις. σελ. 16.

Έτσι, με την δημιουργία μιας εμβρυακής βιομηχανίας²⁰, με την γοργή ανάπτυξη της ναυτιλίας και των τραπεζών είμαστε σε θέση να κάνουμε λόγο για εντονότερη διείσδυση των αστικών σχέσεων αν όχι στην παραγωγή, τουλάχιστον στο προτσές κυκλοφορίας. Σε συνδυασμό με την ανάδυση μιας (έστω και ανομοιογενούς) αστικής τάξης, ο αριθμός των μικροαστών αυξάνει και η επίδραση τους σημαδεύει όλο και περισσότερο την πολιτική ζωή και συνακόλουθα την καθημερινότητα της χώρας.²¹ Κατά τον τρόπο αυτό, στην Αθήνα (κυρίως), εμφανίζεται μια ιδιόμορφη κοινωνικοεπαγγελματική δομή, με έντονα και σαφή τριτογενή χαρακτηριστικά, κυριαρχούμενη από τις μικροαστικές αντιπαραγωγικές δραστηριότητες, οι οποίες μορφοποιούνται μέσα από την υπαλληλία και τα ελευθέρια επαγγέλματα.²² Το ελληνικό κράτος χαρακτηρίζεται από μια γεωγραφικού τύπου ανισομέρεια η οποία είναι απότοκο της άνισης ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, ο ελλαδικός χώρος χαρακτηρίζεται από μια γενικευμένη ανισότητα στους ρυθμούς και στους τρόπους που οι διάφορες περιοχές ενσωματώνονται και υπερκαθορίζονται στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής.²³ Ουσιαστικά, είναι το χρονικό άνισμα κατά το οποίο συντελείται η παρθενογέννηση μιας κοινωνίας των ιδιωτών την οποία ο Hegel είχε χαρακτηρίσει περίφημα στην *Φιλοσοφία του Δικαίου*, *bellum omnium contra omnes* (πόλεμος όλων εναντίον όλων).²⁴

Την περίοδο 1870-1900 ένας αριθμός ομογενών που αντιπροσώπευαν το μεγάλο παροικιακό κεφάλαιο, θα εισβάλει στον ελλαδικό χώρο και θα συγκροτήσει μια πλουτοκρατική, χρηματιστική ολιγαρχία, η οποία θα ανατρέψει θεμελιωδώς τις

²⁰ Η ανάπτυξη της αστικής βιοτεχνίας ακολούθησε απλά και μόνο την διαδικασία της αστικής συγκέντρωσης. Οι περισσότερες βιοτεχνικού τύπου δραστηριότητες απέβλεπαν στην άμεση ικανοποίηση της ζήτησης ενός αστικού πληθυσμού και δεν προωθούσαν μέσα από τις περιορισμένες παραγωγικές τους δυνάμεις, την δημιουργία μιας αγοράς ευρύτερης από την ήδη υπάρχουσα.

²¹ Ο Κων. Τσουκαλάς στο έργο του *Εξάρτηση...* αναφέρει χαρακτηριστικά: *''Στην Ελλάδα τα σώματα που υπερέχουν ανήκουν κυρίως στην μικροαστική τάξη, η οποία είναι εσωτερικά συμπαγής. Αυτό αποδεικνύεται από το ότι, όλες οι παλαιές συνοικίες στην Αθήνα έχουν συγκροτηθεί από μονόροφες ή διόροφες σχετικά ευρύχωρες κατοικίες, τυπικό χαρακτηριστικό μιας μικροαστικής τάξης.''*, σελ. 202-203. Ενώ τα λόγια του Charles Cheston είναι ακόμα πιο δηλωτικά: *''Η χώρα δεν είναι πλούσια, αλλά ελάχιστοι πεθαίνουν από την πείνα. Η πλειοψηφία του πληθυσμού διαθέτει ένα μικρό σπίτι και λίγη γη [...] Η έλλειψη ζητιάνων μπορεί να αποδοθεί στον υπερήφανο χαρακτήρα της φυλής, αλλά και η κατανομή του πλούτου είναι εξαιρετικά ευρεία.''*, Ch. Cheston, *Greece in 1887*, Effingham Wilson, London, 1887, σελ. 21. Οι θεμελιακές ταξικές αντιφάσεις δεν αναδύονται με την αίσθηση μιας σαφούς αντιπαράθεσης των ιδιοκτητών μέσων παραγωγής και των άμεσων παραγωγών εξαρτημένων από τους πρώτους.

²² Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση... ό.π.*, 209. Ο Κωνσταντίνος Μοσκόφ αναφέρει ότι η μεγάλη μάζα στην Αθήνα συγκροτείται από δημοσίους υπαλλήλους, δασκάλους, δικηγόρους, διανοούμενους αλλά κατά το μεγαλύτερο βαθμό από ένα πολυπληθές υποπρολεταριάτο, Κων. Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909: Η ιδεολογία του Μεταπρατικού Χώρου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σελ. 131.

²³ Κων. Τσουκαλάς, *Κοινωνική... ό.π.*, 181.

²⁴ G. Hegel, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα, 2000, σελ. 124.

κοινωνικές ισοροπίες.²⁵ Οι δραστηριότητες των ομογενών παρότι παρουσιάζουν την μορφή του ιδεαλιστικού πατριωτικού νόστου²⁶ ενέχουν ένα ξεκάθαρο υλικό-κερδοσκοπικό περιεχόμενο. Σύμφωνα με τον Δερτιλή,²⁷ οι δραστηριότητες των ομογενών σχετιζόταν (σχεδόν αποκλειστικά) με το εξωτερικό εμπόριο, τον χρηματιστικό-τραπεζικό τομέα και τα μεταλλεία, ποτέ όμως στην βιομηχανία. Οι επενδύσεις τους είχαν τα τυπικά στοιχεία της κερδοσκοπίας και χαρακτηριζόταν από την εύκολη, ασφαλή ρευστοποίηση και την δυνατότητα γρήγορης μεταφοράς του κεφαλαίου έξω από την ελλαδική επικράτεια σε περιπτώσεις κινδύνου.²⁸ Ουσιαστικά το παροικιακό κεφάλαιο αποτελεί μορφή του γενικότερου ευρωπαϊκού, χρηματιστικού κεφαλαίου, το οποίο λόγω της κρίσης της υπερσυσσώρευσης (και την συνακόλουθη συμπίεση των ποσοστών κέρδους) στις ανεπτυγμένες δυτικές οικονομίες, προσπαθεί να βρει επενδυτικές ευκαιρίες στις καθυστερημένες χώρες της περιφέρειας.²⁹ Η γενικότερη τάση του ομογενικού κεφαλαίου συνδέεται με τη τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να συνδέεται με την ανάπτυξη του ανώτερου σταδίου του, του ιμπεριαλισμού³⁰, και αυτό αιτιολογείται από το ότι δυο-τρεις

²⁵ Κων. Τσουκαλάς, *Κοινωνική...ό.π.*, 237.

²⁶ Ο Ανδρέας Συγγρός ήδη από τον δεύτερο τόμο των *Απομνημονευμάτων* του προοικονομεί την πατριωτική του διάθεση μέσα από την αιτιολόγηση της παραμονής του στην Αθήνα για περισσότερο καιρό, αναφέρει χαρακτηριστικά: *“Μετά την παρελευσιν δεκαπέντε ημερών από της αφίξεως μου εμελέτων να αναχωρήσω, αλλά εσυρόμην από την ευχαρίστησιν της διαμονής και από τας παρακελεύσεις των φίλων και γνωρίμων μου”* Ανδ. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τομ. 2^ο, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 1908, σελ. 125.

²⁷ Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σελ. 64.

²⁸ Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σελ. 64.

²⁹ Ο Δερτιλής αναφέρει ξανά *“Η δράση των ομογενών χαρακτηριζόταν από την γενική αρχή της ελαχιστοποίησης του χρονικού διαστήματος. Αιτία της δραστηριότητας των ομογενών στον ελλαδικό χώρο είναι η μεγάλη διεθνής κρίση, μετά το 1873, που οδήγησε το ευρωπαϊκό κεφάλαιο στο παγκόσμιο κινήρι για αποδοτικές τοποθετήσεις”*, Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σελ. 69.

³⁰ Ο ιμπεριαλισμός σαν θεωρία αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη ιστορική σύνθεση γεγονότων της περιόδου 1880-1910. Ο ιμπεριαλισμός χαρακτηρίζεται από την καταπόνηση του ελεύθερου συναγωνισμού και την εμφάνιση (με την συνακόλουθη κυριαρχία) του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Τα cartels και τα trust κυριαρχούν πλέον στις εθνικές οικονομίες και ένας σύνδεσμος μεταξύ του τραπεζικού κεφαλαίου με το βιομηχανικό κεφάλαιο γίνεται πλέον καθοριστικός. Ο μονοπωλιακός χαρακτήρας του καπιταλισμού ορίζεται πλέον από την εθνική συσσώρευση του κεφαλαίου. Η συσσώρευση, ο προφήτης δηλαδή του κεφαλαίου (όπως εκκληκτικά την είχε ορίσει ο Marx) αντιμετωπίζει όλο και συχνότερα τις κρίσεις της υπερσυσσώρευσης. Αυτές οι κρίσεις, που όλο και συχνότερα οδηγούν σε καταστροφές μαζών παραγωγικών δυνάμεων, απαιτούν νέες αγορές και νέες περιοχές επένδυσης (δηλαδή νέες πηγές πρώτων υλών και μαζικών επενδύσεων στις υποδομές). Έτσι, μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο το κεφάλαιο των ομογενών πρέπει να θεωρηθεί σαν μια αντανάκλαση του χρηματιστικού κεφαλαίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα επιτόκια που ίσχυαν στο ελληνικό βασίλειο ήταν της τάξης του 30-36% (σε σχέση με τα διεθνή 2,5-4,5%) ενώ η δυνατότητα που είχε η δραχμή να μετατρέπεται ελεύθερα στην ελεύθερη αγορά του συναλλάγματος μέχρι και την δεκαετία του 1920, προσέφερε στους πλούσιους ομογενείς την τεράστια απόδοση υπεραξίας, η οποία ήταν αδύνατη στα μεγάλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη. Τα λόγια του Αριστείδη Οικονόμου τα οποία μας παραθέτει ο Κων. Βεργόπουλος είναι δηλωτικά της παραπάνω στάσης, *“Αρχίζουν με τας φιλογενείς δωρεάς, με τα πολυτελή δείπνα, με το ύφος της λαμπυριζούσης περιβολής και τελειώνουν με τα των*

μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι ιδρύουν τράπεζες, οργανώνουν μεταλλευτικές και εξορυκτικές επιχειρήσεις, αναλαμβάνουν την οργάνωση των εξωτερικών δανείων και εκτελούν δημόσια έργα. Μετά το 1880 το κεφάλαιο, διεθνοποιείται, διαχέεται σε ξένα εργοστάσια και μεταλλεία, υποδομές και σιδηρόδρομους, ναυτιλιακές γραμμές και τράπεζες. Εγχώρια αυξάνεται σε όγκο και λόγω της ουσίας της συσσώρευσης αποστέλει μέρος της υπεραξίας του, για να αρχίσει μια αυτόνομη κίνηση η οποία επεκτείνει όλο και περισσότερο την σφαίρα εφαρμογής του.³¹ Έτσι, το παροικιακό κεφάλαιο εισδύει στο ελληνικό βασίλειο και με αυτόν τον τρόπο μεταβάλλει τον χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων. Με την ίδρυση του Χρηματιστηρίου Αθηνών στα 1876, ανοίγει η περίοδος όπου μαζικά το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο, μετατοπίζοντας αποφασιστικά τις παραδοσιακές κοινωνικές ιεραρχίες.³² Μέσα σε ένα διάστημα 50 μόλις χρόνων ο αστικός πληθυσμός περνά από το 8% περίπου το 1853, σε 28% το 1879 και σε 33% στα 1903.³³ Η συγκρότηση του αστικού χώρου, χαρακτηρίζεται από τον εξαιρετικά γοργό ρυθμό αστικοποίησης που συγκεντρώνεται κυρίως στην περιοχή της πρωτεύουσας και συνθέτει έναν κοινωνικό ιστό ο οποίος καθορίζεται από έναν εντυπωσιακά αντιπαραγωγικό πληθυσμό, έτσι η Αθήνα απορροφά το μεγαλύτερο ποσοστό της δημογραφικής αύξησης, συγκεντρώνοντας το μισό σχεδόν αστικό πληθυσμό του βασιλείου. Έτσι, στα 1890, όταν ένας περιηγητής καταφθάνει στην Αθήνα, καταγράφει *''Η Νέα Αθήνα μακραίνει τους δρόμους της, διευρύνει τις πλατείες της και κατανέμει τα καινούρια της σπίτια, μεγαλώνει με μια ταχύτητα απίστευτη.''*³⁴ Κατά τον τρόπο αυτό, η Αθήνα την περίοδο 1870-1900 αναδεικνύεται στο αναντίρρητο πολιτικό, διοικητικό και πνευματικό κέντρο της χώρας και το σημείο συγκέντρωσης των αντιφατικών πολιτισμικών ροπών μιας

δημοσίων χρημάτων καταβόθραν. Εθνικά δάνεια, μετοχαί, οικόπεδα, χρηματιστήρια, τα πάντα δι'αυτούς είναι εν μέγα χαρτοπαίγνιον.'', Κων. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σελ. 92.

³¹ N. Bukharin, *ό.π.*, σελ. 45-46.

³² Ο Κων. Βεργόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι μετά το 1871, ο φιλελευθερισμός αντιμετωπίζεται σαν ένα παρωχημένο υπόλειμμα του 18^{ου} αιώνα με αποτέλεσμα το κράτος (στις δυτικές κοινωνίες) να αναλαμβάνει ρόλο ενεργότερο και δυναμικότερο. Ο καπιταλισμός αναπτύσσει έναν ιδιότυπο επιθετισμό ο οποίος χαρακτηρίστηκε σαν ιμπεριαλισμός. Κων. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σελ. 12.

³³ Νικ. Σβορώνος, *ό.π.*, σελ. 102.

³⁴ G. Deschamps, *Η Ελλάδα σήμερα: Οδοιπορικό 1890: Ο κόσμος του Χαριλάου Τρικούπη*, μτφ. Αικ. Δαούτη, προλ.-σχόλ. Α. Νικολοπούλου, Τροχαλίας, Αθήνα, 1992, σελ. 47. Ενώ ένας άλλος περιηγητής ο Charles Cheston καταγράφει *''Η Αθήνα μετατρέπεται σε όμορφη πόλη, έχοντας 50.000-60.000 κατοίκους (αναφέρεται στα 1887). Η οδός Ερμού, η άγουσα από τις πλατείες των ανακτόρων στον σταθμό του πειραϊκού σιδηροδρόμου, βρίθεται από μικρά καταστήματα, αυτό συμβαίνει και στις οδούς Αιόλου και Αθηνάς οι οποίες τέμνουν την οδό Ερμού. Στις οδούς Ακαδημίας και Πανεπιστημίου υπάρχουν πολλά μέγαρα άξια να χαρακτηριστούν ανάκτορα για την ευρυχωρία και τον μεγαλοπρεπή αρχιτεκτονικό τους ρυθμό.''* Ch. Cheston, *ό.π.*, σελ. 104.

μεταβατικής εποχής.³⁵ Η πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου παρουσιάζει ένα επίπεδο αστικής συγκέντρωσης, ανώτερου από αυτό που φυσιολογικά θα περιέμενε κάποιος δεδομένου του επιπέδου εκβιομηχάνισης της χώρας. Αυτό σχετίζεται με την συγκεκριμένη κοινωνική και ιστορική ανάπτυξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, η οποία θα διαφανεί στις λογοτεχνικές καταγραφές της εποχής.³⁶

Κατά τις πρωθυπουργίες του Τρικούπη, εν μέσω των δυναμικών δημογραφικών μεταβολών, συντελούνται (όπως προαναφέρθηκε) οι διαδικασίες για τον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας η οποία συνοδεύεται με τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες στο στρατό, την δικαιοσύνη, την δημόσια διοίκηση, την οργάνωση της αστυνομίας, την μεταβολή στον εκλογικό νόμο κ.α. Τα μεγάλα δημόσια έργα και η συνακόλουθη βελτίωση του συγκοινωνιακού δικτύου με τους σιδηρόδρομους, την βελτίωση των αμαξιών δρόμων και την διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου στα 1891, οδήγησαν στην βελτίωση της εγχώριας παραγωγικής διαδικασίας. Λόγω της χρηματικής στενότητας, το σύνολο του μεταρρυθμιστικού προγράμματος στηρίχθηκε στον εγχώριο και κυρίως στον εξωτερικό δανεισμό. Έτσι ανάμεσα στα 1879-1890, συνομολογήθηκαν επτά μεγάλα διεθνή δάνεια, ονομαστικής αξίας 643 εκατομμύρια χρυσά φράγκα, ενώ το ποσό που εισέπραξε το ελληνικό κράτος δεν ξεπέρασε τα 365 εκατομμύρια χρυσά φράγκα.³⁷ Οι επαχθείς όροι του δημοσίου δανεισμού ήταν η κυριότερη αιτία για το ότι η εξυπηρέτηση τους απορροφούσε το 40-50% των δημοσίων εσόδων.³⁸ Η οικονομική πολιτική, σε όλες της τις συνδηλώσεις ευνοούσε αποκλειστικά το μεγάλο κεφάλαιο και ήταν εξαιρετικά δυσβάστακτη για τα μεσαία και τα κατώτερα στρώματα. Το φορολογικό σύστημα που εγκαίνιασε ο Τρικούπης και στηρίχθηκε στην έμμεση φορολογία άφηγε το εισόδημα και το κεφάλαιο σχεδόν ελεύθερα, ενώ το κατά κεφαλήν ποσοστό του φόρου ανερχόταν στα 1893 σε 36,5 % αντί για 19 % το 1874.³⁹ Επιπλέον, μέσα από την δασμολογική πολιτική του, και τους υπερόγκους δασμούς στο εισαγωγίμο σιτάρι, ο εγχώριος σίτος υπερτιμήθηκε με αποτέλεσμα να αυξάνει την έγγειο πρόσοδο των τσιφλικιάδων και να συμπιέζει παράλληλα το βιοτικό επίπεδο των κατώτερων

³⁵ Τα λόγια του προαναφερθέντος περιηγητή είναι για μια ακόμα φορά δηλωτικά :''Ο Έλληνας χαρακτηρίζεται από μια αντιφατική διάθεση, επιθυμεί να υιοθετήσει τις ευρωπαϊκές συνήθειες μα ταυτόχρονα και να διατηρήσει την ιδιαιτερότητα της φυλής του. Στους καλλιεργημένους Έλληνες αυτό το είδος δυτικότητας είναι ξεκάθαρο, χαρακτηρίζονται από την σύνθεση μιας εκλεπτυσμένης κουλτούρας και την πίστη στην αυστηρότητα των παλαιών ηθών.'' G. Deschamps, *ό.π.*, σελ. 96.

³⁶ Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση... ό.π.*, σελ. 201

³⁷ Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση... ό.π.*, 232.

³⁸ Νικ. Σβορώνος, *ό.π.*, σελ. 103-104.

³⁹ Νικ. Σβορώνος, *ό.π.*, σελ. 104.

τάξεων.⁴⁰ Στα 1884, τα ενοίκια είχαν διπλασιασθεί, τα είδη ρουχισμού είχαν ακριβύνει κατά 50 % και το κόστος ζωής του εργάτη είχε εν γένει διπλασιαστεί. Ενώ το δημόσιο χρέος είχε αυξηθεί σε τόσο σημαντικό βαθμό ώστε στα 1893, το ελληνικό κράτος να αδυνατεί να εξυπηρετήσει τα τοκοχρεωλύσια με αποτέλεσμα την πτώχευση. Η πτώχευση, σε συνδυασμό με την ντροπιαστική ήττα του 1897 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898, επικύρωσαν την αποτυχία του μεταρρυθμιστικού οράματος, πλήττοντας όλες τις κοινωνικές ομάδες (εκτός από μερικούς τραπεζίτες που κερδοσκοπίσαν πάνω στις καταστάσεις αυτές) αναδεικνύοντας παράλληλα τις εγγενείς αδυναμίες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Μέσα στο συγκεκριμένο αυτό ιστορικό πλαίσιο, η δημιουργική αστική πεζογραφία του ύστερου 19^{ου} αποτυπώνει εκδηλώσεις των παραπάνω διεργασιών, φθάνοντας μέχρι το σημείο να αναμετρηθεί με καθαυτό αστικό φαινόμενο. Τα κείμενα του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} το πλείστο των περιπτώσεων δεν περιορίζονται στην απλή περιγραφή των κοινωνικών εκδηλώσεων μα επιχειρούν κάτι βαθύτερο, να συλλάβουν τον νεότευκτο αστικό, κοινωνικό ιστό και στην συνέχεια να τον αποδώσουν λογοτεχνικά, εναρμονιζόμενα με τις νέες φιλολογικές τάσεις της περιόδου.

⁴⁰ Κων. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σελ. 120.

Αστική Λογοτεχνία: Η Εποχή της Υποψίας

Στο δεύτερο μέρος του συγκεκριμένου κεφαλαίου θα διαγράψουμε τις γραμματολογικές τάσεις της περιόδου και θα ορίσουμε σε τι ακριβώς συνίσταται η έννοια της αστικής λογοτεχνίας, γύρω από την οποία διαγράφεται το σύνολο της συγκεκριμένης εργασίας. Στην συγκεκριμένη ενότητα θα αποδοθεί συνοπτικά η εξέλιξη της λογοτεχνίας την συγκεκριμένη περίοδο και θα σκιαγραφηθεί η διαδικασία μέσα από την οποία προήλθε και αναπτύχθηκε η αστική πεζογραφία του ύστερου 19^{ου}.⁴¹ Την συγκεκριμένη περίοδο η πεζογραφία γνώρισε (σε παγκόσμια κλίμακα) την αυταπόδεικτη ανάπτυξη της, κυρίως χάρη στις επαναλαμβανόμενες επιτυχίες των γάλλων και των βρετανών συγγραφέων αλλά και τις καινοφανείς επιτυχίες των ρώσων μυθιστοριογράφων. Είναι η εποχή που ο καλλιτέχνης προσαρμόζεται επί της ουσίας στις δυνάμεις της αγοράς. Το καλλιτέχνημα αντιμετωπίζει μια βαθύτατη διαλεκτική κοινωνική επιταγή, το ότι πρέπει να ενέχει πνευματικό περιεχόμενο στον υλιστικότερο απ' όλους τους πολιτισμούς. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Eric Hobsbawm⁴², *“Ο ρεαλισμός είναι ο όρος που ερχόταν και έρχεται στα χείλη των συγχρόνων και μεταγενέστερων παρατηρητών γι’ αυτήν την περίοδο τουλάχιστον σε σχέση με την λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες.”* Αναπτύσσεται δηλαδή η τάση του καλλιτέχνη να περιγράψει, να αναπαραστήσει ή να βρεί ένα ακριβές ισοδύναμο για γεγονότα, εικόνες, ιδέες, συναισθήματα και πάθη. Ο πεζογράφος παρακινείται να αντιμετωπίσει την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζεί, να εξετάσει και τις δυσάρεστες ακόμα πλευρές της, πραγματοποιώντας έτσι μια συνειδητή επιλογή τόσο για τον εαυτό του όσο και για το ίδιο του το κοινό.⁴³ Στην ουσία του, ο ρεαλισμός⁴⁴ *“αντικειμενικοποιεί”* την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, αποκλείοντας στο διάβα του το φανταστικό, το παραμυθένιο, το τυχαίο και το

⁴¹ Αστική πεζογραφία όχι με την έννοια της ταξικής ιδιαιτερότητας και σύγκρουσης, αλλά με την έννοια του πολίτη του άστεως. Για παράδειγμα ο εργάτης μιας συνοικίας της Αθήνας έχει αστική συγκρότηση καθώς σε αντίθεση με τον αγρότη ζει σε διαφορετικό περιβάλλον, φορά διαφορετικά ρούχα, έχει διαφορετικές διατροφικές συνήθειες, μένει σε διαφορετικό σπίτι, έχει διαφορετικές εμπειρίες και άλλη ψυχολογία.

⁴² Er. Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 433.

⁴³ M. Vitti, *Ιδεολογική Λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*, 3^η Έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1991, σελ. 15.

⁴⁴ Έναν αιώνα αργότερα, η Σχολή της Φρανκφούρτης μέσα από τον τυπικότερο εκπρόσωπο της, τον Gyorgy Lukacs υποστηρίζει ότι ο αληθινός ρεαλισμός αντιτίθεται σε κάθε παραμόρφωση ακόμα και σ’ αυτήν που προέρχεται από τον νατουραλισμό του Zola, ο οποίος κυριαρχείται απ’ τις βιολογικές τάσεις της αυτοσυντήρησης και της αναπαραγωγής., G. Lukacs, *Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό: αισθητική και κοινωνιολογική ανάλυση του έργου των: Μπαλζάκ, Σαντάλ, Ζολά, Τολστοί, Ντοστογιέφσκι, Γκόργκι κ.α.*, μτφ. Τίτος Πατρίκιος, Εκδοτικών Ινστιτούτων Αθηνών, Αθήνα, 1957, σελ. 20-25.

απίθανο, για να συμπεριλάβει μερικά θέματα που πριν ήταν ταμπού.⁴⁵ Μέσα απο την διεργασία αυτή ο ρεαλισμός μετατράπηκε σε νατουραλισμό (στην Γαλλία) και σε βερισμό (στην Νότια Ιταλία) και η μετατροπή αυτή συνδέθηκε με την συνειδητή πολιτική κριτική της αστικής κοινωνίας. Τα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της παραπάνω διαδικασίας είναι ο Gustave Courbet στην ζωγραφική, ο Emil Zola και ο Gustave Flaubert στην λογοτεχνία.⁴⁶ Έτσι, πέρα απο το πρόδηλο ποιοτικό της άλμα, η λογοτεχνία της εποχής σημαδεύεται απο την αποτυχία της προσπάθειας να δημιουργηθεί μια τέχνη συνεπής προς την αστική κοινωνία, μιας τέχνης που να εκφράζει συμφωνα με την ιδεαλιστική νοοτροπία της αστικής τάξης την υλική υφή του πραγματικού κόσμου, όπως ανταπόδεικτα την εννοούσε ο καπιταλισμός. Τα λογοτεχνήματα της συγκεκριμένης περιόδου ενέχουν τον χαρακτήρα ντοκουμέντου, ενώ μερικά απο αυτά επεκτείνουν την θεματική τους σε τομείς που μερικά χρόνια πριν θεωρούνται ανορθόδοξοι ή ανάξιοι της προσοχής των "καθωσπρέπει".

Μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο κινήθηκε και η ελληνική φιλολογία, παρουσιάζοντας όμως μια μεγάλη χρονική υστέρηση, αφού μέχρι και την δεκαετία του 1880 κυριαρχούσε το κίνημα του ρομαντισμού. Μετά Επανάσταση του 1821 και τον σχηματισμό του νεοελληνικού κράτους στα 1826, ο ρομαντισμός, καινούριο, ζωντανό λογοτεχνικό ρεύμα της εποχής θα επιβληθεί ολοκληρωτικά στην ελληνική λογοτεχνία, σχεδόν την ίδια χρονιά της μαχητικής του επικράτησης στην Γαλλία.⁴⁷ Απο την άποψη της λογοτεχνικής του κατηγορίας, ο ρομαντισμός κινήθηκε κυρίως στν περιοχή της ποίησης καθώς η νηφαλιότητα του πεζού, καθημερινού λόγου, τον αποθούσε χαρακτηριστικά. Η πεζογραφική δημιουργική γραφή εκδράστηκε στην περιοχή του λεγόμενου ιστορικού μυθιστορήματος και την συνακόλουθη αναδρομή της γραφής σε μια παλαιότερη εποχή με ένα μοτίβο ηρωικό, ιδεαλιστικό. Το κίνημα του ρομαντισμού δεν αποτελούσε μια απλή αφομοίωση των δυτικών επιδράσεων, αλλά κάτι πολύ βαθύτερο και ουσιαστικότερο. Οι θεωρίες του Fallmerayer (1830) για την καταγωγή των νεοελλήνων, οι απόψεις των δυτικοευρωπαίων ότι ο ελληνικός λαός είναι "βάρβαρος, φιλοχρήματος, πονηρός και κακόμοιρος, ανίκανος να διεκδικήσει την κληρονομιά της κλασσικής Ελλάδας" καθώς και η τάση των εθνοτήτων της βαλκανικής να επιζητούν μερίδιο απο τα οθωμανικά εδάφη οδήγησαν

⁴⁵ M. Vitti, *ό.π.*, σελ. 28.

⁴⁶ Er. Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 434.

⁴⁷ Λιν. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 12^η Ανατύπωση, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003, σελ. 170.

στην συγκρότηση του ιδεολογήματος της Μεγάλης Ιδέας.⁴⁸ Μέσα από το ιδεολόγημα αυτό, αναπτύχθηκε ο αλυτρωτισμός και η συνακόλουθη ιδέα της απολύτρωσης των εκτεταμένων περιοχών στις οποίες ζούν Έλληνες και είναι κάτω από την διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴⁹ Γεννάται πλέον, και αναπτύσσεται κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές διεργασίες, η έννοια της εθνικής συνειδήσης, Γλώσσα, Πρόγονοι, Θρησκεία αποτελούν το κυρίαρχο μοτίβο της νοοτροπίας την συγκεκριμένη περίοδο. Στο συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο οι μεταλλαγές στο πολιτισμικό εποικοδόμημα είναι αυταπόδεικτες. Το 1853, κυκλοφορεί η πρώτη μορφή της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, από τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο και έτσι ήρθε στο φώς ένα έργο μεγαλεπήβολο και ώριμο, το οποίο αποτέλεσε το μέγα αγκωνάρι της ελληνικής εθνικής συνειδήσης.⁵⁰ Είναι η περίοδος που αναπτύσσεται η επιστήμη της λαογραφίας για να απαντήσει στην κρίση της εθνικής ταυτότητας μέσα από την επισταμένη μελέτη των ηθών των ανθρώπων της υπαίθρου.⁵¹ Έτσι, η λογοτεχνία (μέσα από τον πρωτεϊκό και πολύτροπο ρομαντισμό) προσαρμόστηκε στις παραπάνω διεργασίες και μέσα από την κατηγορία του ιστορικού μυθιστορήματος αποτέλεσε τον συνεκτικό κρίκο ανάμεσα στην εθνική συνείδηση και την εξέλιξη του ελληνισμού.⁵² Έτσι, ο Λεάνδρος του Παναγιώτη Σούτσου (το πρώτο στην ουσία ιστορικό μυθιστόρημα) *''Είναι Έλλην και ζεί κατά τα 1833 και 1834. Ποίαι είναι αι πολιτικά τού ιδέαι; Είναι άνθρωπος της προόδου και οθωνιστής επομένως. Είς τον βασιλέα της Ελλάδος βλέπει την συγκέντρωσιν των*

⁴⁸ Αλ. Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε., Ρέθυμνο, 1993, σελ. 25-26.

⁴⁹ Μ. Vitti, *Ιδεολογική... ό.π.*, σελ. 18.

⁵⁰ Αλ. Πολίτης, *ό.π.*, σελ. 39. Το συγκεκριμένο έργο, αποτελεί μια τομή για την ιδεολογική δομή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, όμως μια εκτενέστερη επισκόπηση του ξεφεύγει από τα όρια της συγκεκριμένης εργασίας. Συνοπτικά, ο Παπαρηγόπουλος είναι ο πρώτος που συστηματοποίησε την έννοια της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους, ενώ το έργο του αποτέλεσε την πρώτη συστηματική προσπάθεια για να αντιμετωπιστούν οι θεωρίες του Fallmerayer για την φυλετική καθαρότητα των Ελλήνων. Για μια εκτενέστερη επισκόπηση του συγκεκριμένου ζητήματος, δεξ: Αλ. Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε., Ρέθυμνο, 1993 και Κων. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Η πρώτη μορφή: 1853*, Ερμής, Αθήνα, 1970.

⁵¹ Όπως μας πληροφορεί ο Αλέξης Πολίτης, μέσα από την λαογραφία και τα δημοτικά τραγούδια το έθνος ορίστηκε σαν φαινόμενο στατικό, το οποίο υπάρχει από πάντα, αναλλοίωτο. Έτσι, η πρώτη συλλογή δημοτικών τραγουδιών τυπώθηκε στα 1850 στην Κέρκυρα από τον Αντ. Μανούσο και ακολούθησαν αμέσως δυο, το 1852 με καινούρια κείμενα από τον Μιχ. Λελέκο, τυπωμένη στην Αθήνα και η άλλη από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο τυπωμένη στην Κέρκυρα. Αλ. Πολίτης, *ό.π.*, σελ. 51.

⁵² Σύμφωνα με ένα απ'τους υμνητές του ιστορικού μυθιστορήματος, τον Κ. Μητσάκη οι αρχές που διέπουν ένα ιστορικό μυθιστόρημα είναι οι ακόλουθες α) Οι κεντρικοί χαρακτήρες δεν πρέπει να είναι συγκεκριμένα σημαντικά ιστορικά πρόσωπα, β) Μια παρωχημένη εποχή αναπαριστάται με πιστότητα και στις πιο μικρές λεπτομέρειες του καθημερινού βίου και γ) Σε ένα ιστορικό μυθιστόρημα απαραίτητη είναι η απόσταση ανάμεσα στον συγγραφέα και στον ιστορικό χρόνο της αφήγησης του, Κων. Μητσάκης, *Ο Άγγελος Βλάχος και το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1988, σελ. 15-16.

εθνικών δυνάμεων ενεργουμένην, την ευνομίαν διαδεχόμενην την αναρχίαν και την πρόοδον του έθνους καθ' ημέραν πραγματοποιημένην.'⁵³ Οι πεζογράφοι της περιόδου λιγιστοί (Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Στέφανος Ξένος, Κωνσταντίνος Ράμφος) δεν διαθέτουν την δύναμη να κοιτάζουν κατάματα την έκρυθμη κατάσταση, ούτε είναι σε θέση να οικοδομήσουν πραγματικά ιστορικά μυθιστορήματα και κατά τον τρόπο αυτό στρέφονται στο φαντασιακό ιστορικό μυθιστόρημα, προσαρμοζόμενοι στην εθνικιστική ρητορεία που απέπνεε απο το ιδεολογικό εποικοδόμημα.⁵⁴ Το ιστορικό μυθιστόρημα δεν έσπασε ποτέ τα δεσμά που το συνέδεαν με την Μεγάλη Ιδέα και δεν ενόχλησε ποτέ την καθυστετική τάξη των πραγμάτων. Η ελληνική πεζογραφία της συγκεκριμένης περιόδου απέφευγε να κάνει λόγο για δυσάρεστα θέματα ενώ η αποσιώπηση των ακανθωδών ζητημάτων της κοινωνίας απο την μια πλευρά και ο φόβος των "αρνητικών" επιδράσεων στο αναγνωστικό κοινό απ' την άλλη αποτέλεσαν τα αναπόδραστα αναχώματα για τον ρεαλισμό.⁵⁵

Απο τα τέλη όμως της δεκαετίας του 1860, αρχίζει μια συστηματική αμφισβήτηση του ρομαντικού ιδεώδους το οποίο συνοδεύεται απο την ολοένα και αμεσότερη απόρριψη του μεγαλοϊδεατικού υποβάθρου. Στα 1866, ο Εμμανουήλ Ροΐδης προχωρά στην δημοσίευση της *Πάπισσας Ιωάννας* η οποία συνιστά την αντίδραση του ευφυούς συγγραφέα στις ρομαντικές υπερβολές του καιρού του.⁵⁶ Ο Ροΐδης εισάγει στην ελληνική πεζογραφία ένα νεότευκτο πνεύμα, θετικό, ορθολογικό μα πάνω απ' όλα οξύ. Ολόκληρο το μυθιστόρημα, διαπνέεται απο το αίτημα της

⁵³ Παν. Σούτσος, *Αέανδρος*, Τυπογραφείο Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνεύς και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Σμυρναίου, Ναύπλιο, 1834, σελ. β' και γ'.

⁵⁴ Ένα αξιόλογο έργο που ξεχωρίζει απο την όλη πεζογραφική παραγωγή της εποχής είναι ο *Θάνος Βλέκας* του Παύλου Καλλιγά. Ο *Θάνος Βλέκας* που δημοσιεύθηκε στα 1855 είναι ένα πάρεργο, πάρεργο όμως πολύ σημαντικό. Το θέμα δεν είναι παρμένο απο το ηρωποιημένο ιστορικό παρελθόν, αλλά απο την σύγχρονη πραγματικότητα, απο την αθλιότητα του νεαρού ελληνικού βασιλείου που το βασάνιζαν η κακοδιοίκηση και η ληστοκρατία. Κανένα ρομαντικό υπόλλειμμα δεν αλλοιώνει την εικόνα που δίδεται με ρεαλισμό και συγκλονιστική ειρωνία που φθάνει ως και τον σαρκασμό. Σύμφωνα με τον Mario Vitti, "*Ο Καλλιγάς είναι ο μοναδικός συγγραφέας που, δίχως να τυφλωθεί απο τα ιδεώδη ενός μελλοντικού μεγαλείου της Ελλάδας, έχει το θάρρος να κοιτάζει αδιάστατα τις πληγές της πατρίδας του δηλαδή: την βιαστική προσαρμογή σε δυτικούς θεσμούς, την ληστεία και τους δεσμούς της με την άρχουσα τάξη, την εκμετάλλευση των αγροτών, την κερδοσκοπία και την κοινωνική αδικία γενικά.*" Μ. Vitti, *Ιδεολογική...ό.π.*, σελ. 41. Ο ήρωας του λογοτεχνήματος ο Θάνος είναι ένας αγρότης, τίμιος και ταπεινός. Ο αδελφός του Τάσος λιποτακτεί και γίνεται ληστής (το μυθιστόρημα πραγματεύεται τον φαινόμενο της ληστείας) προς μεγάλη χαρά της μητέρας του η οποία τον βλέπει πλούσιο και αναγνωρισίμο. Η χωροφυλακή τον καταδιώκει, τους καίει το σπίτι και ο Θάνος αναγκάζεται να περάσει τα σύνορα του ελληνικού βασιλείου και να καταφύγει στην Θεσσαλία. Στο μεταξύ ο Τάσος, στην Αθήνα, υπολογαγός, κάνει κοσμική ζωή και ασχολείται με διάφορες υποθέσεις. Έτσι, "*ο μεν ληστής αιμώρητος και βραβευόμενος, ο δε παθών ως εκ του ληστρικού βίου εκείνου και απολέσας την περιουσίαν του καταδιωκόμενος ένεκα της ληστείας και μη δυνάμενος καν να δικασθή*", Παύλος Καλλιγάς, *Θάνος Βλέκας*, Νεφέλη, Αθήνα, 1987, σελ. 78.

⁵⁵ Μ. Vitti, *Ιδεολογική...ό.π.*, σελ. 45.

⁵⁶ Κων. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Απο τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, 9^η Έκδοση, Γνώση, Αθήνα, 2000, σελ. 431.

σαφήνειας, έτσι, αναδεικνύεται ο πόθος της διαύγειας, της λιτότητας του λόγου και των ακριβών περιγραφών. Η *Πάπισσα Ιωάννα*, παρά το μεσαιωνικό της θέμα, αποτελεί απάντηση σε εντελώς διαφορετικά ερεθίσματα και αποτελεί ιστορικό αντιμυθιστόρημα μεταβάλλοντας το περιεχόμενο της πεζογραφικής τάσης.⁵⁷ Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1870, τυπώνεται στην Βράϊλα, μακριά από την πρωτεύουσα του νεοελληνικού βασιλείου, το ανώνυμο *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνας υπαξιωματικού εκδιδόμενον υπο Χ. Δημοπούλου*⁵⁸. Κεντρικό θέμα του κειμένου είναι η ληστεία και η μάλλον χαλαρή διώξη της από τον στρατό. Ο αφηγητής αφήνει τα γεγονότα να μιλήσουν από μόνα τους ενώ η περιγραφή είναι γεμάτη από πληροφορίες και η αφήγηση αναπτύσσεται με την ειρωνική συγκατάβαση ενός ανθρώπου που γνωρίζει καλά τα του κόσμου του.⁵⁹ Η χρήση του ευθέως λόγου (ρηξικέλυτη τεχνική για την πεζογραφία της περιόδου) σέβεται την λαλιά του κάθε ομιλητή δίχως να κάνει παραχωρήσεις στην γραφικότητα (όπως τα ιστορικά μυθιστορήματα για τα οποία έγινε παραπάνω λόγος) και δίχως διάθεση να σατυρίσει (όπως τα παραλογοτεχνικά κείμενα της εποχής). Σύμφωνα με τον Vittì, το συγκεκριμένο κείμενο προοικονομεί την ρεαλιστική τεχνοτροπία που θα αναπτύξει η γενιά του 1880.⁶⁰ Το 1879, πιστοποιείται η στροφή της ελληνικής πεζογραφίας με την δημοσίευση του *Λουκή Λάρα* από τον Δημήτριο Βικέλα. Ο *Λάρας* κλείνει ουσιαστικά μια υπόθεση που είχε ξεκινήσει την δεκαετία του 1830 που σε στιγμές πατριωτικής έξαψης είχε στρέψει το βλέμμα της προς την Επανάσταση του 1821. Ο Βικέλας εγκαταλείπει την ρητορεία του ηρωισμού και προσγειώνεται στα καθημερινά προβλήματα. Όμως, δεν ακολουθεί την τεχνοτροπία ρεαλισμού καθώς δεν χρησιμοποιεί ευθύ λόγο στην γλώσσα των προσώπων, μα προτιμά να μεταφέρει τις συνομιλίες με πλάγιο λόγο, μεταφράζοντας τις στην καθαρεύουσα.⁶¹ Τα τρία αυτά

⁵⁷ M. Vittì, *Ιδεολογική... ό.π.*, σελ. 27.

⁵⁸ Για την συγκεκριμένη εργασία χρησιμοποιήθηκε το πρωτότυπο αντίγραφο της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης, το, *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι: χειρόγραφον Έλληνας υπαξιωματικού*, Βιβλιοπωλείον Χ. Δημοπούλου, Τυπογραφείον «Το Τρίγωνον», Έν Βράϊλα, 1870, τομ. 2. Ένα απόσπασμα απ' το συγκεκριμένο κείμενο αναδεικνύει την αντιρωμαντική του στάση *''Αυτό που σου λέω, τρεις μέρες έκαμα στο θεραπευτήριο, πέντε μου πέρασε ο σιτιστής και μου φασε τριανταδυό και τριανταδυό, εξηντατέσσερα λεπτά! τούφλα! Όλοι σας ένα είστε, τούφλα!''*, Ανώνυμος, *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι...*, ό.π., σελ. 71.

⁵⁹ M. Vittì, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 2003, σελ. 284.

⁶⁰ M. Vittì, *Ιστορία... ό.π.*, σελ. 285.

⁶¹ Ο Βικέλας αποφεύγει τόσο πολύ την ομιλούμενη γλώσσα ώστε ακόμα και τα λόγια ενός Τούρκου μεταφράζονται στην καθαρεύουσα *''Μόνον βρώμαι είναι εδώ. Δεν έχει τίποτε. Πηγαίνωμεν!''*, Δημ. Βικέλας, *Λουκής Λάρας* στα Άπαντα, (επιμ.) Άλκης Αγγέλου, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα, 1997, τ. 2^{ος}, σελ. 374. Την δεκαετία του 1880 ξεσπά στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό το περιβήτητο γλωσσικό ζήτημα το οποίο αναντίρρητα σφράγισε την συγκεκριμένη περίοδο. Όπως μας πληροφορεί η Ρένα-Σταυρίδη Πατρικίου, ανάμεσα στην δεκαετία του 1880-1890

αυτά κείμενα αποτελούν τομή για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και προώθησαν την απόσπαση της πεζογραφίας από τα δεσμά του ρομαντισμού. Η δημοσίευση του *Λουκή Λάρα* σηματοδοτεί την παρακμή του ρομαντισμού και έτσι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1880 σημαδεύονται από μια ζύμωση η οποία προοικονομεί μια δημιουργική αναζωογόνηση και αλλαγή.⁶²

Όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο μέρος του εισαγωγικού αυτού σημειώματος, το 1880 η Αθήνα πρέπει να θεωρηθεί πλέον το κέντρο μια μικρής (έστω) επικράτειας και συνάμα σημείο αναφοράς για τον σκόρπιο ελληνικό πληθυσμό που ευδοκιμεί στην Κωνσταντινούπολη, στην Σμύρνη, στην Αλεξάνδρεια και άλλες (πλούσιες) μεγαλουπόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την περίοδο αυτή ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται από την μεταλλαγή στις κοινωνικές σχέσεις και τις συνακόλουθες μεταβολές στο πολιτισμικό του εποικοδόμημα. Οι μεταβολές στον τρόπο παραγωγής παρασύρουν και την πνευματική ζωή της χώρας με αποτέλεσμα το διαλεκτικό ζεύγμα εξευρωπαϊσμός ή απομονωτισμός να είναι πλέον αναπόδραστο και βαθιά αποκρυσταλλωμένο. Ουσιαστικά, είναι πλέον εναργέστερη η ιδεολογική αφύπνιση, η οποία ώθησε τελικά το μεγαλύτερο μέρος των συγγραφέων σε αντίθετα από τις ιδεαλιστικές συνιστώσες της Μεγάλης Ιδέας, ρεύματα, αναδομώντας την πνευματική ζωή της χώρας. Δυο, αντίθετα μεταξύ τους γεγονότα, προκάλεσαν την απομάκρυνση της λογοτεχνίας από τις ιδεαλιστικές μεταπτώσεις του αθηναϊκού ρομαντισμού και την στροφή της πεζογραφίας προς την εσωτερική ζωή, η οποία θα καλλιεργηθεί μέσα από την καθημερινότητα και την διαβίωση των απλών ανθρώπων. Καταρχάς το γαλλικό μυθιστόρημα το οποίο επέδρασε αποφασιστικά την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, αναπόδραστο ήταν να καθορίσει και την πορεία της ελληνικής γραμματολογίας. Έτσι, στα 1880, κυκλοφορεί με ένα τολμηρό εξώφυλλο (που παριστάνει την ομώνυμη ηρώίδα έξωμη) η *Nana* του Zola, με μετάφραση του Ιωάννη Καμπούρογλου γνωστοποιώντας στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό ανθρώπινα χαρακτηριστικά όπως η διαφθορά και ο εκφυλισμός, και εισάγοντας παράλληλα την

εμφανίσθηκαν τέσσερα διαφορετικά γλωσσικά κυρήγματα: του Κωνσταντίνου Κοντού, ο οποίος αξιώνει να εξαρχαϊστεί ακόμα περισσότερο η καθαρεύουσα (*Γλωσσικά Παρατηρήσεις*, 1882), του Δημητρίου Βερναρδάκη ο οποίος προκρίνει την δημοτική (*Ψευδαττικισμού Έλεγχος*, 1884), του Γεωργίου Χατζηδάκι ο οποίος θεωρητικοποιεί την καθαρεύουσα (*Βάσανος Ελέγχου Ψευδαττικισμού ή Μελέτη επί της Νέας Ελληνικής*, 1884) και το δημοτικιστικό μανιφέστο του Ψυχάρη (*Το Ταξίδι μου*, 1888), Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι Προσδοκίες του Δημοτικισμού*, στο *Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, ό.π., σελ. 487. Το γλωσσικό ζήτημα εκδράζεται εκτός των ορίων της συγκεκριμένης εργασίας, όμως, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ο ρεαλισμός και η παρεπόμενη πυκνότητα των διαλόγων οδηγούσαν στην δημοτική.

⁶² Λιν. Πολίτης, ό.π., σελ. 184.

μέθεξη των Ελλήνων συγγραφέων με το λογοτεχνικό ρεύμα του νατουραλισμού.⁶³ Ο Zola, στάθηκε αφενός το σύνθημα για να κοιτάζουν μερικοί νέοι πέρα από τους παλαιοελληνικούς ορίζοντες της Μεγάλης Ιδεάς και αφετέρου συνέτριψε τον κίβδηλο, ιδεαλιστικό ρωμαντικό κόσμο. Το άλλο γεγονός το οποίο είναι άσχετο, αν όχι αντίθετο με το ρεύμα του νατουραλισμού είναι η προκύρηξη από την πλευρά της *Εστίας* του διαγωνισμού ‘‘προς συγγραφήν ελληνικού διηγήματος’’ μέσα από το ανυπόγραφο κείμενο του Νικόλαου Πολίτη.⁶⁴ Αν συγκριθεί το περιεχόμενο της προκύρηξης της *Εστίας* (1883) με άλλα σύγχρονα της κείμενα τα οποία επιχειρούν να συντονίσουν την ελληνική πεζογραφία με τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ρεύματα, τότε αποσαφηνίζονται με ενάργεια οι συντηρητικές ιδεολογικές προθεσεις της. Όμως η εμβέλεια που ενείχε το περιοδικό,⁶⁵ και ο κύκλος που είχε σχηματιστεί γύρω από αυτό κατάφερε να προωθήσει την λογοτεχνική κατηγορία του διηγήματος, το οποίο μαζί με το χρονογράφημα αποτέλεσε τις κυρίαρχες μορφές της πεζογραφίας την συγκεκριμένη περίοδο. Με τον τρόπο αυτό το διήγημα απομονώνεται πλέον, έχει έναν ιδιότυπο υποτονισμό και συνιστά επί της ουσίας μια ξεχωριστή αναλυτική κατηγορία.⁶⁶ Το διήγημα αποκτά την περίοδο αυτή τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται καθοριστικά για την δομή του. Η συνέχεια, η παρουσία του σφιχτοδεμένου μύθου, η λογική συνέπεια, η αυστηρή διαλεκτική σχέση μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος ανάγονται σε καθοριστικά στοιχεία του διηγήματος. Σύμφωνα με

⁶³ M. Vitti, *Ιδεολογική...ό.π.*, σελ. 57-58.

⁶⁴ M. Vitti, *Ιδεολογική...ό.π.*, σελ. 63. Είναι εξαιρετικά διαφωτιστικό να παραθέσουμε ένα μέρος από την προκύρηξη της *Εστίας* για να αναδείξουμε την σημασία της για τον μεταβατικό της ρόλο στην ανάπτυξη της ελληνικής πεζογραφίας ‘‘*Εν τούτοις, ως είπομεν, ολίγιστα είναι τα τοιαύτα ελληνικά έργα, ολίγιστοι δε και οι περί τοιαύτας εργασίας νυν ασχολούμενοι. Την έλλειψιν δε ταύτην συνησθάνθη μάλιστα η Εστία, αναγκαζομένη τούτου ένεκα να παρέχη τοις αναγνώστες αυτής μεταφράσεις των ευδοκιμοτέρων τοιούτων έργων ξένων συγγραφέων. Είς της τοιαύτης δ’ ελλείψεως την πλήρωσιν επιθυμούσαν να συντελέση ξανά τα ενόντα η Διεύθυνσις της Εστίας, απεφάσισεν όσον οι πόροι της επιτρέπουσι, να προβή αυτή αθλοθέτις αγώνος, περιοδικώς καθ’ εξαμηνίαν γινομένου, προς συγγραφήν τοιούτου έργου, προβάλλουσα τούτον οιονεί κέντρον προς παρότρυσιν των δυναμένων είτε διάθεσιν έχόντων ν’ ασχοληθώσιν εις τοιαύτην φιλολογικήν εργασίαν. Και δη αποτεινομένη προς πάντας τους Έλληνας λόγιους προκηρύσσει διαγώνισμα προς συγγραφήν πρωτοτύπου διηγήματος επί της επομένους όροις: Η υπόθεσις του διηγήματος έσται ελληνική τουτέστι θα συνίσταται εις την περιγραφήν σκηνών του βίου του ελληνικού λαού εν οιαδήποτε των περιόδων της ιστορίας αυτού ή εις την εξιστόρησιν επεισοδίου τινός της ελληνικής ιστορίας [...]*’ από το Γιαν. Παπακόστας, *Το Περιοδικό Εστία και το Διήγημα*, Εκπαιδευτήρια Κωστή-Γεϊτόνα, Αθήνα, 1982, σελ. 183-186.

⁶⁵ Είναι χαρακτηριστικό της σημασίας του περιοδικού τα λόγια που παραθέτει ο Γιάννης Παπακόστας ‘‘*Αναντίρρητα, το άνοιγμα για μια καινούρια πνευματική ζωή κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έγινε από τις στήλες της Εστίας, του βασικού περιοδικού, που μετά το κλείσιμο της Πανδώρας (1872) μπόρεσε και να καλύψει το κενό εκείνης αλλά και να ανοίξει νέους δρόμους στην πνευματική και λογοτεχνική ζωή της χώρας.*’’, Γιαν. Παπακόστας, *ό.π.*, σελ. 17.

⁶⁶ Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 489

την Γεωργία Γκότση⁶⁷, ‘‘Το διήγημα περιστρέφεται γύρω από ένα επεισόδιο, έναν κεντρικό χαρακτήρα ή μια συναισθηματική κρίση, είναι συμμετρικά σχεδιασμένο και με ακρίβεια εκτελεσμένο, ακολουθώντας μια ενιαία γραμμή πλοκής, η οποία κλιμακώνεται και ολοκληρώνεται στο τέλος, εμπεριέχοντας κάποιο νόημα.’’ Η ραγδαία αύξηση των ημερήσιων και περιοδικών εκδόσεων στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, επιτείνει την ζήτηση για υλικό που να είναι επίκαιρο, γρήγορα διαθέσιμο και κυρίως εύχρηστο. Έτσι, ένας παράγοντας για την εξάπλωση του διηγήματος και της ανάδειξης του ως κυρίαρχου αφηγηματικού είδους, είναι η εξοικονόμηση του κατάλληλου χώρου στις εφημερίδες και στα περιοδικά της εποχής, κυρίως γύρω από τον κύκλο της *Εστίας* (1876-1895), τον *Ραμπαγά* (1878) και έπειτα το *Εβδομάς* (1884-1892).⁶⁸

Το διήγημα (και το χρονογράφημα) αποτέλεσαν την αιχμή γύρω από την οποία οργανώθηκε και συστηματοποιήθηκε η λεγόμενη *Γενιά του 1800*, η *Γενιά* που αποστρέφεται τον ρομαντισμό και αφομοιώνει το αναπτυσσόμενο ρεύμα του ρεαλισμού, την πραγματικότητα σε όλες της τις εκφάνσεις. Είναι η *Γενιά* η οποία σύμφωνα με τους περισσότερους κριτικούς οργανώθηκε γύρω από το φιλολογικό σχήμα της *Ηθογραφίας*.⁶⁹ Η *Ηθογραφία*, ως λογοτεχνική περιοχή εκλήφθηκε ως συνυφασμένη με την λαογραφία και την εξυπηρέτηση στενών εθνικών στόχων. Θεωρήθηκε πως είχε σαν σημείο αναφοράς τις αγροτικές κοινότητες, ότι επικεντρωνόταν στο τυπικό και στεία συμβαντολογικό, ότι εξαντλούνταν στην ξερή περιγραφή και υστερούσε σε ψυχολογική εμβάθυνση καθώς δεν διέθετε ιδεολογική

⁶⁷ Γεωρ. Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτεύουση: Θέματα αστικής Πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου}*, Νεφέλη, Αθήνα, 2004, σελ. 69.

⁶⁸ M. Vitti, *Ιστορία... ό.π.*, σελ. 297.

⁶⁹ Ο πληρέστερος ορισμός της Ηθογραφίας παρέχεται από τον Παντελή Βουτουρή στο βιβλίο του, *Ως εις Καθρέπτην...Προτάσεις και Υποθέσεις για την Ελληνική Πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά ‘‘Ηθογραφία: Η αναπαράσταση με αληθοφανή τρόπο των ηθών, των εθίμων, της συμπεριφοράς, της ιδεολογίας, και εν γένει του συλλογικού τρόπου ζωής μιας ορισμένης κοινωνίας. Η ηθογραφική μυθοπλασία έλκεται από το σύνολο του κοινωνικού σώματος, αναζητά μέσους όρους και ζωγραφίζει αντιπροσωπευτικούς χαρακτήρες. Καθώς διακριτικό γνώρισμα της ηθογραφίας είναι ο «συγχρονικός» (παροντικός) χαρακτήρας της αφήγησης, ο αφηγηματικός λόγος βασίζεται κατά κανόνα στην άμεση εποπτεία και στην προσωπική μαρτυρία ή ανακαλεί στο παρόν προηγούμενες εμπειρίες. Στην νεοελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα εκδηλώνονται από το 1840 περίπου και εξής, ποικίλες ηθογραφικές εκδοχές, οι οποίες παρά τις μεταξύ τους διαφορές συστήνουν μια ενιαία και πολυσύνθετη αφηγηματική περιοχή, καθώς εμφανίζουν πολλά κοινά θεματικά γνωρίσματα και αφηγηματικές τεχνικές όπως: α) προσγείωση της αφήγησης στο παρόν και σε χώρους λίγο ή πολύ γνωστούς και οικείους, β) η προγραμματική πρόθεση απεικόνισης των ηθών, της εθιμικής συμπεριφοράς και του συλλογικού εν γένει τρόπου ζωής, γ) η απεικόνιση χαρακτηριστικών ανθρώπινων τύπων και δ) η σκηνοθετημένη αληθοφάνεια της αφήγησης, η οποία στηρίζεται συνήθως στην συστηματική χρήση του πρώτου αφηγηματικού προσώπου και την εκτεταμένη χρήση διαλόγων.’’, Παντ. Βουτουρή, *Ως εις Καθρέπτην...Προτάσεις και Υποθέσεις για την Ελληνική Πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα, 1995, σελ. 259-260.

ταυτότητα.⁷⁰ Μέσα στην αποδομητική αυτή κριτική, η αστική πεζογραφία συνδέθηκε συλλήβδην με την ηθογραφία και χαρακτηρίστηκε ως ανίκανη να αναδυθεί πλατιά, κοινωνιστική, ψυχογραφική, κοσμοπολίτικη ή μοντερνα. Η ηθογραφία εκλήφθηκε ως ένα είδος, το οποίο ακόμα και όταν ασχολείται με την πόλη στερείται αστικού χαρακτήρα, καθώς εμμένει προσκολλημένη σε μια ανιαρή πραγματικότητα την οποία απλά καταγράφει αντί να αναλύει.⁷¹

Παρόλα ταύτα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, μια σειρά από εμπειριστατωμένες μελέτες (Beaton, Τσιριμώκου, Βουτουρής και Γκότση) έδειξαν την μοναδικότητα της αστικής πεζογραφίας του 19^{ου} και πως αυτή διαφοροποιήθηκε δομικά απ' αυτό που η αντιστορική λογική χαρακτήρισε ως ηθογραφία.⁷² Ο γενικότερα αποδεκτός ορισμός⁷³ της αστικής λογοτεχνίας έχει δοθεί από την Λίζυ Τσιριμώκου στο έργο της *Γραμματολογία της πόλης, λογοτεχνία της πόλης, πόλεις της λογοτεχνίας*. Σύμφωνα με την συγγραφέα, με την έννοια αστική λογοτεχνία δεν αναφερόμαστε σε κάποιο παγιωμένο, θεσμοποιημένο λογοτεχνικό είδος, μα στην ουσία πρόκειται για μια θεματική επιλογή, πως η πραγματική και συγκεκριμένη πόλη πόλη αποτυπώνεται και διαθλάται στην λογοτεχνία και ποια είναι η σχέση της πλασματικής πόλης με την πραγματική.⁷⁴ Η αστική λογοτεχνία έχει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, όχι μονάχα το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδραματίζονται οι περιπέτειες των πλασματικών ηρώων είναι αστικό μα, πολύ συχνά τα πρόσωπα υποχωρούν, μετατοπίζονται σε δεύτερο πλάνο ή ακόμα και εκτοπίζονται από την πρωταγωνιστική αθηφαγία της πόλης. Η αστική λογοτεχνία καταγράφει τις ανάγκες,

⁷⁰ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 33.

⁷¹ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 37-38. Δηλωτικό του αντι-ιστορικού χαρακτήρα της κριτικής είναι η άποψη που καταγράφει ο Αραγής όπου και ορίζει την πεζογραφία του ύστερου 19^{ου} ως προαστική καθώς δεν ξεπέρασε άμεσα τον γραφικό, ζωγραφικό, περιγραφικό ρεαλισμό και δεν απέκτησε σαφές αστικό χρώμα, Γωρ. Αραγής, *ό.π.*, σελ. 77.

⁷² Χαρακτηριστικά ο Roderick Beaton αναφέρει *''Η πεζογραφία του 19^{ου} είναι προδρομική μορφή του αστικού ρεαλισμού παρότι κινείται εντός των παραμέτρων του ηθογραφικού παραδείγματος''*, Rod. Beaton, *Εισαγωγή στην Νεότερη ελληνική λογοτεχνία: ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992*, μτφ. Ευαγγ. Ζούργου & Μαρ. Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα, 1996, σελ. 138. Η Λίζυ Τσιριμώκου αναφέρει *''Την περίοδο 1870-1920, η πόλη γίνεται η πρώτη ύλη για μυθοπλασία και την διάρκεια της περιόδου αυτής, απαντάται μονοπωλιακή σχεδόν εγγραφή της Αθήνας.''*, Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης, λογοτεχνία της πόλης, πόλεις της λογοτεχνίας*, Λωτός, Αθήνα, 1988, σελ. 11-12., Ο Παν. Βουτουρής σχολιάζει ότι *''Η αστική ηθογραφία υπήρξε η ανθεκτικότερη, από την άποψη της χρονικής τουλάχιστον διάρκειας, αφηγηματική κατηγορία στον 19^ο αιώνα.''*, Παν. Βουτουρής, *ό.π.*, σελ. 12-13. και η Γεωρ. Γκότση σημειώνει ότι *''Μέσα από τον αφηγηματικό ρόλο (της Αθήνας) μορφοποιήθηκαν, κρίθηκαν, ή και αναπροσαρμόσθηκαν οι έννοιες του άστεως και της αστικής εμπειρίας.''*, Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 13.

⁷³ Ο ορισμός του Παντελή Βουτουρή, λαθαίνει θεωρητικά αφού εντάσει στο γενικότερο πλαίσιο της αστικής λογοτεχνίας τόσο την σατιρική ηθογραφία του Παλαιολόγου (με τα έργα *Ο Πολυπαθής*, 1839, και *Ο Ζωγράφος*, 1842) και του Πιτζιπίου (*Ο πίθηκος Ξουθ*, 1847) όσο και τα αστικά απόκρυφα και μυστήρια του 19^{ου}, τα οποία είναι κομμάτι της λεγόμενης παραλογοτεχνικής κατηγορίας.

⁷⁴ Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία... ό.π.*, σελ. 10.

τα ερωτήματα και τους προβληματισμούς μιας αστικής κοινωνίας. Όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο μέρος της *Εισαγωγής*, ο όψιμος 19^{ος} χαρακτηρίζεται απ' την αυταπόδεικτη οικονομική ανάπτυξη, τον εκσυγχρονισμό των παντοειδών θεσμών, την αισιόδοξη και ορμητική εκτίναξη της νεαρής αστικής τάξης, τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, τον συνεχή εξευρωπαϊσμό της χώρας και την κατάδηλη δημογραφική άνθηση. Όλα τα στοιχεία αυτά τα μεταχειρίζεται η πεζογραφία της εποχής μεταλάσσοντας την λογοτεχνική της γραφή και έκφραση. Τα ευρωπαϊκά φιλολογικά ρεύματα με τυπικούς εκπροσώπους τον Balzac, τον Hugo, τον Flaubert και τον Zola και τις θεματικές τους πηγές περνούν αναγκαστικά μέσα από την πόλη, την πόλη πρωτεύουσα, την μεγαλούπολη ή δευτερευόντως την μικρή, επαρχιακή πόλη.⁷⁵ Έτσι, η αστική πεζογραφία του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} συνδέθηκε με την παραπάνω θεματική η οποία κατηγοριοποιήθηκε φιλολογικά μέσα από τον ρεαλισμό και τον νατουραλισμό. Κατά τον τρόπο αυτό συντελείται η μετάβαση από την ρομαντική, ιδεαλιστική πραγματικότητα στην συλλογικότερη συνείδηση, στην ιδεολογία του πλήθους και την προσγείωση από την κορυφή στους χαμηλούς μέσους όρους. Η αστική ηθογραφία διαλύοντας την παραδοσιακή αγοραφοβία της λαογραφικής προοπτικής μεταθέτει την προβληματική της από την ύπαιθρο στην πόλη και διαμορφώνει μια έντεχνη αστική ανθρωπολογία (*anthropologie urbaine*) η οποία θα καταγράψει και θα αποκρυπτογραφήσει τους κώδικες κοινωνικής συμπεριφοράς στα καφενεία ή στα θέατρα, τους όρους συναλλαγής στο μπακάλικο ή στην ευρύτερη αγορά, τους τρόπους βιοπορισμού και ψυχαγωγίας στο άστυ, τις σταθερές προδιαγραφές που ρυθμίζουν τον ανθρώπινο βióκυκλο έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται και καθορίζονται μέσα στο αστικό πλαίσιο. Σύμφωνα με την Γκότση, μέσα από τα κείμενα της αστικής πεζογραφίας προσλαμβάνεται αφενός ο χωροταξικός καθορισμός της πόλης (δρόμοι, εσωτερικά σπιτιών, πλατείες, χώροι κοινωνικής συνάθροισης και χώροι αποκλεισμού) και αφετέρου συλλαμβάνεται και αποδίδεται το κάθε αυτό αστικό βίωμα.⁷⁶ Η πριμοδότηση του εσωτερικού, ιδιωτικού χώρου, η φετιχοποίηση της οικογενειακής θαλπωρής βαίνουν παράλληλα και οργανικά με τον οστροκισμό του δρόμου, την αποφυγή συγχροτισμού με τα πλήθη και την ανάγκη ελέγχου και ορθολογικής διαρρύθμισης των δημοσίων χώρων. Μέσα από τα κείμενα των πεζογράφων της περιόδου καταγράφονται οι κοινωνικές σχέσεις, οι σχέσεις μεταξύ των δυο φύλων, σεξουαλικές συμπεριφορές, δημογραφικές

⁷⁵ Λιζυ Τσιφινιώκου, *Γραμματολογία... ό.π.*, σελ. 14.

⁷⁶ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 55.

μεταβολές, η οικογενειακή δομή, διατροφικές συνήθειες, οι ασθένειες, ο θάνατος και γενικότερα αποδίδεται ο κοινωνικός ιστός της περιόδου. Έτσι, η αστική πεζογραφία του ύστερου 19^{ου} αντιπροσωπεύει στην ουσία μια δομική παρέκκλιση από την ηθογραφία, αποτυπώνοντας κοινωνικές ομάδες και ήρωες των οποίων η διαβίωση παρουσιάζεται ως αναπόδραστη συνέπεια του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος.⁷⁷ Κατά τον τρόπο αυτό, *''Ο μυθιστοριογράφος, απομακρύνεται από την λαογραφία του άχρονου παρελθόντος, συμμερίζεται την κοινωνική προοπτική ενός ιστορικού ή ακόμη και ενός πολιτικού, όσον αφορά στις μεταβαλλόμενες πραγματικότητες του παρόντος και συχνά στις ακόμη πιο δραστικές εισερχόμενες αλλαγές.''*⁷⁸ Σύμφωνα με την λογική αυτή, είναι αυταπόδεικτη η σημασία των λογοτεχνικών καταγραφών της περιόδου για την απάντηση του ερωτήματος της εισηγήσης. Οι πεζογράφοι της εποχής, αφομοιώνοντας το αναπτυσσόμενο ρεύμα του ρεαλισμού και συγχρονίζοντας την γραφή τους στην συγκαίρινη τους πραγματικότητα μας παρέχουν ένα τεράστιο εύρος πραγματολογικών στοιχείων όσον αφορά την συγκεκριμένη περίοδο. Το διήγημα, το χρονογράφημα (πρωτίστως) και το μυθιστόρημα (δευτερευόντως) στρέφεται στην αστική ζωή και καταγράφει την νεότευκτη αστική εμπειρία. Κατά τον τρόπο αυτό, η δημιουργική γραφή ανοίγει ολόκληρη την *''κοινωνική βεντάλια''* για να διαφανούν οι αντιφάσεις του κοινωνικού σχηματισμού. Ο «κοινωνικός» χαρακτήρας κάθε ήρωα συνιστά ουσιαστικά μια συμπερίληψη του κοινωνικού τυπολογίου του ελληνικού βασιλείου.⁷⁹ Έτσι, η ευθύνη της κατάπτωσης (που μεταχειρίζεται η αστική πεζογραφία) αποδίδεται κατά πάγιο τρόπο στην παρηκμασμένη αστική κοινωνία, στους αναποτελεσματικούς κοινωνικούς θεσμούς και όχι στους ήρωες, των οποίων κίνητρο για την δράση και τις πράξεις τους είναι η καθαυτό κοινωνία.

Μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο θα εντάξουμε κάποια αντιπροσωπευτικά κείμενα, ώστε να δειχθεί η ιστορική αξία των λογοτεχνικών καταγραφών της περιόδου. Είναι σκόπιμο να αναφερθεί, ότι δεν έγινε πλήρης αποδελτίωση των λογοτεχνημάτων της εποχής αφενός γιατί το χρονικό πλαίσιο το οποίο όφειλε να ακολουθήσει η εργασία ήταν εξαιρετικά περιορισμένο και αφετέρου γιατί, μια τέτοια αποδελτίωση δεν θα εξυπηρετούσε την κατεύθυνση της έρευνας η οποία αν μνη τι άλλο έχει συγκεκριμένο σκοπό. Για τον λόγο αυτό,

⁷⁷ Roderick Beaton, *ό.π.*, σελ. 140.

⁷⁸ Roderick Beaton, *ό.π.*, σελ. 138.

⁷⁹ Κων. Γεωργουσόπουλος, *Η Ελληνική Κοινωνία μέσα από το Θέατρο του 19^{ου}*, στο Δημ. Τσαούσης, *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Εστία, Αθήνα, 1984, σελ. 138.

μελετήθηκαν συγκεκριμένα κείμενα της εποχής, κείμενα τα οποία ενέχουν αυταπόδεικτη αξία για την απάντηση των ερωτημάτων μας και συντελούν στην άποψη του γράφοντος ότι η δημιουργική γραφή, όταν ερμηνεύεται ορθά ενέχει τον χαρακτήρα πρόδηλης ιστορικής πληροφορίας. Η δομή της εργασίας είναι λελογισμένη και συγκεκριμένη. Το κείμενο διαγράφεται σε έξι αυτόνομα κεφάλαια. Στα πρώτα πέντε θα αναλυθεί το έργο των εξεταζόμενων πεζογράφων (Άγγελος Βλάχος, Εμμανουήλ Ροΐδης, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Μιχαήλ Μητσάκης και Εμμανουήλ Λυκούδης) ενώ στο έκτο και τελευταίο, θα συνοψισθούν τα πορίσματα της ερευνητικής διαδικασίας και θα απαντηθεί το ερώτημα της διπλωματικής εργασίας. Στα κεφάλαια που εντάσσεται το έργο των πεζογράφων της περιόδου, υπάρχει ένα σύντομο σχόλιο για την ζωή του εκάστοτε λογοτέχνη, ώστε ο αναγνώστης να είναι σε θέση να αντιληφθεί τόσο την ιδεολογία, όσο και τις συνθήκες διαβίωσης του εκάστοτε συγγραφέα. Πρόδηλος σκοπός του γράφοντος, είναι να καταδείξει την σημασία των λογοτεχνικών καταγραφών και πως αυτές (εκτός από το γενικά αποδεκτό φιλολογικό τους περιεχόμενο) ενέχουν στοιχεία τα οποία συντελούν στην περίφημη ενότητα των Κοινωνικών Επιστημών.

Κλισέ Φωτογραφίας, Πηγή: Λογοτεχνικό Ημερολόγιο 2000, Εκδόσεις Γαβριηλίδη

Κεφάλαιο 1^ο: Άγγελος Βλάχος: Το ρηξικέλευτο αίτημα του Ρεαλισμού

Φωτοσιγκογραφία, Πηγή: Βιβλιοθήκη Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη

Ο Άγγελος Βλάχος⁸⁰ θα πρέπει να ειπωθεί σαν τον τυπικότερο εκπρόσωπο της πρώτης μεταεπαναστατικής πενηκονταετίας, καθώς καταθέτει το μεγαλύτερο μέρος του έργου του και διαμορφώνει το αισθητικό και γλωσσικό του σύστημα, στην διάρκεια της εικοσαετίας 1860-1880. Η συγγραφική μεθοδολογία του Βλάχου, στηρίζεται στην επιτόπεια έρευνα, γεγονός που του επιτρέπει να έχει ακριβή γνώση του χώρου και των ανθρώπων που περιγράφει, των ηθών και των εθίμων που παραθέτει. Ο Βλάχος, πριν από την *Γενιά του 1880* (για την οποία έγινε παραπάνω λόγος) φροντίζει εξ αρχής να δηλώσει κατηγορηματικά την αντιρομαντική του οπτική.⁸¹ Στα *Ανάλεκτα* (το συλλογικό του έργο) διαφαίνεται η εντυπωσιακά μεγάλη απόσταση του από τον σύγχρονο του αθηναϊκό ρομαντισμό και κυρίως διαγράφεται η βαθιά συνείδηση του συγγραφέα για την περιγραφή της πραγματικότητας που χαρακτηρίζει το δημιουργικό του έργο.⁸²

Ο Βλάχος είναι ο πρώτος πεζογράφος που επιχειρεί την τον συγχρονισμό της νεοελληνικής πεζογραφίας, την προσγείωση της σε καθημερινά γεγονότα και την υποστήριξη του αφηγηματικού μύθου σε στιγμιότυπα της καθημερινής ζωής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βουτουρής, ο Βλάχος είναι ο πρώτος πεζογράφος που επιχειρεί την προσγείωση αυτή, μια τουλάχιστον εικοσαετία πριν από τον Μητσάκη και τους άλλους ρεαλιστές αθηναϊογράφους της γενιάς του 1880.⁸³ Η απεικόνιση με φωτογραφική ακρίβεια της σύγχρονης αθηναϊκής ζωής διακρίνεται όχι μονάχα στα τελευταία έργα του, τα οποία γράφονται τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} (και αποτελούν αντικείμενο της συγκεκριμένης εργασίας) μα και στα πρωιμότερα (όπως το *Μέλαν Δαχτυλίδιον*). Τα περισσότερα διηγήματα του συγγραφέα διακωμωδούν χαρακτηριστικές έξεις και συμπεριφορές της αθηναϊκής κοινωνίας, όπως τον πηθικισμό των ευρωπαϊκών ηθών, την νεόπλουτη συμπεριφορά και το σύνδρομο του

⁸⁰ Ο Βλάχος είναι μια από τις σημαντικότερες πνευματικές και πολιτικές προσωπικότητες του 19^{ου} αιώνα. Εκτός του ότι διέθετε ένα από τα σημαντικότερα φιλολογικά σαλόνια της εποχής, ήταν διπλωμάτης του ελληνικού βασιλείου, ενώ στα 1878 εκπροσώπησε (μαζί με τον Θεόδωρο Δεληγιάννη, τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και τον Αρμένη Βραϊλά) την Ελλάδα στην συνδιάσκεψη του Βερολίνου, κατά την οποία αποφασίστηκε η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας στο ελληνικό βασίλειο.

⁸¹ Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα. Κοινωνικά Εικόνες και Μελέται*, (επιμ.) Παντ. Βουτουρής, Νεφέλη, Αθήνα, 1997, σελ. 23.

⁸² Αναφέρει χαρακτηριστικά *''Ποίσεις και ψεύδος εισίν ασυμβίβαστα πλέον πράγματα εις τον σημερινόν αιώνα, ότε παρήλθεν ο συρμός των προς την σελήνην στεναγμών και μετά των κυπαρρίσων διαλόγων, οίτινες ήφθραναν άλλοτε και κατεγοήτευσαν τους πατέρας ημών και τους πάππους''*, Άγγ. Βλάχος, *Ανάλεκτα: Διηγήματα, Κοινωνικά Εικόνες και Μελέται*, Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1901, τ. 2^{ος}, σελ. 170.

⁸³ Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 28.

εύκολου πλουτισμού.⁸⁴ Ο συγγραφέας διατυπώνει στα 1871, τις αρχές της φιλολογικής του θεώρησης αναφέροντας χαρακτηριστικά, *''Παρατηρών με βαθύ βλέμμα και ακάματον υπομονήν τον περι εμού κόσμον, σπουδάζων αυτόν υπο πάσαν έποψιν και μέχρι των εσχάτων αυτού πτυχών εισχωρών, αναβαίνων και καταβαίνων ακούραστος την κλίμακα απο του μυριοπλούτου μέχρι του επαίτου, αντιγράφων τα ιδιάζοντα εις έκαστον πρόσωπον χαρακτηριστικά και φωτογραφόν ει δυνατόν τας εν παντοειδή εκείνη τύρβη ανακυκλωμένας ποικίλας φυσιογνωμίας, έργον έχει να επεξεργασθή κατόπιν, τα φωτογραφήματα του, en retouch ant ούτως ειπείν αυτά...''*⁸⁵ ορίζοντας κατά τον τρόπο αυτό την ρεαλιστική αντιμετώπιση των καταστάσεων που καταγράφει. Ο Βλάχος, παρά την αφομοίωση του ευρωπαϊκού ρεύματος του ρεαλισμού αποστασιοποιείται απο το κίνημα του νατουραλισμού και πραγματοποιεί μια δριμύτατη επίθεση εναντίον του Zola, προσπαθώντας να προλάβει την διάδοση μιας τεχνοτροπίας, η οποία κατά την γνώμη του αποτελεί την *''έσχατη της παρακμής ακμή''*.⁸⁶ Μέσα απο την απόρριψη της Φυσιολογικής Σχολής του νατουραλισμού και την αντιπαράθεση του με τον Ροΐδη, η κριτική χαρακτήρισε τον Βλάχο, ως τον τυπικό εκπρόσωπο της αντίδρασης και του διανοητικού συντηρητισμού, με αποτέλεσμα το έργο του να περιπέσει σε σχετική αφάνεια και να επικριθεί σκληρά απο τους συγχρόνους του, και ειδικότερα απο την *Γενιά του 1880*.⁸⁷ Παρόλη όμως την αποδομητική διάθεση της κριτικής, το έργο του Βλάχου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ενώ μέσα απο την μεθύστερη ανάλυση των κειμένων του θα διαφανεί το πλήθος των πραγματολογικών και ιδεολογικών στοιχείων τα οποία περιέχουν τα κείμενα του.

Το πρώτο κείμενο στο οποίο θα επικεντρωθεί η ανάλυση είναι το αρτιότερο και σημαντικότερο ίσως διήγημα του συγγραφέα το, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονεύματα*⁸⁸ (1874) στο οποίο ο Βλάχος με λογοτεχνική ευστροφία και πνευματική ευφυεία (μέσα απο την πρωτοπρόσωπη αφήγηση της μετοχής) σχολιάζει δηκτικά την κερδοσκοπική υστερία των Αθηναίων στα χρόνια του Λαυρεωτικού Ζητήματος. Ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά εξ' αρχής *''Κυοφορηθείσα εν τη*

⁸⁴ Χαρακτηριστικά, στο *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονεύματα*, ο συγγραφέας, σαρκάζει με οξύμωρα την μαζική κερδοσκοπία των αθηναίων τα χρόνια του Λαυρεωτικού Ζητήματος.

⁸⁵ Αγγ. Βλάχος, *Ανάλεκτα... ό.π.*, σελ. 170-171.

⁸⁶ Μ. Vitti, *Ιδεολογική... ό.π.*, σελ. 62.

⁸⁷ Ο Κωστ. Παλαμάς, ο τυπικότερος εκπρόσωπος της Γενιάς του 1880, αναφέρει χαρακτηριστικά: *''Ο κ. Βλάχος είναι ο κατεξοχήν τύπος του παλαιού κριτικού [...] Παλαιός δε κριτικός είναι ο προσηλούμενος εις τους νεκρούς τύπους αχαρηριστού παρελθόντος, ο στενώτατα ή σφαλερώτατα διαγιγνώσκων το παρόν, ο μη υπονοών την ενέργειαν του μέλλοντος και τυφλώτων προς των πραγμάτων το αείρροον.''*, Κ. Παλαμάς, *Απαντα*, τ. 1-17, Γκοβόστης, Αθήνα, [χ.χ], τ. 2^{ος}, σελ. 233-234.

⁸⁸ Το διήγημα δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στο *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του Δημ. Κορομηλά* το 1874.

κεφαλή φιλοπάτριδος ομογενούς⁸⁹ υπονοώντας τον Ανδρέα Συγγρό και διαγράφοντας το ευρύτερο πλαίσιο της κριτικής (απο το μέρος της αστικής πεζογραφίας του 19^{ου}) κατά των νεοφερμένων κεφαλαιοκρατικών πρακτικών που μαρτυρούνται στο ελληνικό βασίλειο μετα το 1870.⁹⁰ Η υστερία του κόσμου για τις μετοχές προκύπτει απο το εντυπωσιακά περιορισμένο πλαίσιο που θέτει η αφήγηση.⁹¹ Ενώ, η διανομή, πραγματοποιείται προς όλες τις κοινωνικές ομάδες, αναδεικνύοντας τον γενικότερο παροξυσμό για την μέθεξη των κατοίκων της Αθήνας στα του Λαυρεωτικού Ζητήματος γεγονότα.

Η πλοκή του διηγήματος αφορματάι απο την πώληση της μετοχής-αφηγήτριας σε έναν αστό,⁹² και την δηκτική αναφορά της μετοχής, *''Αν δεν με ετάραττον οι βίαιοι παλμοί της καρδιάς του κτητόρος μου''*⁹³ η οποία είναι δηλωτική του πάθους και της υστερίας την οποία θέλει να κατακρίνει ο συγγραφέας. Μέσα απο τον διάλογο του αστού και της συζύγου του⁹⁴ διαγράφεται η άγνοια της ελληνικής κοινωνίας για τις χρηματιστικές και κερδοσκοπικές δραστηριότητες. Ο Γιάγκος δίνει την μετοχή-αφηγήτρια στην σύζυγο του και επ' ευκαιρίας ο Βλάχος μας πληροφορεί για την αξία της μετοχής *''μα τα πενήκοντα φράγκα, άτινα ήσαν τυπωμένα επι του μετώπου μου''*⁹⁵ ενώ σχολιάζει, (με την αφήγηση της μετοχής) μέσα απο τα αντικείμενα τα οποία βρίσκονται γύρω απο την μετοχή, τις νεότευκτες συνήθειες των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, οι οποίες στην λογική του φλεγματικού συγγραφέα αποτελούν πιθηκισμό των εισερχόμενων δυτικών προτύπων. Η περιγραφή του είναι χαρακτηριστική: *''Φιαλίδια εκ κρυστάλλου, τα μεν κλεισμένα, τα δε ημιάνοικτα,*

⁸⁹ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 129.

⁹⁰ Το μοτίβο των κεφαλαιοκρατικών πρακτικών έγινε απο τα αγαπημένα μοτίβα της αστικής πεζογραφίας την συγκεκριμένη περίοδο. Συνοπτικά, εκτός απο το κείμενο του Βλάχου το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} δημοσιεύονται το *Παράπονο του Νεκροθάπτου* (1895) απο τον Ροϊδή, το *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* (1890) του Μητσάκη και το *Τέλος του Ονείρου* (1884) απο τον Αριστοτέλη Κουρτίδη. Τα κείμενα αυτά θα αναπτυχθούν στην εξέλιξη της εργασίας και θα διαφανούν οι ομοιότητες ανάμεσα στους λογοτέχνες και πως το ζήτημα της κερδοσκοπίας χρησιμοποιήθηκε απο την ύστερη αστική λογοτεχνία και αποτέλεσε μια γενικευμένη θεματική επιλογή.

⁹¹ Χαρακτηριστικά: *''Εστοιβαχθήσαμεν όλαι επί πολλών τραπεζίων, αναμένονσαι εν παντελεί ασφυξία το φώς της ημέρας''* και *''Την επόμενη πρωίαν θόρυβος ηκούσθη μέγας και ταραχή έξωθεν του δωματίου. Πάταγος ανθρώπων συνωθουμένων''*, Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 129-130.

⁹² *''Σοβαρόν τινά και μεγαλόσχημον κύριον''*, Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 131.

⁹³ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 131.

⁹⁴ - *Καλέ, τι με λές;Θα υψωθούν λοιπόν γρήγορα;*

- *Εννοείται. Τριάντα φράγκα υπερτίμησιν μου προσέφεραν ήδη, μόλις εβγήκα απο την Τράπεζαν.*

- *Τι καλά! Φαντάσου αν είχαμε χίλιας!*

-*Και αν είχαμεν δυο χιλιάδας, ακόμη καλύτερα.,* Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 132.

⁹⁵ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 134.

απέπνεον αρώματα ηδυπαθή και δροσώδη, πυξίδες δε πολύσχημοι και παντοδαπαί [...] Ψήκτραι δε και κτένια και ψαλίδια και τριχολαβίδες παρετάσσοντο ένθεν και ένθεν.⁹⁶ ενώ το ειρωνικό πνέυμα του συγγραφέα αποδίδεται με την απορία της μετοχής *΄Ως μάτην προσεπάθουν να εννοήσω τον σκοπόν*⁹⁷ και ακόμα πιο χαρακτηριστικά *΄Προς τι ταύτα πάντα;*⁹⁸ Μέσα απο την υπηρέτρια ο Βλάχος μας δείχνει την μέθη όλων των κοινωνικών στρωμάτων για τις μετοχές, αλλά και τις προσδοκίες που συνεπάγεται η κτήση τους. Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις που συνεπάγεται η κατοχή χρήματος εκφράζονται απο την *΄άφωνος και συνεσταλμένη*⁹⁹ υπηρέτρια η οποία αναφωνεί *΄Αί! Κυρία...μια μετοχή είναι κάτι τι για μας τους μικρούς ανθρώπους*¹⁰⁰ Με την απάντηση της υπηρέτριας για το που θα της φανεί χρήσιμη μια και μόνο μετοχή *΄Με μιαν μετοχήν, επανέλαβε, κάμνω την προίκα μου*¹⁰¹ είναι πρόδηλος ο μεταβατικός χαρακτήρας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού της συγκεκριμένης περιόδου. Το διαλεκτικό ζεύγμα μετοχής-προίκας δείχνει εναργώς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της δομικής αντίστιξης μεταξύ των αστικών διαδικασιών¹⁰² και των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων προκαπιταλιστικού τύπου, καθώς η ύπαρξη του θεσμού της προίκας συνεπάγεται κοινωνικούς δεσμούς προαστικής φύσης. Η αντίδραση της υπηρέτριας και τα *΄Τρία αλλεπάλληλα φιλήματα*¹⁰³ στην μετοχή, πιστοποιούν το μέγεθος της διείσδυσης των εγχρήματων σχέσεων και αποδίδουν με λυρισμό και φλεγματικότητα τον φετιχισμό της ύλης και κυρίως του απώτατου εκπροσώπου της, του χρήματος.¹⁰⁴ Η διαλεκτική αντίθεση μεταξύ του χώρου της οικίας της Κυρίας και

⁹⁶ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 134.

⁹⁷ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 134.

⁹⁸ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 135.

⁹⁹ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 137.

¹⁰⁰ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 137.

¹⁰¹ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 137.

¹⁰² Η ύπαρξη μετοχών αποδεικνύει την ύπαρξη σαφώς καθορισμένων καπιταλιστικών σχέσεων στο κοινωνικό προτσές καθώς η μετοχοποίηση του κέρδους συνεπάγεται την διεύρυνση του κεφαλαίου στα πλαίσια της γενικευμένης συσσώρευσης.

¹⁰³ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 138.

¹⁰⁴ Ο Karl Marx στο *Κεφάλαιο*, κατέδειξε με εκπληκτικό τρόπο πως ο φετιχισμός του εμπορεύματος (και του χρήματος ειδικότερα) αποτελούν ένα απο τα κυριότερα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ειδικότερα, οι Ben Fine και Alfredo Saad-Filho στην εξαιρετική τους εργασία σκιαγραφούν την σημασία του προαναφερθέντος πορίσματος του Marx αναφέροντας χαρακτηριστικά: *΄Όσο ο καπιταλισμός οργανώνει την παραγωγή σε τέλειες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των καπιταλιστών και των εργατών, οι σχέσεις αυτές εκφράζονται και εμφανίζονται σαν σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων. Αυτές οι σχέσεις καθίστανται ακόμα πιο μυστικιστικές όταν το χρήμα υπεισέρχεται στην ανάλυση, και όλο το προτσές αναλύεται σε όρους τιμών. Ο Marx αποκάλεσε την παραπάνω διεργασία φετιχισμό των εμπορευμάτων. Ο Marx διέγραψε την παράλληλη βάση μεταξύ του φετιχισμού του εμπορεύματος και τις φεουδαλικές θρησκευτικές παραδόσεις. [...] Ο καπιταλισμός έχει τον δικό του θεό και την δική του βίβλο. Η σχέση της ανταλλαγής, δημιουργείται επίσης απο τους ανθρώπους και αναδεικνύει την πραγματική σχέση της εκμετάλλευσης. Συγκεκριμένα, η αγορά και η πώληση εμπορευμάτων δεν φανερώνει την διαδικασία με την οποία ήρθαν στην αγορά, ούτε την εκμετάλλευση των άμεσων*

του *''μικρού δωματίου''*¹⁰⁵ της υπηρέτριας σκιαγραφεί, μέσα απο το μοτίβο του σπιτιού, τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που πρόδηλα λαμβάνουν χώρα στην Ελλάδα του 19^{ου}. Η Μαρία αποκτά την μετοχή-αφηγήτρια, και αυτή η απόκτηση θα συντελέσει στην εξέλιξη της αφηγηματικής πλοκής.

Μετά απο μια σειρά σκέψεων, η Μαρία δίνει την μετοχή στον ερωμένο της (που ανήκει στα κατώτερα στρώματα, αφού όπως αναφέρεται στο διήγημα συχνάζει στα καταγώγια) ο οποίος την αποσπά με την άσκηση ψυχολογικής βίας. Η παράθεση της σκηνής στο καπηλειό, και η περιγραφή ενός απο τους θαμώνες του, ο οποίος συνδυάζει στην παράδοση του αμφίση *''Πίλον, αναζυρίδα, περικνημίδα, και τσαρούχια''*¹⁰⁶ δείχνει, με την γλαφυρότητα που διακρίνει τον συγγραφέα, τον αλλοπρόσαλο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας η οποία συνδυάζει τα δυτικότροπα ήθη με παραδοσιακές συνήθειες δημιουργώντας μια σύνθεση μεταβατικού χαρακτήρα. Ο Δημήτρης (ο ερωμένος της Μαρίας) δείχνει την μετοχή στους φίλους του και η συζήτηση που ακολουθεί (με μοτίβο την μετοχή) αναδεικνύει τον αναβρασμό που επικρατεί σε όλες τις βαθμίδες του κοινωνικού σχηματισμού. Ο ήρωας εν τέλει υπο την επίρροια μέθης, χάνει την μετοχή στο οινοπωλείο του Μπούτρου, ο οποίος την βρίσκει μετά την παρέλευση δυο ημερών. Ο οινοπώλης πωλεί την μετοχή *''επί υπερτιμήσει τεσσαράκοντα φράγκων''*¹⁰⁷ γεγονός που δείχνει ότι μέσα σε ένα βραχύτατο χρονικό διάστημα, η ονομαστική αξία της μετοχής ανήλθε κατά 80 %, σημειώνοντας τιμή 90 φράγκων.

Οι μετοχές πωλούνται στα καφενεία των οδών της Αθήνας (μέσα απο μεσάζοντες) και αυτό το προσλαμβάνουμε απο την συζήτηση του μεσολαβητή-ρακένδυτου και του πλούσιου αστού. Μέσα απο την φράση του ρακένδυτου, του Γιάννη, ότι *''Αγορασταί πολλοί και πωληταί ολίγοι''*¹⁰⁸ προσλαμβάνουμε την αξία της μετοχής και πως οι δυνάμεις της αγοράς συντελούν στην ολοένα και συνεχόμενη ανατίμηση της. Η ανταπάντηση του πλούσιου αστού, *''Πήγαινε και εις τα σαρανταπέντε...και εις τα πενήντα (φράγκα) εν ανάγκη''*¹⁰⁹ διαγράφει την εκτεταμένη

παραγωγών, των μισθωτών εργατών απο την τάξη των καπιταλιστών.'' , Ben Fine & Alfredo Saad-Filho, *Marx's Capital*, Fourth Edition, Pluto Press, London, 2004, σελ. 25-26. Μέσα απο την λογική αυτή, το εμπόρευμα (και το χρήμα), όπως εμφανίζεται στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μοιάζει σαν κάτι εντελώς μυστηριώδες και ασυστηματοποίητο, σαν ένα θείο κατασκευάσμα, παρότι αποτελεί προϊόν συγκεκριμένων ιστορικών διεργασιών.

¹⁰⁵ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 138.

¹⁰⁶ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 144.

¹⁰⁷ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 150.

¹⁰⁸ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 152.

¹⁰⁹ Άγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 153.

διακράτηση απο την πλευρά του κοινού και την τάση των πλουτοκρατών να αποκτήσουν όσες περισσότερες μετοχές δύνανται. Μετά την παρέλευση κάποιων ημερών ο αστός αποφασίζει να εκποιήσει όλο το χαρτοφυλάκιο του (επτακόσιες ογδόντα μετοχές στον αριθμό) ενώ με απόλυτη εβρίθεια λέει *“Δεν υπάρχει λόγος να υψωθούν [...] η υπογραφή της σύμβασεως (μεταξύ του Συγγρού και του ελληνικού κράτους) έγινε γνωστή και η υπερτίμησης έφθασεν εις τον ανώτατον όρον της. Εις τα εκατόν πενήντα μόνον τρελλοί ημπορούν να αγοράζουν ή να φυλλάτουν μετοχάς του Λαυρίου”*¹¹⁰ Η φράση του αστού δηλώνει ότι μια μικρή μερίδα ανθρώπων ήταν εξοικιωμένοι με τις χρηματιστικές δραστηριότητες, αφού ο ήρωας μας πληροφορεί ότι το κόστος διακράτησης είναι τόσο υψηλό, ώστε το να φυλάζει (ή και να αγοράζει) μετοχές κάποιος, είναι κάτι το εξαιρετικά επικίνδυνο και παράλογο. Μέσα απο τον διάλογο των τριών προσώπων της συγκεκριμένης σκηνής (του αστού, της συζύγου του και του ρακένδυτου Γιάννη) προσλαμβάνουμε το χρηματιστικό και κερδοσκοπικό παιγνίδι που έχει στηθεί εις βάρος των μικρομετόχων και προς όφελος των λίγων μεγάλων κερδοσκόπων.¹¹¹ Μέσα απο την αιτιολόγηση του αστού αντιλαμβανόμαστε την πραξολογία και την στρατηγική των πωλητών, οι οποίοι με τεχνητές πληροφορίες εξαπατούν την ανώριμη με τα χρηματιστικά ελληνική κοινωνία με σκοπό να ιδιοποιηθούν πρόσθετα υπερκέρδη. Ο αστός συμβουλεύει τον Γιάννη να μην προσπαθήσει να εκποιήσει περισσότερες απο πενήντα μετοχές διότι *“Ο κόσμος ημπορεί να τρομάξη και να έλθη στάσις”*¹¹² Η κερδοσκοπική λογική και οι συμβουλές του αστού στον Γιάννη έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την επόμενη σκηνή την οποία μας παραθέτει ο Βλάχος όπου *“Ανθρωποι πάσης κοινωνικής τάξεως, παντός φύλου και πάσης σχεδόν ηλικίας [...] συνωθουμένους εν τη οδώ φωνάζοντας, χειρονομώντας*

¹¹⁰ Αγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Αγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 154. Ο Βλάχος μέσα απο τα λόγια του αστού σκιαγραφεί την άποψη της βιβλιογραφίας ότι μετά τη υπογραφή της συμφωνίας και την κοινοποίηση της, συντελέστηκε η χρηματιστηριακή κρίση. Τα λεγόμενα του ίδιου του Ανδ. Συγγρού στα *Απομνημονεύματα* του είναι χαρακτηριστικά *“Γνωσθέντων των όρων της συμφωνίας μεταξύ Εταιρείας και Δημοσίου, ήρχισε να κατευνάζεται σπουδαίως η ορμή των αγοραστών των μετοχών, επήλθον δε και αι καταβολαί της δευτέρας και της τρίτης δόσεως, αίτινες εστενοχώρουν όλους τους κατόχους, κυρίως μάλιστα εκείνους, οίτινες είχαν δανεισθή επ’αυτών, επι τη ελπίδι ταχείας μετά κέρδους μεταπωλήσεως [...] Ούτοι επίσης έσπευδον να πωλήσωσιν όπως σώσωσιν όσα χρήματα είχαν δανεισθή επ’ αυτών. Ούτως ο εκπεσμός επήλθεν αθρόος και καταστρεπτικός.”*, Ανδ. Συγγρός, *ό.π.*, τ. 3^{ος}, σελ. 87.

¹¹¹ Τα λόγια του αστού είναι χαρακτηριστικά και εκφράζουν με ενάργεια το περιεχόμενο του Λαυρεωτικού Ζητήματος *“Αυτό το λέγω κ’ εγώ, είπεν ο κύριος (ότι δηλαδή θα ανέλθει ακόμα περισσότερο η τιμή της μετοχής) καθώς το λέγει και αυτός (εννοεί κάποιον άλλο μαγαλοπωλητή) διότι μας συμφέρει να το λέγωμεν διότι είμεθα πωληταί και θέλομεν να χάψη ο κόσμος τοιούτου είδους παραμύθια και να αγοράξη. Αν αυτός δεν αγοράζει, εις ποιόν θα πωλήσωμεν ημείς.”*, Αγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Αγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 155.

¹¹² Αγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Αγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 155-156.

[...] *Ας φαντασθώσι τέλος όλας τας εκείνας τας μορφάς εμψυχουμένων απο της δίψης του χρήματος, παραμορφωμένας υπο του κερδοσκοπικού πυρετού*¹¹³ Μέσα απο την αφήγηση του συγγραφέα, και το πλήθος των παρατακτικών του σχολίων είναι πρόδηλο ότι μέσω της διευρυμένης ύπαρξης εγχρήματων σχέσεων, τον καθολικό εκκρηματισμό της οικονομίας και τις κερδοσκοπικές δραστηριότητες, μια μερίδα αυτόχθονων πλουτοκρατών-τραπεζιτών (όπως ο αστός του διηγήματος) σε οριζόντια ομοιότητα με τους ετερόχθονες ομογενείς, εκμεταλλεύτηκαν το έθος της χρηματικής μανίας το οποίο κατέλαβε τον ελληνικό λαό και αποκόμισαν τεράστια κέρδη απο τις χρηματιστηριακές δραστηριότητες.¹¹⁴

Ο Βλάχος μας παραθέτει την χρηματιστική υστερία με τρόπο εξαιρετικά διεισδυτικό *''Πάντα σχεδόν τα πάροδα καταστήματα [...] πλήρη ανθρώπων χρηματιζομένων και κυβερόντων. Τα καφενεία μεταβεβλημένα εις χρηματιστήρια, τα καπνοπωλεία εις μεσιτικά γραφεία, τα χαρτοπωλεία εις εντευκτήρια πωλητών και αγοραστών*¹¹⁵ εικόνες σύμφυτες με το εύρος του κερδοσκοπικού φαινομένου. Ο νέος κάτοχος της μετοχής ο Θεωδώρακης δεν είναι κάποιος πλούσιος αστός, μας κάποιος που εισοδηματικά και κοινωνικά ανήκει στα κατώτερα στρώματα, μα έχει αφομοιωθεί απο την κερδοσκοπική υστερία και έχει εισέλθει στον φαύλο χρηματιστικό κύκλο. Το τραγικό παράδειγμα της οικογένειας του (και ειδικότερα της συζύγου του της Σοφίας) αναδεικνύει με λυρική ενάργεια τις τραγικές επιπτώσεις του νοσηρού φαινομένου και σκιαγραφεί την διαδικασία μεσα απο την οποία μικροαστικές οικογένειες συμπίεστηκαν χαρακτηριστικά και εξέπεσαν κοινωνικά σε προλεταριακού ή υποπρολεταριακού τύπου ενασχολήσεις.¹¹⁶ Ο Θεωδώρακης και η Σοφία, τραγικό παράδειγμα των Λαυρεωτικών, συμπυκνώνουν τον καταστροφικό χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων και δείχνουν πως σε διάστημα ελάχιστων ημερών οικογένειες βρέθηκαν στο υποπρολεταριακό σώμα, πλήρως εξαθλιωμένες,

¹¹³ Αγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 157. Ο Συγγρός είναι για μια ακόμα φορά χαρακτηριστικός *''Μόνον η μέθη, ήτις ούτως ειπείν, εκυρίευσε τον κόσμον περί του λαυριακού πλούτου, μ' εβοήθει εις το να εξέλθω αζήμιος*¹¹⁴, Ανδ. Συγγρός, *ό.π.*, τ. 3^{ος}, σελ. 76-77

¹¹⁴ Όπως μας πληροφορεί ο Marx, *''Η μετοχή είναι ένας τίτλος ιδιοκτησίας με δόσεις*¹¹⁵, Κ. Marx, *Το Κεφάλαιο*, μτφ. Παν. Μαυρομαμάτης, Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα, 2002, τ.3^{ος}, σελ. 589. Ουσιαστικά η μετοχή αφορά μέρος της υπεραξίας που θα παραχθεί στο μέλλον καθώς δεν πρόκειται για πραγματική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

¹¹⁵ Αγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 157.

¹¹⁶ Τα λόγια της Σοφίας είναι δηλωτικά *''Επώλησες ότι είχαμεν, και αυτά τα ολίγα μου κοσμήματα, και αυτόν τον μικρόν σαυρόν της κόρην μας, δια να αγοράσεις μετοχάς, δια να παίζεις εις το χαρτοπαίγνιον, διότι τι άλλο τέλος πάντων είναι αυτό το εμπόριον παρα χαρτοπαίγνιον! [...] Δεν έχομεν ούτε μίαν δραχμήν δια να αγοράσωμεν ψωμί*¹¹⁶, Αγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 167-168.

αντιμετωπίζοντας ακόμα και την περίπτωση του φυσικού αφανισμού. Ο Βλάχος, μέσα απο την διαφοροποίηση των κατόχων της μετοχής απο τον αρχικό αστό μέχρι τον τελευταίο, *''παχύ βρακοφόρο νοικοκύρη''*¹¹⁷ διαγράφει αφενός τα συναισθήματα που προκάλεσε καθώς άλλαζε χέρια ιδιοκτητών, και αφετέρου τον βαθμό εκρηματισμού της οικονομίας, ο οποίος ήταν απότοκο των εισερχόμενων κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Ο σκοπός απόκτησης της μετοχής, ακολουθώντας τον αφηγηματικό κύκλο, συνδέεται ξανά, με την απόκτηση της προίκας για την κόρη του βρακοφόρου.¹¹⁸ Με την αναφορά αυτή, το διαλεκτικό ζεύγμα μετοχής-προίκας επανεμφανίζεται και διαγράφει τον μεταβατικό χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το επόμενο κείμενο είναι ο *Πρώτος Λαχνός*¹¹⁹ (1884) στο οποίο ο Βλάχος μας παρέχει ποιοτικά στοιχεία για τις οικονομικές λειτουργίες του ύστερου 19^{ου} ενώ το πλαίσιο των πραγματολογικών συνδηλώσεων που περιέχει το διήγημα αναδεικνύουν το μεταβατικό στάδιο της ελληνικής κοινωνίας την συγκεκριμένη περίοδο. Ο ήρωας του λογοτεχνήματος, ο Περδίκης, έχει όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας *''Πολλές εργασίας ιδίως του ποδαριού, ως λέγει ο κοινός λαός, αίτινες πάσαι ένα και μόνον σκοπόν έχουσι, την εις το βαλάντιον αυτού μετάγγισιν του ξένου χρήματος.''*¹²⁰ Η αναφορά του Βλάχου για τις επαγγελματικές απασχολήσεις του ήρωα αντανακλούν την διείσδυση των εγγρημάτων σχέσεων στην ελληνική κοινωνική δομή, οι οποίες σχέσεις συνεπάγονται την ανάπτυξη νέων διαδικασιών απόσπασης του υπερπροϊόντος που εκδράζονται μέσω των διαφόρων μορφών των τριτογενών παρασιτικών ενασχολήσεων.¹²¹ Η κατίσχυση των αστικών σχέσεων στο προτσές ανταλλαγής προκάλεσε την αύξηση των μεσαζόντων, οι οποίοι ιδιοποιούνται μέρος της παραγόμενης αξίας μέσα απο την κυκλοφορία των εμπορευμάτων.¹²² Ο Βλάχος, με

¹¹⁷ Αγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 174.

¹¹⁸ Αγγ. Βλάχος, *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονευματα*, στο Άγγ. Βλάχος, *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 175.

¹¹⁹ Το διήγημα δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην *Εστία* στα 1884.

¹²⁰ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 203.

¹²¹ Όπως χαρακτηριστικά μας πληροφορεί ο συγγραφέας, ο κύριος Περδίκης *''Κάμνει εν γένει τον μεσίτην, μεσίτην χρεωγράφων, συναλλαγμάτων, οικοπέδων, μισθώσεων, έστω εν ανάγκη και υπηρετριών, μαγείρων και θαλαμηπόλων.''*, Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 204.

¹²² Το προτσές ανταλλαγής μπορεί σχηματικά να οριστεί ως εξής: Αρχικά ένα εμπόρευμα E, πρέπει να ανταλλάγει με χρήμα, X. Το X που αποκτάται απο την πώληση χρησιμοποιείται για την αγορά ενός άλλου εμπορεύματος E'. Γενικά τα εμπορεύματα πωλούνται για να αγοραστούν άλλα εμπορεύματα και κατά τον τρόπο αυτό το γενικό προτσές ανταλλαγής ορίζεται σχηματικά ως E-X-E'. Πάνω στην ουσία του συγκεκριμένου σχήματος αποκρύπτεται μια απο τις βασικές ιδιότητες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η κλασική πολιτική οικονομία (Adam Smith, David Ricardo, John Stuart Mill) υπέθεσε ότι τα δύο ακραία εμπορεύματα (δηλαδή το E και το E') έχουν την ίδια αξία γιατί η εμπορευματική κυκλοφορία δεν μπορεί να προσθέσει αξία μέσα απο την ανταλλαγή. Όμως, όπως

την περιγραφή της οικίας και της οικογένειας του ήρωα μας παρέχει μικροιστορικά στοιχεία για την ζωή και την καθημερινότητα της νεόπλουτης μικροαστικής τάξης, της οποίας τυπικό μέλος είναι και ο ήρωας του διηγήματος. Τα πραγματολογικά στοιχεία είναι δηλωτικά *''Έχει οίκον με εξώστην επι της λεωφόρου και φατνώματα επίχρυσα''*¹²³, *''έχει υπηρέτην''*¹²⁴, *''η δε κυρία του εξέρχεται μετά μεσημβρίαν εις περίπατον''*¹²⁵ και τόσο η γυναίκα του, όσο και η κόρη του *''ενδύονται παρα της Λιζιέ''*¹²⁶ Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μικροαστών γίνονται αντικείμενο ειρωνίας απο τον συγγραφέα καθώς αναφέρει πως μετά την εισοδηματική άνοδο της οικογένειας η σύζυγος *''μετέβαλεν ομιλίαν και ράπτριαν''*¹²⁷ και ο ήρωας *''ήλλαξεν έργον και αλυσίν του ωρολογίου του''*¹²⁸ Μέσα απο τις αναφορές αυτές είναι πρόδηλο ότι στην Ελλάδα του ύστερου 19^{ου} αυτό που διακρίνει την αστική τάξη απο τις κατώτερες της είναι ο τρόπος ζωής της, ο οποίος είναι λογικό προϊόν της μετάβασης των κοινωνικών σχέσεων και εκδράζεται στην λογική του φετιχισμού του εμπορεύματος. Μέσα απο τις δηκτικές αναφορές του συγγραφέα αποκρυσταλλώνεται η εγγενής αντίθεση που χαρακτηρίζει όλο το φάσμα της υπο εξέταση περιόδου. Την αντίθεση ανάμεσα στην εγκαθίδρυση των αστικών κοινωνικών σχέσεων στην οικονομική βάση και την ύπαρξη προκαπιταλιστικών δομών στο εποικοδόμημα. Η αντίθεση αυτή αναδεικνύεται με σαφήνεια απο την αναφορά του Περδίκη, *''Δεν το βαρέθηκαν ακόμη εκείνο το γαλλικόν θέατρον; Δεν ξέρω τι του βρίσκουν! Εγώ, να σου ειπώ, μ'αρέσει καλύτερα το ελληνικόν. Ότι έχω εγώ τους Μυλωνάδας και τους πειρατάς με τον Ταβουλάρην...''*¹²⁹ Ο συγγραφέας μέσα απο τα λόγια του ήρωα μας παρέχει πληροφορίες για τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του Φαλήρου, το οποίο *''τόρα ακρίβυνε. Κάθε φορά που πηγαίνουν κάτω τα παιδιά, θα θέλουν είκοσι φράγκα*

έδειξε ο Karl Marx, κάποιιοι πωλητές μπορούν να αποκομίσουν κέρδος απο την πώληση εμπορευμάτων πάνω απο την αξία τους (άνιση ανταλλαγή) όπως οι αδίστακτοι έμποροι και οι κερδοσκόποι για παράδειγμα, και κατά τον τρόπο αυτό δεν είναι δυνατό για κάθε κάτοχο εμπορεύματος να αποκτήσει ολόκληρο μέρος της αξίας αφού η υπεραξία που αντλεί το ένα μέρος της ανταλλαγής πρέπει να χαθεί απο τον άλλο. Μέσα απο την διαδικασία αυτή κάποια άτομα που συμμετέχουν στο κυκλοφοριακό προτσες ιδιοποιούνται υπεραξία, πάνω απο την αξία του εμπορεύματος τους. Έτσι, ο ήρωας του διηγήματος, μέσα απο τον διαμεσολαβητικό του ρόλο αποσπά υπεραξία μέσα απο το σχήμα της διευρυμένης ανταλλαγής.

¹²³ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 205.

¹²⁴ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 205.

¹²⁵ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 205.

¹²⁶ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 205. Ο Hobsbawm θέτει το ζήτημα της ένδυσης με ένα τρόπο εξαιρετικά διεισδυτικό: *''Τα ρούχα κάνουν τον άνθρωπο λέει η γερμανική παροιμία και καμία εποχή δεν είχε περισσότερη συναίσθηση αυτού του γεγονότος απ' όσο η περίοδος που εξετάζουμε''*, Ερ. Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 346.

¹²⁷ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 207.

¹²⁸ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 207.

¹²⁹ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 208.

το ελάχιστον.¹³⁰ Ενώ με την ανταπάντηση της συζύγου του προσλαμβάνουμε πώς η κατανάλωση εμπορευμάτων συνδέεται με τις νεότευκτες κοινωνικές σχέσεις.¹³¹ Τα ενδυματολογικά εξαρτήματα του ήρωα πιστοποιούν την πολιτισμική διαφοροποίηση των αστικών στρωμάτων *“Εγερθείς λαμβάνει τον πύλον του και την ράβδον του”*¹³² ενώ η πασιέντζα της Πηνελόπης *“δια να ιδή αν θα κερδήση εις το λαχείον”*¹³³ μαρτυρά αφενός την παθογενή manía για εύκολο και γρήγορο πλουτισμό και αφετέρου την ύπαρξη αστικών σχέσεων στην παραγωγή και την εμμόνη προκαπιταλιστικών δομών στο εποικοδόμημα (η οποία στην συγκεκριμένη περίπτωση εκφράζεται με την δαιμονοποίηση της τύχης).

Η αλλαγή της σκηνής και η πληροφορία του συγγραφέα ότι ο ήρωας έχει αγοράσει γραμμάρια για *“την κλήρωσιν των λαχειοφόρων ομολογιών του δανείου της Τραπέζης”*¹³⁴ συνδέεται με την εξέλιξη του λογοτεχνικού μύθου και μας παρέχει ένα σημαντικό στοιχείο ιστορικού χαρακτήρα. Η αναφορά στην λαχειοφόρο αγορά σχετίζεται με το εσωτερικό δάνειο που είχε υπογράψει η κυβέρνηση του Χαριλάου Τρικούπη με την ΕΤΕ στα 1882 (το διήγημα δημοσιεύεται στα 1884) και για να αποπληρωθεί η Τράπεζα διοργάνωσε λαχειοφόρο αγορά, δίδοντας ως λαχνούς τα γραμμάρια.¹³⁵ Τα όνειρα του Περδίκη που μας παραθέτει ο συγγραφέας και συνδέονται με την ελπίδα να κερδιθεί το λαχείο μας προσφέρουν πλήθος στοιχείων για τις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες της Ελλάδας του 19^{ου}. Καταρχάς ο ήρωας σκέφτεται *“Να αναπτύξη έτι μάλλον τας εργασίας του, να αυξήση ιδίως τα επι ενεχύρω δάνεια του”*¹³⁶, αναφορά η οποία αναδεικνύει ότι παρα την αύξηση των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και την διευρυμένη εισδοχή των πιστωτικών σχέσεων, οι τριτογενείς δανειστικές δραστηριότητες είναι ακόμα ισχυρότατες. *“Διανοείται μετα μικρόν να συστήση εφημερίδα καθημερινήν, οικονομικοπολιτικήν ή*

¹³⁰ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 209.

¹³¹ Τα λόγια της είναι χαρακτηριστικά, *“Ξοδεύομεν μόνο όσα πρέπει, δια να κρατούμεν την θέση μας εις την κοινωνίαν”*, Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 209.

¹³² Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 210.

¹³³ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 212.

¹³⁴ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 213.

¹³⁵ Όπως αναφέρει ο Βαλαωρίτης στα 1882 υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ του ελληνικού κράτους και της ΕΤΕ σύμφωνα με την διάταξη της 19/3/1882, η οποία κυρώθηκε βάση διατάξεων αριθ. 5 ΨΙΓ' του Νόμου της 23/11/1878 και όριζε δάνειο ύψους 20 εκατομμυρίων παλαιών δραχμών., Ιωαν. Βαλαωρίτης, *Ιστορία Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1988, σελ. 91. Ο πλέον αξιόπιστος περιηγητής της συγκεκριμένης περιόδου, ο Bickford Smith, αναφέρει χαρακτηριστικά *“The National Bank of Greece [...] has banknotes to the amount of 77.994.240 drachmas and indulges in three lotteries a year.”*, R.A.H. Bickford Smith, *Greece under King George*, Richard Bentley and Son, London, 1893, σελ. 72.

¹³⁶ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 216.

κάλλιον πολιτικοσατυρικήν¹³⁷ αναφορά εναρμονιζόμενη με την γενικευμένη έκδοση εφημερίδων πολιτικού χαρακτήρα στην Ελλάδα του 19^{ου}.¹³⁸ Στην συνέχεια του έρχεται η ιδέα *“να γίνη βουλευτής”*¹³⁹ στην Θεσσαλία καθώς εκεί *“Είναι κάπως ευκολότερα η επιτυχία. Οι άνθρωποι εκεί δεν εγυμνάσθησαν αρκετά εις την διαχείρισιν του σφαιριδίου”*¹⁴⁰. Η συγκεκριμένη ιδέα του Περδίκη μας οδηγεί στην πρόσληψη ενός σημαντικού ποιοτικού στοιχείου. Αφενός η κατάληψη των βουλευτικών εδρών σχετίζεται με την κατοχή πλούτου και όχι με ιδιαίτερα προσόντα,¹⁴¹ και αφετέρου ότι παρά την γενικευμένη εγκαθίδρυση αστικών πολιτικών θεσμών (όπως οι κοινοβουλευτικές εκλογές) η νομιμοποίηση του κοινοβουλευτισμού είναι στρεβλή ειδικά στις περιοχές που παρουσιάζουν σημαντική χρονική υστέρηση, όπως στην Θεσσαλία.¹⁴²

¹³⁷ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 216.

¹³⁸ Όπως χαρακτηριστικά καταγράφει ο Κων. Τσουκαλάς *“Γύρω στα 1890 εκδίδονται 131 καθημερινές εφημερίδες, απο τις οποίες 56 στην Αθήνα με συνολική κυκλοφορά 110.953 φύλλα. Ενώ και ο αριθμός εκδόσεων δείχνει παρόμοιες τάσεις, το διάστημα 1899-1905 ο «Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων» πούλησε 560.000 αντίτυπα. Ουσιαστικά στην Ελλάδα βλέπουμε να διαμορφώνεται στο εποικοδόμημα ένας ειδικός τύπος φαινομένων που συνδέονται σχεδόν αποκλειστικά με την πολιτική κοινωνία και όχι με την κοινωνία των πολιτών”*, Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση... ό.π.*, σελ. 214-215. Ενώ και ο G. Deschamps αναφέρει *“Στην Ελλάδα υπάρχουν τόσσο δημοσιογράφοι όσοι και οι αναγνώστες. Μόνο η πόλη της Αθήνας έχει περισσότερα απ’ τα μισά δημόσια έντυπα: Ακρόπολις, Πρωία, Επιθεώρησις, Αστυ, Αιών κτλ.”*, G. Deschamps, *ό.π.*, σελ. 135.

¹³⁹ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 217.

¹⁴⁰ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 217.

¹⁴¹ Η σκέψη του ήρωα είναι δηλωτική: *“Θα καταβάλη αυτός τας εκλογικάς δαπάνας”*, Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 217, δείχνοντας τον λόγο για τον οποίο τα βουλευτικά αξιώματα κατανέμονται μεταξύ των μελών μιας συγκεκριμένης πλουτοκρατικής φατριάς. Ο Deschamps μας πληροφορεί πως οι έδρες στην βουλή είναι σχεδόν κληρονομικές και με τον τρόπο αυτό οι δυναστείες πολιτικών διαγωνίζονται, G. Deschamps, *ό.π.*, σελ. 102.

¹⁴² Η Θεσσαλία προσαρτήθηκε στο ελληνικό βασίλειο στα 1881, μετά το Συνέδριο του Βερολίνου. Οι σχέσεις ιδιοκτησίας που ίσχυαν στην συγκεκριμένη περιοχή ήταν βαθύτατα προκαπιταλιστικές και παρουσίαζαν σημαντικές ποιοτικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Είναι επομένως φυσιολογικό οι κάτοικοι της περιοχής, κολλίγοι στην συντριπτική τους πλειοψηφία και άρρηκτα δεμένοι με την γή, να παρουσιάζουν σημαντικά σημάδια πολιτικής ανωριμότητας. Μέσα απο την αναφορά του ήρωα είναι αυταπόδεικτα τα στρεβλά αποτελέσματα που δημιούργησε η βίαιη διείδυση των αστικών θεσμών σε ένα προκαπιταλιστικό οικονομικό σχηματισμό με εξαιρετικά ισχυρές αγριωτικές κοινωνικές δομές. Άλλο ένα παράδειγμα απο την λογοτεχνία της εποχής ενισχύει τον παραπάνω συλλογισμό. Ο Ανδ. Καρκαβίτσας στο αρτιότερο έργο του τον *Ζητιάνο*, προσαρμόζει την πλοκή του μύθου του σε ένα χωριό της Θεσσαλίας, όπου και δείχνει πως ένας ζητιάνος-απατεώνας, εξαπατά τους κατοίκους του συγκεκριμένου χωριού αναδεικνύοντας τα θεοκρατικού τύπου χαρακτηριστικά τα οποία είναι ιστορικό προϊόν των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Μια περιγραφή απο την συγκεκριμένη νουβέλα είναι χαρακτηριστική: *“Επρόβαλαν απ’ εδώ και απ’ εκεί γυναίκες με τα φτωχικά τους φορέματα, βουτηγμένες στην λάσπη και στην σκόνη, με ανασηκωμένα τα φουστάνια έως τα γόνατα. Άλλες φορτωμένες ξύλα για να ανάψουν την φωτιά και άλλες κρατώντας στις ποδιές τους αγριολάχανα για να κάμουν το εσπερινό δείπνο τους. Οι άνδρες ερχόταν απο πίσω με βημ’ αργό, με ήθος τραχύ και ράθυμο, με τα μέλη του σώματος ξεκλειδωμένα απο τον βαρύ τον κάματο [...] Αλλού ετίναζαν τα μούτφια και τα σκεπάσματα, και πέρα στου Παππαρίζου την αυλή έπιβε με το ακριβοπληρωμένο νερό του ζητιάνου το πρόσωπο της η Παναγιώτα, ελπίζοντας ν’ αλλάξογνωμιάση του Τρίκα τον υγιό.”* Ανδ. Καρκαβίτσας, *Ο Ζητιάνος*, Έκδοσις Τρίτη Επιδιορθωμένη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Εν Αθήναις, 1925, σελ. 120-121. Μέσα απο το παραπάνω απόσπασμα είναι κατάδηλες οι εγγενείς διαφοροποιήσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (στον οποίο δεν υπάρχει στην ουσία

Την επόμενη ημέρα, ο ήρωας ξυπνά ανήσυχος και μεταβαίνει στην Τράπεζα για να έχει φυσική παρουσία στην κλήρωση της λοτταρίας. Μετά την ολοκλήρωση της κλήρωσης ο Περδίκης αντιλαμβάνεται ότι είναι ο κάτοχος του τυχερού γραμματίου. Ο Βλάχος, μέσα από την λογοτεχνική γλαφυρότητα που τον διακρίνει, παρουσιάζει τους αριθμούς να έχουν μεταφυσικές ιδιότητες εκφράζοντας την πλήρη φетиχοποίηση της ύλης και την παθολογική υστερία για τον εύκολο πλουτισμό.¹⁴³ Ο συγγραφέας με την συχνή απόδοση μεταφυσικών ιδιοτήτων σε αντικείμενα (ας μην ξεχναμε την πρωτοπρόσωπη αφήγηση της λαυριακής μετοχής) αναδεικνύει έντεχνα τόσο την οργανική σύνδεση των ανθρώπων με τους φορείς της αξίας (μετοχή, γραμμάτιο, αριθμοί, χαρτονόμισμα) όσο και με το χρήμα, ως τον υπέρτατο κοινωνικό δεσμό που κυριαρχεί στις διαπροσωπικές σχέσεις και στην ψυχοσύνθεση των ανθρώπων.

Το τυχερό γραμμάτιο είχε δοθεί στην υπηρέτρια του σπιτιού από την σύζυγο του ήρωα, την Πηνελόπη. Ο Περδίκης, γνωρίζει την κίνηση της συζύγου του, μεταβαίνει στην οικία του και εισέρχεται στο δωμάτιο της θεραπεινίδος. Η περιγραφή της σκηνής και το σχόλιο του συγγραφέα *“Είναι ελεύθερος να κάμη ότι θέλει, αλλά...διστάζει να το κάμη.”*¹⁴⁴ αναπαριστά την διαλεκτική αντίθεση μεταξύ ηθικής-κέρδους και αναπαριστά την απόλυτη δύναμη του χρήματος, η οποία οδηγεί τον ήρωα να αποσπάσει το γραμμάτιο. Μέσα από τα όνειρα των μελών της οικογένειας και ειδικότερα την επιθυμία της Πηνελόπης να αγοράσει ρούχα από το Παρίσι, τα οποία *“Είναι καλύτερα, εννοείται και ευθηνότερα παρα εις τας Αθήνας”*¹⁴⁵ δείχνει ότι οι τιμές των εισαγόμενων εμπορευμάτων είναι αρκετά υψηλότερες σε σχέση με τις τιμές που επικρατούν στις χώρες παραγωγής τους και αυτή η ανατίμηση είναι αποτέλεσμα μιας διττής διεργασίας, αφενός του υψηλού κόστους μεταφοράς και αφετέρου του υψηλού δασμολογίου, το οποίο διευρύνθηκε μετά το 1880 για να αποτελέσει μια ασπίδα προστασίας για την ανάπτυξη της νηπιώδους ελληνικής βιομηχανίας.

Η τραγελαφική κατάληξη του διηγήματος (αφού ο Περδίκης δεν εισπράττει τελικά το κέρδος) επιτελεί τον σκοπό του Βλάχου να καταδείξει πως οι άνθρωποι

κυρίαρχος τρόπος παραγωγής) και πως αποκρυσταλλώνονται οι αντιφάσεις που τον ορίζουν την συγκεκριμένη περίοδο.

¹⁴³ Η αναπαράσταση της σκηνής είναι χαρακτηριστική *“Οι αριθμοί εξηκολούθησαν ακόμη να διαστέλλωνται, απεσπάρσθησαν του χάρτου, έγιναν κολλοσοί και ήρχιασαν περπατούντας εντός της αιθούσης”* Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 221.

¹⁴⁴ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 223.

¹⁴⁵ Αγγ. Βλάχος, *Ο Πρώτος Λαχνός, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 239.

έχουν μεταβάλλει συνήθειες (Η σκηνή στο δωμάτιο της υπηρέτριας όπου έρχονται σε ανοιχτή σύγκρουση ο ηθικός κόσμος με την υλική ανέλιξη του ήρωα είναι χαρακτηριστική) σκιαγραφώντας παράλληλα την εγκαθίδρυση νέων κοινωνικών σχέσεων οι οποίες ως κινητήριο μοχλό έχουν το επαναστατικότερο προϊόν του αστικού πολιτισμού, το χρήμα.

Στα *Χρήματα*¹⁴⁶ (1886) ο Βλάχος με παρόμοιο θεματικό περιεχόμενο (τις διαλυτικές συνέπειες του χρήματος) προσφέρει ιδεολογικά στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν τον κοινωνικό σχηματισμό στην Ελλάδα του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου}. Το διήγημα διαδραματίζεται σε μια γειτονία της Αθήνας και συγκεκριμένα ανάμεσα σε δυο αντικρουστικά σπίτια. Μέσα από το διαλεκτικό ζεύγμα της αστικής οικίας, η κατοικία αυτή καθαυτή συντελεί στην αντανάκλαση του κοινωνικού προτσές.¹⁴⁷ Ο άνδρας της αρχοντικής οικίας είναι χρηματιστής ενώ ο φτώχος του γείτονας είναι εργάτης αναφορά η οποία διαγράφει την σαφέστατη κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας την συγκεκριμένη περίοδο. Μέσα από τα λόγια του φτωχού Δημήτρη ότι *“Η εβδομάδα πήγε καλά! Βγάλαμε τριάντα δραχμές”*¹⁴⁸ προσλαμβάνουμε ένα από τα σημαντικότερα συμπεράσματα της ιστοριογραφίας της περιόδου, ότι τα ημερομίσθια στην Ελλάδα του ύστερου 19^{ου} δεν είναι τόσο χαμηλά, γεγονός που αναδεικνύει την υψηλή ζήτηση εργασίας.¹⁴⁹ Η μουσική αντίστιξη της φτωχικής οικίας (με τους ήχους του μπουζουκιού) και της πλούσιας (όπου

¹⁴⁶ Δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην *Εστία* στα 1886.

¹⁴⁷ Ο συγγραφέας-αφηγητής το θέτει ρητά εξ’ αρχής: *“Η μια μεγάλη άρχοντος οικία, η άλλη μικρά, ταπεινή, σχεδόν καλύβη, πτωχόν πτωχού ενδιαίτημα”*, Αγγ. Βλάχος, *Τα Χρήματα, Διηγήματα...* ό.π., σελ. 247.

¹⁴⁸ Αγγ. Βλάχος, *Τα Χρήματα, Διηγήματα...* ό.π., σελ. 252.

¹⁴⁹ Το συγκεκριμένο συμπέρασμα έχει οδηγήσει αρκετούς ιστορικούς της περιόδου, όπως την Χριστίνα Αγριαντώνη, τον Χρήστο Χατζηιωσήφ κ.α. να υποθέσουν ότι το υψηλό κόστος εργασίας ήταν μια από τις βασικές αιτίες για την υπανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Ο Χατζηιωσήφ αναφέρει χαρακτηριστικά *“Τα σχετικά με το κόστος ζωής ψηλά εργατικά ημερομίσθια εμποδίζουν όχι μόνο την ανάπτυξη της βιομηχανίας αλλά και τον εξορθολογισμό της αγροτικής παραγωγής”*, Χρ. Χατζηιωσήφ, *Απόψεις γύρω απ’ την βιοσιμότητα της Ελλάδας και τον ρόλο της βιομηχανίας*, στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, (επιμ.) Βασ. Κρεμμυδάς, Χρ. Μαλτέζου & Νικ. Παναγιωτάκης, Εκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1986, τ. 2^{ος}, σελ. 337, ενώ η Χριστίνα Αγριαντώνη αναφέρει ότι τα ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της πρώτης φάσης εκβιομηχάνισης (1870-1890) είναι ότι οι παραγωγή δεν εκδράστηκε σε κλάδους εντάσεως εργασίας, υπονοώντας ουσιαστικά το υψηλό κόστος εργασίας, Χρ. Αγριαντώνη, *Βιομηχανία*, στο *Η Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο*, (επιμ.) Κώστας Κωστής & Σωκράτης Πετμεζάς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Μάρτιος 2006, σελ. 225. Οι απόψεις αυτές παρουνισιάζουν αναπόδραστα θεωρητικά κένα, καθώς μέχρι και την δεκαετία του 1890, τα ημερομίσθια ίσως να ήταν υψηλά, όμως οι υστερήσεις στην βιομηχανική ανάπτυξη ήταν αποτέλεσμα, συμφωνά πάντα με την άποψη του γράφοντος, της τάσης του μεγάλου κεφαλαίου, το οποίο κατευθύνθηκε σε μη παραγωγικές επενδύσεις (κυρίως πιστωτικές και χρηματιστικές) και όχι στον τομέα της εκβιομηχάνισης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το διάστημα 1870-1890, η μοναδική επένδυση που σαν σκοπό είχε την διευρυμένη συσσώρευση ήταν τα μεταλλεία του Λαυρίου (αρχικά με την εταιρεία Σερπίερι-Ρου και στην συνέχεια με την Εταιρεία Μεταλλουργιών Λαυρίου).

αναφέρεται ο Boccace) αντανακλά το πολιτισμικό διάκενο που χωρίζει τις αντίθετες κοινωνικές τάξεις.

Η πλοκή του διηγήματος αφορμάται απο την κίνηση του Αγησίλαου, του αστού, να δώσει στον Δημήτρη ένα τεράστιο χρηματικό ποσό, για να σπύρει το μικρόβιο της διχόνοιας στην φτωχική οικογένεια. Η είσοδος των χρημάτων στο σπίτι του φτωχού Δημήτρη θα είναι αυτή που θα απειλήσει την οικογενειακή ευτυχία και μια σειρά γεγονότων θα πιστοποιήσουν την απειλή αυτή. Ο τεταμένος διάλογος του ανδρόγυνου (για το πώς θα διαχειριστούν το χρηματικό ποσό) και οι συνακόλουθοι χαρακτηρισμοί (τρελλή, τεμπέλης, μεθύστακας) φανερώνουν την ένταση που επικρατεί στο φτωχικό σπίτι. Ο ήρωας την επόμενη μέρα δεν τηρεί τις υποχρεώσεις που συνεπάγεται ο οικογενειακός βίος παρα επισκέπτεται καφενεία και οινοπωλεία γυρίζοντας αργά το βράδυ στο σπίτι του *''κλονούμενος και παραπαίων''*¹⁵⁰. Μέσα απο το κείμενο προσλαμβάνουμε την τραυματική εξάρτηση του ανθρώπου απο το καθεστώς των απρόσωπων σχέσεων που επιβάλει η νεωτερική κοινωνία. Η δύναμη του κεφαλαίου (εκτός απο την καταστροφή του παλαιότερου πλαισίου των τοπικών και προσωπικών ανταλλαγών και τον ολοκληρωτικό διαχωρισμό του οικιακού απο τον οικονομικό τομέα) προσβάλλει την ευεξία του οικογενειακού (ειδικότερα) και του κοινωνικού (γενικότερα) στρώματος. Έτσι, η άρνηση του Δημήτρη να δεχθεί το χρηματικό δώρο και η αιτιολόγηση της απόρριψης του εκφράζουν τον διαλυτικό χαρακτήρα των εγχρήματων σχέσεων και την κατάλυση ακόμα και των οικογενειακών δεσμών.¹⁵¹

Στην *Μπουγάτσα*,¹⁵² (1893) μέσα απο ένα στιγμιότυπο της καθημερινότητας απο την αθηναϊκή ζωή μας προσφέρει πλήθος ποιοτικών στοιχείων για τον κοινωνικό ιστό διαγράφοντας την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων. Το διήγημα εκτυλλίσεται την περίοδο του χεμώνα¹⁵³ με την μοναδική σκηνή του διηγήματος να εκτυλλίσεται σε ένα φούρνο. Ο ανώνυμος ήρωας του διηγήματος (για τον οποίο γίνεται αναφορά μονάχα της ιδιότητας του) *''Ρακένδυτον αχθοφόρον, όστις μόλις κατορθώνει, υπό της πείνης και της εξαντλήσεως, να σύρη επι του παγωστρώτου πεζοδρομίου τους*

¹⁵⁰ Αγγ. Βλάχος, *Τα Χρήματα, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 276

¹⁵¹ Τα λόγια του ήρωα είναι αντιπροσωπευτικά *''Δεν είμαστ' εμείς άνθρωποι για χρήματα...μας χαλούν εμάς τα χρήματα. Εμένα με χάλασαν. Μ' έκαμαν κακό άνθρωπο. Μ' έκαμαν να δείρω τα παιδιά μου, δίχως αφορμή, να σηκώσω χέρι στην γυναίκα μου! [...] Να κρατήσετε του λόγου σας τα χρήματα, κ' εγώ...την φτώχεια μου. ''*, Αγγ. Βλάχος, *Τα Χρήματα, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 279-280.

¹⁵² Δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων* στα 1893.

¹⁵³ *''Πυκναί και αδιάκοποι καταπίπτουσι της χίονος αι νιφάδες, σαρωνόμενια υπο του βορρά δια των οδών της πόλεως''*, Αγγ. Βλάχος, *Η Μπουγάτσα, Ανατολικός Μύθος, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 323.

κατάκοπους αυτού πόδας.’’¹⁵⁴ αποτελεί το τυπικό παράδειγμα μιας σημαντικής μερίδας ανθρώπων οι οποίοι βιώνουν οργανικά το δράμα της προόδου. Παρά τον εκσυγχρονισμό, την τεχνολογική εξέλιξη και την είσοδο νέων καταναλωτικών προτύπων κάποιοι άνθρωποι (μέσα απο την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων) περιθωριοποιούνται, συμπιέζονται σε υποπρολεταριακές ενασχολήσεις (αχθοφόρος) και παρα την σκληρότητα της εργασίας τους, αδυνατούν να καλύψουν βασικές βιοτικές ανάγκες (όπως το φαγητό) ζώντας εξαθλιωμένα.¹⁵⁵ Ο Βλάχος, με λογοτεχνική διεισδυτικότητα (μέσα απο την αντίθεση του ψυχρού εξωτερικού περιβάλλοντος και της ζεστής μυρωδιάς που αποπνέει η μπουγάτσα του φούρνου) μας παρουσιάζει την αντίστιξη δύο κόσμων αυτών που ευνοούνται απο την εξέλιξη των αστικών σχέσεων στην παραγωγή¹⁵⁶ και αυτών που ‘‘συνθλίβουν με τα χέρια τους το κενό τους στομάχι’’¹⁵⁷, όντας τα πραγματικά θύματα της εξέλιξης. Ο φτωχός ήρωας κοιτάζει με λαχτάρα το φρεσοψημένο γλύκισμα, όμως η γλισχρή του οικονομική κατάσταση του απαγορεύει να το απολάυσει. Τελικά, ένας αστυνόμος τον λυπάται και διατάζει τον φούρναρη να του ‘‘Κόψει ένα κομμάτι’’¹⁵⁸. Ο αστυνόμος διαφοροποιείται απο το ανώνυμο πλήθος και αναδεικνύει ότι παρά την επικράτηση των απρόσωπων κοινωνικών σχέσεων κάποιοι άνθρωποι κινούνται απο αισθήματα συμπόνιας και λύπης προς τα άτομα τα οποία βιώνουν το ‘‘δράμα της εξέλιξης’’.

Το επόμενο κείμενο που θα εξεταστεί είναι το χρονογράφημα¹⁵⁹ του Βλάχου *Πρώην και νύν Αθήναι*¹⁶⁰(1884), στο οποίο ο συγγραφέας μέσα απο την σύγκριση των Αθηνών της δεκαετίας του 1880 με αυτές της δεκαετίας του 1850 θα παρουσιάσει με

¹⁵⁴ Αγγ. Βλάχος, *Η Μπουγάτσα, Ανατολικός Μύθος, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 323.

¹⁵⁵ Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του συγγραφέα για τον ήρωα του διηγήματος ο οποίος ‘‘ Ουδέν είχε φάγει άλλο απο πρωΐας, ή μικρόν, μικροσκοπικόν τεμάχιον άρτου, αλιευθέν επιπόνως εκ των αποβλήτων περιτριμμάτων προστύχου μαγειρείου’’ , Αγγ. Βλάχος, *Η Μπουγάτσα, Ανατολικός Μύθος, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 325.

¹⁵⁶ ‘‘Σπεύδουν εις τον οίκον των, όπου προσδοκούν να εύρουν θάλλπος παρα την φλέγουσαν εστίαν και άρτον επι της τραπέζης’’ , Αγγ. Βλάχος, *Η Μπουγάτσα, Ανατολικός Μύθος, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 324.

¹⁵⁷ Αγγ. Βλάχος, *Η Μπουγάτσα, Ανατολικός Μύθος, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 325.

¹⁵⁸ Αγγ. Βλάχος, *Η Μπουγάτσα, Ανατολικός Μύθος, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 327.

¹⁵⁹ Το χρονογράφημα είναι μια ιδιαίζουσα λογοτεχνική κατηγορία η οποία σε συνδυασμό με το διήγημα αποτέλεσαν τις κυρίαρχες αφηγηματικές μορφές την συγκεκριμένη περίοδο. Σύμφωνα το Κων. Θ. Δημαρά, η γέννηση του χρονογραφήματος οφείλεται στον Κωνσταντίνο Πάπ (1816-1878) ο οποίος χρονογραφούσε στις εφημερίδες της εποχής με το ψευδώνυμο *Γοργίας*., Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 428. Το χρονογράφημα καταγράφει ευτράπελες περιγραφές των τύπων της πόλης, συνοψίζει τις αστικές συνήθειες, σκιαγραφεί την καθημερινότητα και κυρίως δραματοποιεί κοινωνικά ζητήματα. Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι πρόδηλη η αξία του χρονογραφήματος για την απάντηση του ερωτήματος της εργασίας καθώς μέσα απο την αφηγηματική αυτή μορφή θα εξαγάγουμε πλήθος ποιοτικών στοιχείων για την συγκεκριμένη περίοδο. Ενώ ο Βουτουρής καταγράφει ‘‘*Το χρονογράφημα, σημαντικό κεφάλαιο της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν αποτελεί εως και σήμερα αντικείμενο συστηματικής λογοτεχνικής έρευνας*’’ , Παν. Βουτουρής, *ό.π.*, σελ. 241.

¹⁶⁰ Δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στο *Ημερολόγιο Ποικίλη Στοά* στα 1884.

καθαρότητα την τρομερή διαφοροποίηση της πρωτεύουσας σε όλα τα επίπεδα. Ο σκοπός του συγγραφέα εκδηλώνεται εξ' αρχής καθώς καταγράφει *''Όσοι γνωρίζαντες την Αθήνα προ τριάκοντα περίπου ετών, κατέλιπον αυτάς επανέρχονται σήμερον εις την πρωτεύουσαν του ελληνικού βασιλείου, τρίβουσιν έκπληκτοι τους οφθαλμούς των και δεν δύνανται να τας αναγνωρίσωσι''*¹⁶¹ Ο Βλάχος στο πρώτο μέρος του κειμένου (πριν περάσει στον αφηγηματικό μύθο) προσιδεάζει τον αναγνώστη για τον σκοπό της αφήγησης με κάποιες αναφορές που προοικονομούν τις μετέπειτα καταγραφές. Ο συγγραφέας κάνει λόγο για τις τριώροφες οικίες, αναφορά που μαρτυρά την οικοδομική ανάπτυξη του άστεως, ενώ το σχόλιο του *''Μάτην αναζητούσι γνώριμον μορφήν μεταξύ του πλήθους εκείνου του ποικίλου''*¹⁶² αποκρυσταλλώνει με καθαρότητα την ένταση του αστικού φαινομένου, τις διεργασίες της αστικής διαδικασίας οι οποίες συντελούν στην αποξένωση των ανθρώπων και την αποσύνθεση της ατομικής ταυτότητας μέσα στην ομοιογενή μάζα του πλήθους. Η φράση του συγγραφέα *''Φουστανέλλας μόλις που σπάνιον απολείπεται ίχνος''*¹⁶³ μαρτυρά την είσοδο νέων συνηθειών και την αποσύνθεση του παραδοσιακού πολιτισμικού εποικοδομήματος. Η διείσδυση των νεότευκτων, δυτικών προτύπων διαβίωσης (η οποία αποτελεί συχνότατο λογοτεχνικό μοτίβο της αστικής πεζογραφίας της συγκεκριμένης περιόδου) αναδεικνύει την εγκαθίδρυση αστικών κοινωνικών σχέσεων και την μεταλλαγή του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής μεταβολές οι οποίες συμπυκνώνονται στην μετεξέλιξη του κοινωνικού προτσές. Η μοναδική απο τις όψεις της πρωτεύουσας η οποία παραμένει अपαράλλαχτη είναι η ρυπαρότητα της. Η ρυπαρότητα αυτή (η οποία αναπαριστάται δηκτικά απο τον συγγραφέα) αναδεικνύει τον μεταβατικό χαρακτήρα της ελλαδικής κοινωνίας η οποία παρά τα εκσυγχρονισμένα δυτικά της χαρακτηριστικά, περιλαμβάνει στοιχεία σύμφυτα με τα ανατολικά-προκαπιταλιστικά της κληρονομήματα.¹⁶⁴ Ο Βλάχος μεταχειρίζεται το μοτίβο της δράσης των ομογενών, το οποίο είναι απο τα πλέον προσφιλή για την οικονομική ιστορία του 19^{ου}. Τα σχόλια του είναι δηκτικά και βαθύτατα ειρωνικά.

¹⁶¹ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 339.

¹⁶² Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 341.

¹⁶³ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 342. Την παρατήρηση του Βλάχου ενισχύει η καταγραφή του Deschamps, *''Τα κεντήματα και τα σιρίτια της εθνικής ενδυμασίας σπανίζουν όλο και περισσότερο στους ράφτες της αγοράς''*, G. Deschamps, *ό.π.*, σελ. 58.

¹⁶⁴ Ο Βλάχος καταγράφει χαρακτηριστικά *''Μόνον ο κονιορτός, ευσταλής και ακμαίος ως άλλοτε, και των οδών η ακαθαρσία [...] αναμιμνήσκουσι αυτούς αμυδρώς τας παλαιάς Αθήνας.''*, Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 342. Την ίδια άποψη καταγράφει και ο λογοτεχνικός ταξιδιώτης του Κουρτίδη στα *Αθηναϊκά Χρονικά*, όπου και αναφέρει *''Ω, αυτή η αθηναϊκή κόνις [...] μανιωδώς ανυψούται μεθ' ορμής εις πυκνήν νεφέλην καταρρηγνομένην ραγδαίως κατά των διαβατών''*, Αρ. Κουρτίδης, *Αθηναϊκά Χρονικά*, Περιοδικό Κλειώ, τ. 3^{ος}, Αρθ. 15, 1887, σελ. 234.

Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι διέθεσαν τα κεφάλαια τους *''εις κοινωφελείς επιχειρήσεις''*,¹⁶⁵ κατοίκησαν *''εις τας ακανθοσπάρτους χέρσους των περιχώρων''*¹⁶⁶ και κυρίως δίδαξαν στους *''αθηναίους την χρηματικήν''*¹⁶⁷. Οι αναφορές αυτές του συγγραφέα πιστοποιούν τον παρασιτικό και μη παραγωγικό χαρακτήρα των ομογενειακών επενδύσεων και την τάση του παροικιακού κεφαλαίου να εντάσσεται σε διεργασίες που συνεπάγονται την ιδιοποίηση εύκολων, γρήγορων και υψηλών κερδών. Έτσι, μέσα από την περιγραφή της ιδεολογίας του ήρωα-αφηγητή (τον οποίο ο Βλάχος θα χρησιμοποιήσει για την επιτόπεια καταγραφή των μεταβολών στο αθηναϊκό άστυ) ο συγγραφέας μέμφεται ειρωνικά την πραξολογία του παροικιακού κεφαλαίου. Ο φιλολογικός ταξιδιώτης του συγγραφέα έχει πατριωτικά μονάχα κίνητρα τα οποία ο Βλάχος σπεύδει να χαρακτηρίσει *''Άκακα, αθόρυβα τινά πάσης υστεροβουλίας, αμέτοχα επιλογισμού ή πλαγίου σκοπού οιουδήποτε''*.¹⁶⁸ Η οπτική του συγγραφέα είναι ευφάνταστα διεισδυτική και ευθυγραμμίζεται με την λογοτεχνική σκοπιά της αστικής πεζογραφίας του ύστερου 19^{ου}, η οποία κατακρίνει τα κίνητρα του ομογενειακού κεφαλαίου και το πώς αυτό κατευθύνθηκε και αφομοιώθηκε από τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Ο ταξιδιώτης¹⁶⁹ επισκέπτης των Αθηνών της δεκαετίας του 1880 καταφθάνει στον Πειραιά και χρησιμοποιεί την σιδηροδρομική γραμμή Πειραιά-Αθήνας για να προσεγγίσει την πρωτεύουσα. Κατακλύει στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας και την επόμενη μέρα αρχίζει την περιδιάβαση του στους δρόμους της πρωτεύουσας. Μέσα από την αφήγηση και τα σχόλια του ήρωα του χρονογραφήματος, του Δημήτρη, ο Βλάχος μας παρέχει πληροφορίες για την μεταβολή στις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες οι οποίες συντελέστηκαν στην διάρκεια του χρονικού ανίσματος των 30 χρόνων, παραθέτοντας παρατακτικά το εύρος των μεταβολών οι οποίες καθιστούν την Αθήνα *''ευρωπαϊκήν μεγαλόπολιν''*.¹⁷⁰ Η αφήγηση του ήρωα αρχίζει το επόμενο πρωί με την επίσκεψη του σε ένα καφενείο της πόλης και συγκεκριμένα με την απροσδόκητη συνάντησή του με έναν παλαιό του γνώριμο, τον

¹⁶⁵ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 343.

¹⁶⁶ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 343.

¹⁶⁷ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 343.

¹⁶⁸ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 343.

¹⁶⁹ Όπως αναφέρει η Γκότση, οι ήρωες και οι ηρωίδες που καταφθάνουν από τις παροικίες του εξωτερικού (ή τον μικρόκοσμο των επαρχιών της χώρας) προσφέρουν στους συγγραφείς την δυνατότητα να δείξουν την πόλη μέσα από την φρέσκια ματιά ενός εξωτερικού παρατηρητή και α διαγνώσουν μέσα απ' τις εμπειρίες τους τα ελλείμματα της, Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 113.

¹⁷⁰ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 343.

Γιάννη. Η επαγγελματική δραστηριότητα του Γιάννη ο οποίος είναι μεσίτης¹⁷¹, πιστοποιεί την εκτεταμένη γενίκευση των εγχρήματων σχέσεων και πώς αυτές συντελούν στην ανασύνθεση νέων κοινωνικών κατηγοριών. Μέσα απο την φράση του συγγραφέα για το εισόδημα που εισπράττει ο Γιάννης (απο την συγκεκριμένη επαγγελματική δραστηριότητα) διαγράφεται ο μεταπρατικός χαρακτήρας του ελλαδικού κοινωνικού σχηματισμού και η διαδικασία με την οποία τα άτομα που έχουν ρόλο διαμεσολαβητικό, αποκομίζουν υπεραξία μέσα απο το κυκλοφοριακό προτσές. Το επόμενο, δηκτικό σχόλιο του Δημήτρη *''Εβγήκατε χθές απ'το αυγό. Δεν έχετε βιομηχανίαν, δεν έχετε εμπόριον, δεν έχετε σχολεία, δεν έχετε κλήρον, δεν έχετε τίποτε και νομίζετε ότι το άλφα και το ωμέγα του πολιτισμού είναι τα πλήρη χρηματοκιβώτια.*''¹⁷² αναδεικνύει την αντίφαση στον τρόπο παραγωγής και τον παρασιτικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας. Μέσα απο την αναφορά αυτή, συμπυκνώνεται ενά βασικό πραγματολογικό στοιχείο για την συγκεκριμένη περίοδο. Η μετάβαση σε αστικού χαρακτήρα κοινωνικές σχέσεις δεν συνοδεύθηκε με την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων με αποτέλεσμα οι κοινωνικές σχέσεις να εκδράζονται στο μη παραγωγικό τομέα του κοινωνικού σχηματισμού και κατά τον τρόπο αυτό να μην συντελείται αφενός η αναγκαία συσσώρευση κεφαλαίου και να αφετέρου να μην πραγματώνεται το σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής. Η αιτιολόγηση του Γιάννη *''Λησμονείς ότι οι άνθρωποι σήμερα έχουν πολύ περισσότερας ανάγκας, παρ' όσας είχαν προ τριάκοντα ετών και ότι αι ανάγκαι αυταί δεν θεραπεύονται με δρόσον και σύννεφα και πανσέληνον.*''¹⁷³ αναδεικνύει την διαφοροποίηση στις ανθρώπινες ανάγκες και την μετάβαση στις κοινωνικές σχέσεις.¹⁷⁴ Ο αφηγητής εν τέλει φεύγει απο το καφενείο και ορίζει εκ νέου μια νέα συνάντηση με τον παλαιό του γνώριμο.

¹⁷¹ Η μεσιτεία αποτελεί μια νεότευκτη επαγγελματική δραστηριότητα, η οποία είναι αυταπόδεικτο αποτέλεσμα των εγχρήματων σχέσεων. Λόγω του διευρυμένου εκχρηματισμού της οικονομίας μια σημαντική μερίδα ανθρώπων ασχολείται με μεσολαβητικές δραστηριότητες πάνω στο κυκλοφοριακό προτσές. Η αστική πεζογραφία μας παρέχει πληροφορίες για την συγκεκριμένη μετάβαση, σκιαγραφώντας επι της ουσίας τον τρόπο ανάδειξης της. Εκτός απ' τον Γιάννη στο συγκεκριμένο διήγημα, τόσο ο Περδίκης στον *Πρώτο Λαχνό* (το οποίο εξετάσαμε παραπάνω) όσο και ο Παύλος στο *Τέλος του Ονειρου* του Κουρτίδη εργάζονται εις μεσιτικών γραφείων, Αρ. Κουρτίδης, *Το Τέλος του Ονειρου*, Περιοδικό Εστία, τ. 17^{ος}, Αρθ. 440, 1884, σελ. 362.

¹⁷² Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 352.

¹⁷³ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 352.

¹⁷⁴ Αν θυμηθούμε τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Marx αναδεικνύει τον επαναστατικό χαρακτήρα της ανάγκης και πως αυτή είναι στην ουσία ο κινητήριος μοχλός για την ανατροπή του τρόπου παραγωγής. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *''Ο πλούτος των κοινωνιών που κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας τεράστιος σωρός απο εμπορεύματα [...] Γι' αυτό η έρευνα μας αρχίζει απο την ανάλυση του εμπορεύματος. Το εμπόρευμα είναι πρίν απ' όλα ένα εξωτερικό αντικείμενο, ένα πράγμα που με τις ιδιότητες του ικανοποιεί οποιοδήποτε είδος ανθρώπινης ανάγκης''*,

Έτσι μέσα από την αλλαγή στην λογοτεχνική σκηνή, ο Βλάχος δράττει της ευκαιρίας να καταδείξει την δημογραφική εξέλιξη της πρωτεύουσας καθώς *''Αί Αθήναι [...] δεν έχουν πλέον σαράντα αλλά εκατόν χιλιάδας κατοίκους''*¹⁷⁵ αναφορά η οποία πιστοποιεί τα συμπεράσματα της έρευνας ότι η Αθήνα υποδέχεται το μεγαλύτερο μέρος της πληθυσμιακής αύξησης. Η επιτόπεια περιδιάβαση του ήρωα στους δρόμους της πόλης θα μας προσφέρει πλήθος πληροφοριών για τις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες που χαρακτηρίζουν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του ύστερου 19^{ου}. Ανερχόμενος καταρχάς της οδό Σταδίου είδε *''Οικίαι εκατέρωθεν μεγάλαι''*¹⁷⁶, *''πεζοδρόμια πλακόστρωτα''*¹⁷⁷, *''σύρματα πολλαπλά τηλεγράφων''*¹⁷⁸, και *''κολοσσιαία μέγαρα''*¹⁷⁹ καταγραφές οι οποίες πιστοποιούν την αρχιτεκτονική και ρυμοτομική εξέλιξη της πρωτεύουσας ενώ αντίθετα η ακαθαρσία των δρόμων υπογραμμίζει τα στοιχεία πολιτισμικής στασιμότητας που εμμένουν στην πρωτεύουσα. Η δηκτικότητα του συγγραφέα για τον αλλοπρόσαλο χαρακτήρα των Αθηνών πιστοποιείται με την φράση του ήρωα *''Περίεργον πολιτισμόν έχουν αι Αθήναι. Πολιτισμόν Λονδίνου και πολιτισμόν χωρίου της Βουλγαρίας''*¹⁸⁰ η οποία αναδεικνύει τις αντιφάσεις του κοινωνικού σχηματισμού. Η σκηνή με τον αστυνομικό κλητήρα να καταφέρεται εναντίον του φτωχού καραγωγέα και αυτή με τον αμαξά να παρασύρει στο διάβα του έναν ατυχή χωρικό δείχνει ότι παρά την αυταπόδεικτη υλική πρόοδο τα ήθη, οι συνήθειες και η καθημερινότητα των ανθρώπων μαρτυρούν το διαλεκτικό κενό ανάμεσα στην οικονομική βάση και το πολιτισμικό εποικοδόμημα. Στον λόφο των Ολυμπίων οι διαδικασίες εμπορευματοποίησης είναι πρόδηλη καθώς υπάρχουν *''Θέατρα, καφενεία, εστιατόρια, λουτρά''*¹⁸¹. Μέσα από το

K. Marx, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας... ό.π.*, τ.1^{ος}, σελ. 49. Ενώ μερικά χρόνια πιο πριν (1846) ο Marx με τον Engels το είχαν διατυπώσει ακόμα πιο ρητά στην *Γερμανική Ιδεολογία ''Η σύμπτωση της αλλαγής των περιστάσεων (αναγκών) και της ανθρώπινης δραστηριότητας ή ανταλλαγής μπορεί να εξεταστεί και να κατανοηθεί ορθολογικά μονάχα σαν επαναστατική αλλαγή''*, K. Marx & Fr. Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μτφ. Κ. Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα, 1997, τομ. 1^{ος}, σελ. 46. Τα επιχειρήματα των Marx και Engels που είναι δυο από τους σημαντικότερους σχολιαστές της συγκεκριμένης περιόδου δείχνουν ότι η αντανάκλαση της μετάβασης στις σχέσεις παραγωγής ορίζεται από την έννοια της ανάγκης. Έτσι, μέσα από τα λόγια του ήρωα κατανοούμε ότι η περίοδος αυτή ορίζεται από την μετάβαση αυτή.

¹⁷⁵ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 353. Η αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας είναι σύμφωνα με τις επίσημες απογραφές η κάτωθι: 1870: 44510, 1879: 65499, 1889: 110262, 1896: 123001, 1907: 167479, Ιωάν. Μιχαλόπουλος, *Αθήναι, Στατιστικά Πληροφορία*, στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, Εκδόσεις Φοίνιξ, Αθήνα [χ.χ], τ. 2^{ος}, σελ. 278.

¹⁷⁶ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 355.

¹⁷⁷ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 355.

¹⁷⁸ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 355.

¹⁷⁹ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 355.

¹⁸⁰ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 357-358.

¹⁸¹ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 363.

σχόλιο το Γιάννη *“Εδώ εις τας Αθήνας, όπως εγίναμεν, κανείς δεν ηξεύρει σήμερον τι θα κάμη αύριον”*¹⁸² σκιαγραφείται ο δυναμικός και αντιφατικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας και πως η σύγκρουση αντιθετικών στοιχείων δημιουργεί ένα πολιτισμικό αμάγαλμα ασαφών χαρακτηριστικών. Η πλήρης εμπορευματοποίηση που διαγράφεται μέσα απο την συνομιλία των δύο συνομιλητών δείχνει ότι η τελευταία συνδέεται οργανικά με την επιδεικτική κατανάλωση, η οποία συνιστά την στείρα πολιτισμική έκφραση των εγχρήματων συναλλαγών και σχέσεων. Μέσα απο τα λόγια του Δημήτρη, *“Ο πολιτισμός αυτός είναι εξωτερικός, πολιτισμός κατ’ επίδειξιν, πολιτισμός πιθήκων”*¹⁸³ αναδεικνύεται η στείρα μίμηση των ευρωπαϊκών ηθών και πως τα πρότυπα αυτά δεν αφομοιώθηκαν με φυσικό τρόπο για την δημιουργία μιας εθνικής ταυτότητας αλλά συνιστούν πιθηκισμό χωρίς πολιτισμικό περιεχόμενο. Μέσα απο τα σχόλια του συγγραφέα προσλαμβάνουμε ότι η προέλευση των δυτικών προτύπων είναι η Γαλλία *“Των γαλλικών εφημερίδων, των γαλλικών μυθιστορημάτων και του γαλλικού θεάτρου”*¹⁸⁴ αποδεικνύοντας το γαλλικό χαρακτήρα της αστικής συμπεριφοράς. Το καταληκτικό σχόλιο του συγγραφέα με την σύγκριση ανάμεσα στα ανώτερα και στα κατώτερα στρώματα και η δηλωτική αναφορά του Δημήτρη *“Σεις επήγατε μπροστά και αυτός (ο λαός) έμεινεν οπίσω”*¹⁸⁵ εκφράζουν την διαφοροποίηση που υπάρχει ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και με ποίον τρόπο αυτή αντακλάται στην διασκέδαση, στην διατροφή, στην μουσική και εν γένει στο πολιτισμικό εποικοδόμημα, διαφοροποίηση οποία είναι απότοκο της μεταλλαγής των κοινωνικών σχέσεων.

Στο *Τα Εμπορικά και αι Κυρίαί*¹⁸⁶ (1893) μέσα απο τα σχόλια του Βλάχου, προσλαμβάνουμε τα νέα ήθη που επικρατούν στην Αθήνα του 19^{ου} και πως αυτά αφομοιώνονται και εμπορευματοποιούνται στην ελληνική κοινωνία την συγκεκριμένη περίοδο. Μέσα απο το δηκτικό ύφος του συγγραφέα θα σκιαγραφηθούν οι μεταβολές στα καταναλωτικά ήθη των γυναικών των ανώτερων στρωμάτων και πως οι μεταβολές αυτές συνιστούν μια καθαρή αντανάκλαση του κοινωνικού προτσές.¹⁸⁷ Μέσα απο τις καταγραφές του Βλάχου προσλαμβάνουμε τα

¹⁸² Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 364.

¹⁸³ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 366.

¹⁸⁴ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 370.

¹⁸⁵ Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 370.

¹⁸⁶ Δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίς των Συζητήσεων* στις 20/12/1893.

¹⁸⁷ Η λέξη «προτσές» απαντάται σε πολλά σημεία της εργασίας, για τον λόγο αυτό είναι σκόπιμο να ορίσουμε την σημασία της. Η λέξη εκφράζει την ανάπτυξη (κοινωνική, οικονομική, πολιτική, πολιτισμική κτλ) παρμένη στο σύνολο των πραγματικών όρων της.

γεωγραφικά όρια μέσα στα οποία ορίζεται το εμπορικό κέντρο της πόλης *''Εν μέγα τρίγωνον, αρχόμενον απο της πλατείας της Ομονοίας, αναβαίνουν δια της οδού Σταδίου προς την πλατείαν Συντάγματος, καταβαίνουν δια της οδού Ερμού προς την αιόδιμον Ωραιαν Ελλάδα και καταλήγον πάλιν προς την πλατείαν της Ομονοίας δια της οδού Αιόλου.*''¹⁸⁸ Ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι περισσότερες δεν αγοράζουν καθώς την συγκεκριμένη περίοδο το εισόδημα του πληθυσμού έχει συμπιεστεί χαρακτηριστικά. Τα λόγια του συγγραφέα εκθέτουν την κατάσταση εν έτη 1893 *''Τα δυστυχή αυτά, τα ρίκνα και χρόνιον ατροφίαν πάσχοντα βαλάντια προ καιρού ήδη πολλοί θα είχαν κενωθή, πολύ έτι πριν επιτέλη το σύστημα των οικονομικών συνδυασμών εις τον ελληνικόν ορίζοντα, πολύ πριν ή ανακυρηχθώσι χωρίς ποτέ να βασιλεύσωσι τα περιλάλητα ισοζύγια, πολύ πριν ή σημάνει η πρώτη Δεκεμβρίου 1893 το Δι' ευχών των αγίων εις τας ελληνικάς περιουσίας*''¹⁸⁹ Μέσα απο το λήμμα αυτό εξάγουμε δυο σημαντικά στοιχεία. Αφενός οτι οι τιμές προ του 1890 ήταν αρκετά υψηλές, πρόδηλο απότοκο του υψηλότατου δασμολογίου, και αφετέρου ότι ο Βλάχος αναφέρεται ρητά στην πτώχευση του 1893. Οι επαχθείς όροι του δημοσίου δανεισμού των επτά δανείων, οι οποίοι σε συνδυασμό με την εν γένει οικονομική συμπεριφορά του κράτους οδήγησαν στην εκρηκτική πορεία του δημοσίου χρέους (35,3 εκ. χρυσά φράγκα το 1892) και την συνακόλουθη χρεοκοπία.¹⁹⁰ Η πτώχευση του '93 αναπόδραστο απότοκο της δανειακής επιβάρυνσης οδήγησε το ελληνικό κράτος (μετά τον καταστροφικό ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897) να δεχθεί την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.¹⁹¹ Στην φράση του συγγραφέα συμπυκνώνεται η ουσία της περιόδου. Η ανάπτυξη της χώρας δεν ήταν αυτόνομη και αυτοδύναμη αλλά ήταν ιστορικό προϊόν της ασύμμετρης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων η οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κατεύθυνση του χρηματιστικού κεφαλαίου.¹⁹²

¹⁸⁸ Αγγ. Βλάχος, *Τα Εμπορικά και αι Κυρίες, Διηγήματα...* ό.π., σελ. 379. Παρόμοια γεωγραφικά όρια μας παρέχει και ο G. Deschamps, *''Κατά μήκος της οδού Ερμού και Αιόλου πωλιούνται νεοτερισμοί, ομπρέλες, καπέλα, ασπρόρουχα, γραβάτες ακόμα και εκλογικές ψήφοι*'' , G. Deschamps, ό.π., σελ. 197.

¹⁸⁹ Αγγ. Βλάχος, *Τα Εμπορικά και αι Κυρίες, Διηγήματα...* ό.π., σελ. 382.

¹⁹⁰ Σπ. Τζόκας, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: Υπανάπτυξη ή Εξαρτημένη Ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σελ. 134.

¹⁹¹ Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος επιβλήθηκε τυπικά στα 1898. Τυπικά αφορούσε τον έλεγχο της ελληνικής οικονομίας μέσα απο την διαχείριση των οικονομικών εσόδων του κράτους. Τον ΔΟΕ τον εξασκούσαν έξι ευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία, Ιταλία) οι οποίες ανέλαβαν και την διαχείριση βασικών κρατικών εσόδων. Τα έσοδα ήταν τα εξής: αλάτι, φωτιστικό πετρέλαιο, πωρεία, παιγνιόχαρτα, χαρτιά σιγαρέτων, έσοδα από την εξόρυξη της σμυρίδας της Νάξου, τον φόρο καπνού και τον φόρο χαρτοσήμου. Το ύψος των εσόδων αυτών ανερχόταν (ετήσια) σε 28-30 εκ. δραχμές.

¹⁹² Όπως αναφέρει ο Theotonio Dos Santos, Οι χώρες της περιφέρειας (του αγροτικού Νότου) δεν ακολούθησαν την ίδια εξελικτική πορεία με τα ανεπτυγμένα κράτη της Δύσης καθώς η απόσταση αυτών των χωρών στην καλύτερη περίπτωση διατηρήθηκε και στην χειρότερη αυξήθηκε. Επιπλέον

Το επόμενο κείμενο είναι το *Η Κυρία Δέχεται*¹⁹³ (1893) όπου ο συγγραφέας παρατηρώντας και αποδίδοντας τις συνήθειες και την καθημερινότητα των γυναικών των αρχόντων στρωμάτων μας προσφέρει πλήθος ποιοτικών στοιχείων για τον χρωματισμό του κοινωνικού ιστού της περιόδου. Καταρχάς ο Βλάχος περιγράφει το σαλόνι της μικροαστικής οικίας *“Η αίθουσα ήτις απο τινός απέκτησε και τέκνον-το σαλονάκι αν αγαπάτε- είναι δια τον κόσμον ιδίως και την υποδοχήν αυτού παρασκευασμένη. Εκεί έχουσι συμφορηθή πάντα του οίκου τα ανάκλιτρα και τραπεζάκια, εκεί τα μεταξωτά ή βελούδινα μικρά προσκεφάλαια [...] εκεί επι παντός τραπεζίου παντοία μικρολογήματα, κρυστάλλινα αγγεία.”*¹⁹⁴ και συνεχίζει *“φόρτος παντοίος βαρύτερος της ράχεως των βασταζόντων αυτόν τραπεζίων”*¹⁹⁵. Η αστική και πολύ περισσότερο η μικροαστική οικία, αποτελεί ένα απο τα πλέον καθοριστικά σύμβολα των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων. Μέσα σ’ αυτήν, η μικροαστική οικογένεια μπορούσε να διατηρήσει την ψευδαίσθηση της αρμονικής και ευτυχισμένης ζωής, η οποία περιτριγυριζόταν απο αντικείμενα που εγγυόταν την ζωή αυτή. Οι πρώτες ενυπώσεις που έδινε το εσωτερικό ενός σπιτιού (όπως αυτό που περιγράφει ο συγγραφέας) τον ύστερο 19^ο αιώνα ήταν ο συνωστισμός των αντικειμένων, η απόκρυψη αλλά κυρίως η εκζήτηση. Τα αντικείμενα τις περισσότερες φορές ήταν μεταμφιεσμένα με κουρτίνες, καλλύματα και ταπετσαρίες και δεν υπήρχε καμία επιφάνεια (όπως προκύπτει απο την αφήγηση του Βλάχου) χωρίς ύφασμα ή αντικείμενο πάνω της.¹⁹⁶ Τα προσφερόμενα ποτά και γλυκίσματα (τσάϊ, cake, σακχαρόπηκτοι καρποί) πιστοποιούν την διείδυση δυτικοευρωπαϊκών προτύπων και πως οι συνήθειες αυτές αφομοιώθηκαν απο τα υποκείμενα των αστικών σχέσεων. Η περιγραφή των συνεστιάσεων των γυναικών (με τις άσκοπες συζητήσεις, τα σπασμωδικά, ανούσια γέλια και τον πολύ θόρυβο) πιστοποιούν το συμπέρασμα της βιβλιογραφίας ότι η γυναίκα της αστικής τάξης δεν χρειαζόταν να δείχνει (ή να

όπως αναφέρει στην θεωρία του περι εξάρτησης, η ανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας στηρίχθηκε στο ξένο κεφάλαιο, το οποίο λειτούργησε με τέτοιο τρόπο ώστε διαρκώς αύξανε την εξάρτηση των χωρών αυτών. Th. Dos Santos, *The Structure of Dependence*, American Economic Review, vol. 60, Issue 2, May 1970, pp. 231-236, σελ. 233.

¹⁹³ Δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίς των Συζητήσεων* την 31/12/1893

¹⁹⁴ Αγγ. Βλάχος, *Η Κυρία Δέχεται, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 388-389.

¹⁹⁵ Αγγ. Βλάχος, *Η Κυρία Δέχεται, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 389.

¹⁹⁶ Er. Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 347.

έχει) εξυπνάδα και μόρφωση¹⁹⁷ καθώς η κατωτερότητα της απέναντι στον άνδρα έπρεπε να είναι καθαρή και εμφανής.¹⁹⁸

Στο χρονογραφικό του κείμενο *Συρμός ή Πολιτισμός*¹⁹⁹ (1887), ο συγγραφέας (μέσα απο την ειρωνικό σχολιασμό της ελληνικής κοινωνίας) μας παρέχει πραγματολογικά στοιχεία για τον τρόπο ζωής, τις διασκεδάσεις και την καθημερινότητα των Ελλήνων. Οι κάτοικοι των Αθηνών επιδίδονται σε δραστηριότητες που μαρτυρούν τον δυτικοευρωπαϊκό τους χαρακτήρα. καθώς *“Πηγαίνουν καλλίτερα εις το θέατρον των Ολυμπίων ν’ ακούσουν τας Δυο Ορφανάς, εις το Φάληρον ν’ ακούσουν την μουσικήν της Victoriense”*²⁰⁰ αναφορά που πιστοποιεί τον μαζικό χαρακτήρα της κουλτούρας, ο οποίος είναι αντανάκλαση των νέων παραγωγικών σχέσεων.²⁰¹ Γενικά μέσα απο το κείμενο, και ειδικότερα με τον διάλογο των δυο φλεγματικών φίλων διαγράφεται το συμπέρασμα ότι το πολιτισμικό εποικοδόμημα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού είναι ορισμένο απο τις χώρες της Δύσης *“Ο συρμός των Αθηναίων εισάγεται εκ της αλλοδαπής, ούτε αυτοφυής εδώ είναι, ούτε προϊόν εγχωρίου καλλιέργειας.”*²⁰² Μέσα απο την ανάπτυξη του διηγήματος είναι εμφανής ο αντιθετικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας στην οποία συναντώνται στοιχεία όπως το γαλλικό θέατρο, οι χοροί στα ξενοδοχεία, ιπποδρομίες, λεμβοδρομείες αλλά και εμπρησμοί δασών, απορρίμματα στους δρόμους και χειροδικίες των δημοσίων οργάνων.

Στο τελευταίο κείμενο του συγκεκριμένου κεφαλαίου το *Ανα τας Οδούς των Αθηνών*²⁰³ (1893) μέσα απο τις δηκτικές αναφορές του Βλάχου (ο οποίος σχολιάζει την όψη των δρόμων της Αθήνας) θα προσλάβουμε σημαντικές πληροφορίες, οι οποίες θα αναδείξουν το συμπέρασμα ότι παρα τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες των κυβερνήσεων εμμένουν στην πρωτεύουσα χαρακτηριστικά ποιοτικής υστέρησης.²⁰⁴

¹⁹⁷ *“Να είσαι καλή, κόρη γλυκιά και άσε την εξυπνάδα για άλλους”* μας πληροφορεί ο Hobsbawm παραθέτοντας τα λόγια του Καρόλου Κινγκσλεου, *Er. Hobsbawm, ό.π., σελ. 357.*

¹⁹⁸ Η ειρωνία του συγγραφέα είναι χαρακτηριστική *“Ακτινοβολούσι οι διαυγείς των οφθαλμοί, τους οποίους δεν εθόλωσεν ακόμη της σκέψεως το σύννεφον.”*, *Αγγ. Βλάχος, Η Κυρία Δέχεται, Διηγήματα... ό.π., σελ. 394.*

¹⁹⁹ Δημοσιεύθηκε στο Ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά* στα 1887.

²⁰⁰ *Αγγ. Βλάχος, Συρμός ή Πολιτισμός, Ανάλεκτα... ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 390.*

²⁰¹ Οι Marx και Engels το διατύπωσαν αριστοτεχνικά στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο “Αυτό που γίνεται στην υλική παραγωγή γίνεται και στην πνευματική παραγωγή. Τα πνευματικά προϊόντα των μεμονωμένων εθνών γίνονται κοινό χτήμα. Η εθνική μονομέρεια και ο εθνικός περιορισμός γίνονται όλο και πιο αδύνατα και απο τις πολλές εθνικές και τοπικές φιλολογίες διαμορφώνεται μια παγκόσμια φιλολογία.”*, *K. Marx & Fr. Engels, Μανιφέστο... ό.π., σελ. 30.*

²⁰² *Αγγ. Βλάχος, Συρμός ή Πολιτισμός, Ανάλεκτα... ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 392.*

²⁰³ Δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίς των Συζητήσεων* στις 24/12/1893

²⁰⁴ Η όψη της πρωτεύουσας, που έγινε κοινός τόπος για την αστική πεζογραφία του 19^{ου}, μας προσφέρει πλήθος μικροϊστορικών στοιχείων για την συγκεκριμένη περίοδο. Ο πιο συστηματικός

Παρά τα εκσυγχρονιστικά βήματα (τα οποία γίνονται αντικείμενο ειρωνίας απο την πλευρά του συγγραφέα) όπως *''το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα, το γαλλικόν θέατρον και το θείον δώρον του χρηματιστηρίου''*²⁰⁵ η Αθήνα παρουσιάζει στοιχεία (όπως τα λασπωμένα πεζοδρόμια και οι σκονισμένοι δρόμοι) τα οποία φανερώνουν την υστέρηση της σε σχέση με τις μεγαλουπόλεις της Δύσης. Εκτός όμως απο την όψη της πόλης, η Αθήνα προσφέρει στον στον κάθε τυχαίο διαβάτη πλήθος θεαμάτων τα οποία συμπυκνώνουν την σύζευξη αντιθετικών στοιχείων (προκαπιταλιστικών δομών απο την μια πλευρά και αντανακλάσεις του αστικού τρόπου παραγωγής απο την άλλη). Ο Βλάχος μας πληροφορεί ότι οι καταναλωτικές συνήθειες των Αθηναίων έχουν μεταβληθεί καθώς *''Και αυτός ο καφές κινδυνεύει να εκθρονισθή υπο του τείου''*²⁰⁶ όμως οι πλανόδιοι αρτοποιοί κυκλοφορούν ακόμα στους δρόμους της πόλης αφού *''Περιφέρων εις των πελατών τους τους οίκους τον επιούσιον αυτών άρτων''*²⁰⁷ Τα δημόσια έργα παραμένουν συνήθως ημιτελή²⁰⁸ ενώ στα πεζοδρόμια²⁰⁹ η ιδιοποίηση του χώρου απο τους καταστηματαρχες γίνεται για πολλοστή φορά το αγαπημένο μοτίβο του Βλάχου. Το ειρωνικό σχόλιο του συγγραφέα είναι αντιπροσωπευτικό της χωροταξικής αναρχίας *''Τα πεζοδρόμια χρησιμεύουν εν Αθήναις εις πάντας μόνον εις τους πεζούς διαβάτας δεν χρησιμεύουσι''*²¹⁰ Ενώ ο συγγραφέας (στηλιτεύοντας την αδιαφορία των υπευθύνων) μας πληροφορεί ότι απο 1/1/1894 το στρατιωτικό σώμα αστυνομίας θα αντικαταστήσει την χωροφυλακή καθώς οι παρεμβάσεις των αστυνομικών οργάνων δεν προσέφεραν *''ύλην εις επικόν ποίημα ή εις λόγον πανηγυρικόν''*²¹¹

λογοτέχνης της δημιουργικής αυτής περιγραφής είναι αυταπόδεικτα ο Εμμανουήλ Ροΐδης, το έργο του οποίου αποτελεί το αντικείμενο της ανάλυσης του επόμενου κεφαλαίου.

²⁰⁵ Αγγ. Βλάχος, *Ανά τας Οδούς των Αθηνών, Ανάλεκτα...* ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 406.

²⁰⁶ Αγγ. Βλάχος, *Ανά τας Οδούς των Αθηνών, Ανάλεκτα...* ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 408.

²⁰⁷ Αγγ. Βλάχος, *Ανά τας Οδούς των Αθηνών, Ανάλεκτα...* ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 408.

²⁰⁸ *''Εν πρώτοις αδύνατον είνε να μην απαντήσωμεν κάπου νοπήν τινά τάφρον ανορρυσσομένην προ των ποδών μας.''* Αγγ. Βλάχος, *Ανά τας Οδούς των Αθηνών, Ανάλεκτα...* ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 409.

²⁰⁹ *''Εκεί έχει σωρεύσει [...] όλας αυτού τας κοφίνους ο οπωροπόλης, και ο παντοπόλης όλα του τα σαρδελλοβάρελα. Εκεί έχει παρατάζει ο καφεπόλης τα σιδηρά του τραπεζάκια και τας χωλάς του καθεδρας''*, Αγγ. Βλάχος, *Ανά τας Οδούς των Αθηνών, Ανάλεκτα...* ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 410.

²¹⁰ Αγγ. Βλάχος, *Ανά τας Οδούς των Αθηνών, Ανάλεκτα...* ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 410.

²¹¹ Αγγ. Βλάχος, *Ανά τας Οδούς των Αθηνών, Ανάλεκτα...* ό.π., τομ. 2^{ος}, σελ. 412.

Κλισέ Φωτογραφίας, Πηγή: Λογοτεχνικό Ημερολόγιο 1996, Εκδόσεις Γαβριηλίδη

Κεφάλαιο 2^ο: Απ' της Σύρας τη ζωή στις Βάθειες το Περιβόλι

A handwritten signature in Greek script, written in black ink. The signature is highly stylized and cursive, appearing to read 'Σοφοκλής' (Sophocles).

Ιδιόχειρη Υπογραφή Ροΐδη, τσιγκογραφία, Βιβλιοθήκη Σγουραίου-Βλάχου

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, όπως ήδη μας έχει πληροφορήσει ο υπότιτλος του, θα μελετηθεί το έργο του Εμμανουήλ Ροΐδη, του σημαντικότερου ίσως πεζογράφου της συγκεκριμένης περιόδου. Το έργο του Ροΐδη είναι (απο την άποψη της ερευνητικής μας διεργασίας) εξαιρετικά σημαντικό αφού όπως θα διαφανεί στην εξέλιξη της ανάπτυξης απαντά σε πλήθος ερωτημάτων, όπως αυτά έχουν διατυπωθεί στις υποθέσεις εργασίας του εισαγωγικού σημειώματος. Ο Ροΐδης είναι δημοφιλής στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό με το γνωστό του αντι-ιστορικό μυθιστόρημα την *Πάπισσα Ιωάννα* (1866) με το οποίο όπως μας πληροφορεί ο Δημαράς ο συγγραφέας έθεσε ρητά το αίτημα της σαφήνειας, το να μην μας διαφεύγει δηλαδή τίποτε, να μην παρερμηνεύουμε τίποτε, εισάγοντας παράλληλα στην ελληνική λογοτεχνία το νόημα του ύφους, την επαγγελματική συγγραφική συνείδηση.²¹² Όλα τα κείμενα του συγγραφέα διεπνέονται απο μια στάση πνευματική, την στάση ενός ανθρώπου που πιστεύει στην τέχνη περισσότερο απο τον αυθορμητισμό και στον λόγο περισσότερο απο το συναίσθημα. Στο τέλος της ζωής του, οικονομικοί λόγοι, προβλήματα υγείας, συνδεδεμένα όμως με την έντονη προσωπικότητα του, τον στρέφουν στο διήγημα, το οποίο στην περίπτωση του έχει αυτοβιογραφικό περιεχόμενο.²¹³

Ο Ροΐδης συνδέεται, οργανικά, με το σύνολο των τομών που υφίσταται η δημιουργική γραφή της περιόδου. Καταρχάς είναι ο πρώτος που αμφισβητεί συστηματικά τόσο το κίνημα του ρωμαντισμού βεβηλώνοντας το, όσο και την αφηγηματική του κατηγορία το ιστορικό μυθιστόρημα, υιοθετώντας το αίτημα του ρεαλισμού.²¹⁴ Επιπλέον, δεν αφομοιώνεται απο τις ειδυλλιακές, αγροτικές περιγραφές της *Ηθογραφίας* καθώς στα 1899, προλογίζοντας τα ποιήματα του Μεταξά Βοσπορίτου, αναφέρει *“Ουδόλωσ λοιπόν παράδοξον είναι, αν και το ημέτερον κοινόν ήρχισε δεν λέγομεν ν’ αηδιάζη, αλλά να χορταίνη τας στάνας, τας στρούγγας, τα λημέρια, τας φλογέρας, τους κολλήγους, τους λεβέντηδες, τας ζηλεμένας κόρας, τα μοιρολόγια, τα ασυμοchrύσαφα και τους κερατισμούς των τράγων. Ταύτα είναι αληθώς ποιητικώτατα, αλλ’ έχουσι και το μέγα της ποιήσεως μειονέκτημα, ότι αυτή είναι μόνον*

²¹² Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 433-434.

²¹³ Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 436.

²¹⁴ Στην *Παπισσά Ιωάννα* αναφέρει χαρακτηριστικά *“Εκάστη εν τη Παπίσση Ιωάννα φράσις, πάσα σχεδόν λέξις στηρίζεται επι τη μαρτυρία συγχρόνου συγγραφέως [...] η φαγητού περιγραφή είναι και εις αυτάς τας ελαχίστας λεπτομερείας ακριβής, ως καταφαίνεται εν μέρει εκ των εν τέλει του πονήματος σημειώσεων.”* Εμμ. Ροΐδης, *Τα Απαντα*, τομ.5, (επιμ.) Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα, 1978, τ. 1^{ος}, σελ. 70-71 και ακόμα πιο χαρακτηριστικά *“Εκ των παρ’ αυτάς βορβορώδεις του Μεσαίωνος πηγάς συλλεγέντων τούτων λιθαρίων συνήρμωσα, ή μάλλον επειράθην να συναρμόσω μωσαϊκόν, παριστών εικόνα οπωσούν πιστήν της ζοφώδους εκείνης εποχής.”* Εμμ. Ροΐδης, *ό.π.*, τ.1^{ος}, σελ. 70.

κατά μικράς δόσεις ανεκτή, έστω και αν τύχη εξαιρετικώς καλή.’²¹⁵ Μετά το 1893, και την δημοσίευση της *Ιστορίας μιας Γάτας*, στρέφεται και επισήμως στο διήγημα και στο χρονογράφημα. Τα διηγήματα του εκδράζονται σε ένα χωροτοπικό δίπολο αυτό ανάμεσα στην γεννέτηρα του την Σύρα και στην Αθήνα. Στην συγκεκριμένη μελέτη θα εξετάσουμε τα κείμενα που έχουν σαν μοτίβο την Αθήνα (καθώς τα *Συριανά Διηγήματα* αφορούν την παιδική ηλικία του συγγραφέα και συγκεκριμένα το χρονικό άνισμα 1840-1850). Στα αθηναιογραφήματα του συγγραφέα (μέσα απο τα προσφιλή του ροϊδεια σχήματα, όπως τις παρατάξεις ανόμοιων εννοιών, τις απροσδόκητες συνδέσεις και τις ευφάνταστες παρομοιώσεις) σκαγραφόνται τα προβλήματα που ανακύπτουν σε μια περίοδο κατά την οποία οι νεοτερικοί σχηματισμοί δεν έχουν ολοκληρωθεί αλλά οι συνέπειες τους έχουν ενδελεχώς διαφανεί. Στα κείμενα του, διαφαίνεται (όπως στην *Ιστορία ενός Τουφεκισμού*) η φιλελεύθερη ιδεολογική του ταυτότητα η οποία τον οδηγεί σε μια ολομέτωπη επίθεση κατά του ανήθικου και παρεμβατικού μηχανισμού εξουσίας, ο οποίος καταπιέζει ασφυκτικά τους πολίτες της κεντρικής πόλης. Σύμφωνα με τον Δημαρά, η παραπάνω αντίδραση του Ροϊδη σχετίζεται με την επιθυμία του να παραμείνει ένας Έλληνας του εξωτερικού.²¹⁶ Πέραν αυτών όμως, οι οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες που περιέχουν τα λογοτεχνήματα του είναι εξαιρετικά σημαντικές καθώς μας παρέχουν πλήθος πραγματολογικών και ιδεολογικών στοιχείων για την συγκεκριμένη περίοδο. Οι πληροφορίες που μας προσφέρει η δημιουργική του γραφή, απ’ τις διατροφικές συνήθειες των Αθηναίων μέχρι και την ψυχοσύνθεση του ανώνυμου *Διαβάτη*, συνιστούν αναφορές ιστορικού χαρακτήρα και μας βοηθούν στο να κατανοήσουμε τον κοινωνικό ιστό της περιόδου.

Πρώτο εξεταζόμενο κείμενο της συγκεκριμένης ενότητας είναι το αυτοβιογραφικό χρονογράφημα τού *Μοιχαλίδες και Εταίραι*²¹⁷ (1883) το οποίο ο Ροϊδης χαρακτηρίζει ως *Κοινωνική Μελέτη*. Στο λογοτέχνημα αυτό, ο συγγραφέας με αφορμή την συνέντευξη του με την μια εταίρα ονόματι Ιωάννα, θα μας προσφέρει πλήθος αναφορών για την ελληνική κοινωνία του 19^{ου}. Η έκπτωση των γυναικών (όπως η ηρωίδα του λογοτεχνήματος) σε μορφές πορνείας συναρτάται οργανικά με το κοινωνικό και οικονομικό τους περιβάλλον. Οι αναφορές της Ιωάννας είναι χαρακτηριστικές και προοικονομούν την εξέλιξη της αφήγησης. Η αφορμωση της

²¹⁵ Εμμ. Ροϊδης, *Σκηνάι της Ερήμου του κ. Μεταζά Βοσπορίτου, Άπαντα... ό.π.*, τομ., 5^{ος}, σελ. 288-289.

²¹⁶ Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 436.

²¹⁷ Το συγκεκριμένο κείμενο δημοσιεύεται σε συνέχειες στον *Ραμπαγά* (Αρθ. 441,443,446,447) στα 1882-1883 και ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο Lucifer.

πλοκής εκδράζεται με την αναφορά της ηρωίδας για τον πατέρα της *''Πατρός αγαθού μεν εκ φύσεως, αλλ' εκδότης δυστυχώς εις την μέθην και το χατοπαίγνιον''*²¹⁸ Οι διαβρωτικές συνέπειες των εγχρήματων σχέσεων και τα αστικού χαρακτήρα εξαθλιωμένα πρότυπα (όπως η μέθη και η χαρτοπαιξία) οδηγούν τον πατέρα της ηρωίδας να φθάσει αργά στο σπίτι όταν η αδελφή της Ιωάννας έχει πλέον πεθάνει *''ίνα επιθέση επι του ψυχρού πλέον αυτού μετώπου τον τελευταίον ασπασμόν!...''*²¹⁹. Η είσοδος των αστικών σχέσεων στην παραγωγή και η παρεπόμενη εγκαθίδρυση της μισθωτής εργασίας οδηγεί κοινωνικά στην δημιουργία ενός στρώματος lumpen, το οποίο ζει περιθωριακά και διαλύει οικογενειακούς και κοινωνικούς δεσμούς. Μέσα απο την γραφή του Ροΐδη είναι εμφανές το ανάλητο πρόσωπο της Αθήνας και πως το αστικό φαινόμενο εκτός απο την υλική πρόοδο που επιφέρει συνδυάζεται τόσο με τον θάνατο (για την αδερφή της Ιωάννας) όσο και με την πλήρη ηθική κατάπτωση (για την ίδια την ηρωίδα). Η αναφορά της Ιωάννας για την φίλη της την Ζωή, η οποία πανδρεύθηκε έναν πλούσιο αστό απ' την Αλεξάνδρεια και έχει εξωσυζυγικές σχέσεις,²²⁰ χρησιμοποιείται απο τον συγγραφέα για να διαγράψει τα νεότερικά ήθη μιας κοινωνίας η οποία μέσα απο την επίπλαστη ηθική της αποπέμει τα μέλη της, τα οποία είναι ομως θύματα της δικής της εξέλιξης. Η Ιωάννα θύμα του πατέρα της²²¹ (θύμα της κοινωνικής αναλησιίας ουσιαστικά) προσπαθεί να μείνει ηθική (παρα την υλική της ανέχεια) εν αντιθέσι με την Ζωή η οποία *''Τέσσερας εν διαστήματι ενός έτους αλλάζασα εραστάς''*²²²

Ο πατέρας της ηρωίδος φυλακίζεται εν τέλει λόγω χρέους, με την Ιωάννα να παρίσταται μπροστά στον δικαστικό και να του ζητά έναν τρόπο διάσωσης του. Αυτός εκπροσωπώντας την ηθική της άρχουσας τάξης, ζητά απο την ηρωίδα να αποδεχτεί την ερωτική τους συνεύρεση.²²³ Η Ιωάννα υποκύπτει στον εκβιασμό του δικαστικού και αγοράζει την αναβολή της δίκης *''δια της τιμής της''*²²⁴, αναδεικνύοντας πως η έννοια της προσωπικής τιμής συνδέεται βαθιά με τις υλικές

²¹⁸ Εμμ. Ροΐδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 149.*

²¹⁹ Εμμ. Ροΐδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 149.*

²²⁰ *''Μετά τινάς ημέρας η Ζωή ήτο μοιχαλίσ''*, Εμμ. Ροΐδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 151.*

²²¹ *''Όυτος [...] εις τας βαναύσους ύβρεις του, τα ραπίσματα του είχε και την άτιμον απαίτησιν να εύρω εραστήν δυνάμενον να μας βοηθή χρηματικώς.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 152.*

²²² Εμμ. Ροΐδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 151.*

²²³ Τα λόγια της ηρωίδας είναι χαρακτηριστικά *''Εγείρας με ο άθλιος και σύρας με εις τας ακγάλας του μοι προέτεινε την πλήρωσιν των ατίμων επιθυμιών του ως αντίτιμον της ζητουμένης αναστολής!...''* Εμμ. Ροΐδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 153.*

²²⁴ Εμμ. Ροΐδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 154.*

ανταποδόσεις γεγονός σύμφυτο με την εγκαθίδρυση των αστικών σχέσεων. Η επίπλαστη ηθική του αστισμού συμπυκνώνεται στα λόγια της Ζωής (η οποία αποπέμπει την Ιωάννα απ' την οικία της) *''Γυναίκες κοιναί δεν δύνανται να εισέρχονται εις τον οίκον τιμίων γυναικών''*²²⁵ τα οποία είναι σύμφυτα με το ότι η κοινωνική θέση και η κατοχή πλούτου ορίζουν την ιδεαλιστική αίσθηση περί ηθικής. Ο Ροίδης μετά την διήγηση της Ιωάννας ξεσπά σε έναν μονόλογο, κώλαφο των κοινωνικών σχέσεων με μερικές απο τις εκφράσεις του είναι δηλωτικές *''Τνα μη εκτεθώ, ίνα μη δεχθώ περιφρονών ούτω τας κοινωνικάς συνθήκας;''*²²⁶, *''Ω βλακώδης διαγωγή, εις ην μας υποβάλλουσι καθ' εκάστην αι κοινωνικάί προλήψεις [...] σκοτίζουσαι την κρίσιν και αποτυφλούσαι τον κοινωνικόν νούν''*²²⁷ και ακόμα πιο χαρακτηριστικά *''(Η κοινωνία) με παρακινή να κλέψω, διατί οι άλλοι κλέπτουσι''*²²⁸. Οι φράσεις αυτές του συγγραφέα αντανακλούν τόσο την κυριαρχία του χρήματος σαν φορέα τιμής, όσο και την κοινωνική ηθική, η οποία αναντίρρητα εκδράζεται και επαναθεωρείται διαμέσου των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής κατασκευάζοντας έναν ηθικό κώδικα τοις μετρητοίς. Ο Ροίδης μέσα απο το λογοτεχνικό ζεύγμα μοιχαλίδα-εταίρα κατακεραυνώνει την κοινωνία και μέμφεται με εκπληκτική δηκτικότητα την ηθική της *''Την μοιχαλίδα θαυμάζει και περιποείται δια των μεγαλειτέρων πολλάκις αυτής αντιπροσώπων, τον δε τας εταιράς πλησιάζοντα αποκαλεί διεφθαρμένον''*²²⁹

Στον *Χορό των Ανακτόρων*²³⁰ (1883) ο Ροίδης μας παρέχει πλήθος πραγματολογικών στοιχείων καθώς οι συγκεκριμένοι χοροί ήταν απο τα κυρίαρχα σύμβολα της αστικής τάξης τον 19^ο και τα μέλη των χορών αυτών διακρίνονται σαφώς απο τα υπόλοιπα στρώματα της κοινωνίας.²³¹ Στους χορούς των ανακτόρων συχνάζουν οι ομογενείς²³², η εγχώρια δηλαδή πλουτοκρατία, η οποία έχει εκτοπίσει

²²⁵ Εμμ. Ροίδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^ο*, σελ. 153.

²²⁶ Εμμ. Ροίδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^ο*, σελ. 154.

²²⁷ Εμμ. Ροίδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^ο*, σελ. 154-155.

²²⁸ Εμμ. Ροίδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^ο*, σελ. 158.

²²⁹ Εμμ. Ροίδης, *Μοιχαλίδες και Εταίραι, Κοινωνική Μελέτη, Άπαντα... ό.π., τ. 3^ο*, σελ. 158.

²³⁰ Δημοσιεύθηκε στον *Ραμπαγά* στα 1883 (Αρθ. 46) και ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο Lucifer.

²³¹ Στα 1890, ο Deschamps μας παρέχει πληροφορίες για τους χορούς των ανακτόρων, τα λόγια του είναι δηλωτικά *''Η Αυλή δίνει κατά μέσον όρο δυο με τρεις χορούς τον χρόνο. Εκεί συναντά κανείς τα ίδια πρόσωπα με αυτά που πάνε στους χορούς των απλών πολιτών. Μόνο που βλέπεις περισσότερους αξιωματούχους καθώς οι νεόπλουτοι τραπεζίτες παραμελούν τον στρατό επειδή είναι φτωχός.''* G. Deschamps, *ό.π.,* σελ. 81.

²³² Ο Ανδρέας Συγγρός, καταγράφει στα *Απομνημονεύματα* τις διασκεδάσεις των ανώτερων στρωμάτων στα αστικά σαλόνια, τα λόγια του είναι χαρακτηριστικά *''Στα ομογενικά σαλόνια προσεφέρετο τω επισκέπτη τείον και [...] εις τα σαλόνια ταύτα έβλεπε τις την διαφοράν του καθαρώς αθηναϊκού και του εξωτερικού βίου.''* Ανδ. Συγγρός, *ό.π., τ. 2^ο*, σελ. 132.

τους αυτόχθονες άρχοντες. Ο Ροίδης δηκτικός απέναντι στους ομογενείς (στο σατυρικό του περιοδικό *Ασμοδαίος* τους μέμφεται συνεχώς) αναφέρει χαρακτηριστικά *''Ιδών εν τη αιθούση των ανακτόρων [...] σμήνος μέγα κατάκλυζον [...] προστύχων κερδοσκόπων και ταπεινών εκβρασμάτων των τριόδων της Κωνσταντινουπόλεως, πλουτισάντων δι' ατίμων πράξεων και εγκαθιδρυθέντων ενταύθα υπο του τοιούτου προσφιλέσ άλλοτε όνομα του ομογενούς''*²³³ Η κριτική του Ροίδη στους ομογενείς είναι εξαιρετικά δηκτική και συγκεκριμένη, εναρμονιζόμενη με τα συμπεράσματα της ιστοριογραφίας της συγκεκριμένης περιόδου.²³⁴ Αναφέρει χαρακτηριστικά, *''Της επενεγκούσης την υπερτίμησιν των ειδών προς βλάβης της πολυαριθμοτέρας μερίδος των Ελλήνων''*²³⁵ Αυτή η αναφορά του συγγραφέα συνιστά εξαιρετικά σημαντικό πραγματολογικό στοιχείο. Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας στα 1881, τα μεγάλα τσιφλίκια αποκτήθηκαν απο τους ομογενείς του εξωτερικού (Ζάπας, Στεφάνοβικ, Σκυλίτζης, Μπαλτατζής, Συγγρός, Τερτίπης, Καρτάλης κ.α.). Ο Τρικούπης με τον τρόπο αυτό ευνόησε την διαδικασία σχηματισμού μεγάλης γαιοκτησίας.²³⁶ Στην συνέχεια για να ευνοήσει την εισαγωγή του ομογενεικού κεφαλαίου επέβαλε υψηλότατο δασμό στα σιτηρά (η κυριότερη καλλιέργεια στα θεσσαλικά εδάφη ήταν το σιτάρι), περιορίσθηκε η εισαγωγή αλλοδαπού σίτου με αποτέλεσμα να διογκωθεί η έγγειος πρόσοδος των τσιφλικάδων, να συμπιεστεί εξαιρετικά το βιοτικό επίπεδο των κατώτερων στρωμάτων και να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης.²³⁷ Ο

²³³ Εμμ. Ροίδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}*, σελ. 163.

²³⁴ Ο Τσουκαλάς αναφέρει ότι η εισαγωγή του κεφαλαίου απο την πλευρά των ομογενών εκδράζεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης διαδικασίας η οποία έχει να κάνει με την μετάβαση του καπιταλισμού στο στάδιο του ιμπεριαλισμού., Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση... ό.π.*, σελ. 251. Ενώ ο Βεργόπουλος θεωρεί ότι οι ομογενείς ενδιαφερόταν για την εξασφάλιση του μέγιστου δυνατού και ταχύτερου κέρδους., Κων. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σελ. 17-18.

²³⁵ Εμμ. Ροίδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Άπαντα... ό.π., τ. 3^{ος}*, σελ. 163.

²³⁶ Η Αγγ. Σφήκα-Θεοδοσίου καταγράφοντας τα λόγια του Τρικούπη μας πληροφορεί για την ευνοϊκή πολιτική του τελευταίου προς τον σχηματισμό μεγάλης ιδιοκτησίας *''Ουδεμία τροποποίησης θέλει εισαχθή εις τας μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών σχέσεις, ει μη δια νόμου γενικού καθ'όλον το βασίλειον''* και ακόμα πιο χαρακτηριστικά *''Η κυβέρνησις ου μόνον δεν προκάλεσε συζήτηση περι του αγροτικού λεγομένου ζητήματος. Αλλ' ευθύς εξ' αρχής η κυβέρνησις εδήλωσεν, ότι εθεόρει πως δεν υφίσταται αγροτικό ζήτημα.''*, Αγγ. Σφήκα-Θεοδοσίου, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και το Θεσσαλικό Ζήτημα στο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του... ό.π.*, σελ. 314-315.

²³⁷ Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι εξαιρετικά σημαντική ώστε να κατανοήσουμε την μετάβαση απο ένα αγροτικό τρόπο παραγωγής (όπως τον ελληνικό) σε έναν αστικό. Συνοπτικά το σχήμα της πρωταρχικής συσσώρευσης συνίσταται στον διαχωρισμό της εργατικής δύναμης απο τα μέσα παραγωγής και την συνακόλουθη απόσπαση του αγροτικού πληθυσμού απο την γή με την αναγκαία καταστροφή της εθμικής παραγωγής. Όπως μας πληροφορούν οι Fine και Filho η πρωταρχική συσσώρευση πραγματώνεται μέσα απο μια διφυή διεργασία: Αρχικά κινήσεις περιφράξεων αποκλείουν τους αγρότες απο την κοινοτική και ατομική χρήση γης δημιουργώντας μια τάξη ακτημόνων εργατών και στην συνέχεια νομικές μισθολογικές ρυθμίσεις (όπως ο Νόμος Περι Πτωχών στην Αγγλία του 1834) επιβάλλουν πολλές ώρες εργασίας αλλά και βιομηχανικές ποινές

Ροίδης αναφέρει ότι οι ομογενείς εγκαθίδρυσαν στο ελληνικό βασίλειο τις χρηματιστικές δραστηριότητες²³⁸ (με την ίδρυση του Χρηματιστηρίου στα 1876) και ήταν η αιτία για τις χρηματιστηριακές κρίσεις²³⁹, όπως τα Λαυρεωτικά, τα οποία κατέστρεψαν οικονομικά μια σημαντική μερίδα ανθρώπων (μεταξύ των οποίων και του ίδιου συγγραφέα) οδηγώντας τον να τους χαρακτηρίσει *“εκβράσματα του Χαβιαροχάνου”*.²⁴⁰ Ο συγγραφέας προσπαθεί να σκιαγραφήσει την διαδικασία του χορού και μας προσφέρει πλήθος πραγματολογικών στοιχείων μέσα από τις δηκτικές παρατηρήσεις του. Ο Ροίδης παρατηρεί τις κυρίες οι οποίες είναι ντυμένες ευρωπαϊστά, και μας πληροφορεί ότι στα αστικά σαλόνια τα ευρωπαϊκά πρότυπα ενδυμασίας είχαν πλέον κυριαρχήσει.²⁴¹ Όλοι οι πολιτικοί άνδρες του βασιλείου

στους ακτήμονες εργάτες. Έτσι, ο συνδυασμός των παραπάνω μετασχηματισμών μετατρέπει τους χωρικούς σε μισθωτούς εργάτες, δημιουργώντας την απαραίτητη πηγή για την απόσπαση απόλυτης υπεραξίας. Ben Fine & Alfredo Saad-Filho, *ό.π.*, σελ. 75-76. Στην Ελλάδα δεν πραγματοποιήθηκε (μέχρι τα τέλη του 19^{ου}) το σχήμα της πρωταρχικής συσσώρευσης, καθώς οι κυβερνήσεις του Δεληγιώργη και κυρίως του Κουμουνδούρου δεν είχαν προωθήσει τον σχηματισμό μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, με αποτέλεσμα η κυρίαρχη αγροτική μονάδα να είναι ο μικρός κλήρος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την μη ολοκληρωτική εξαθλίωση των αγροτών και την τάση τους να μένουν προσκολλημένοι στην γή τους. Η πρόσδεση των αγροτών στην γη, την οποία στην ουσία ενοικίαζαν, σε συνδυασμό βέβαια με την ανεπάρκεια παραγωγικού κεφαλαίου) ίσως να αποτελεί την βασικότερη αιτία για την ανεπαρκή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας και την συνακόλουθη τάση των κατώτερων στρωμάτων του πληθυσμού να αντιστέκονται στις διαδικασίες προλεταριοποίησης. Οι διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης αφορμώθηκαν από τον σχηματισμό της μεγάλης ιδιοκτησίας στα 1881 και από την σταφιδική κρίση του 1893, που οδήγησαν τον φτωχό αγροτικό πληθυσμό της υπαίθρου στην Αθήνα (και στα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα) δημιουργώντας τις αρχικές προϋποθέσεις σχηματισμού ενός εμβρυακού προλεταριάτου. Παρόλα αυτά, μέχρι το τέλος του 19^{ου} ο αποχωρισμός της γεωργίας από την βιομηχανία που είναι μια από τις εγγενείς τάσεις του καπιταλισμού ενάντια στην φυσική οικονομία, δεν έχει ακόμα επιτευχθεί, R. Luxemburg, *ό.π.*, σελ. 204. Ο Hilton αναφέρει πως η μικρή κλίμακα των παραγωγικών μονάδων ήταν ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια στην συσσώρευση και επένδυση κεφαλαίου, επομένως όφειλε να εξαφανιστεί, R. Hilton, *Καπιταλισμός, τι σημαίνει η λέξη στο Η Μετάβαση από τον Φεουδαλισμό στον Καπιταλισμό*, (επιμ) Γρεβενίτης Παύλος, Θεμέλιο, Αθήνα, 1982, σελ. 223. Ένα από τα κλασικότερα έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας, τα *Σταφύλια της Οργής* του John Steinbeck αποδίδει εκπληκτικά τόσο την εξαθλίωση του αγροτικού πληθυσμού *“Τι θέλετε να κάνουμε; Δε μπορούμε να πάρουμε μικρότερο μερίδιο από τη σοδειά-πεινάμε που πεινάμε τώρα. Τα παιδιά πεινούν διαρκώς. Δεν έχουμε ρούχα, είναι όλα σε κακό χάλι”* όσο και την διαδικασία εκρίζωσης του από την γή *“Ένας άνθρωπος με ένα τρακτέρ μπορεί να πάρει την θέση δέκα και δώδεκα οικογενειών. Τον πληρώνεις ένα μισθό και παίρνεις όλη της σοδειά [...] Πρέπει να εγκαταλείψετε τα χωράφια. Τα αλέτρια θα περάσουν από τις αυλές των σπιτιών”*, John Steinbeck, *Τα Σταφύλια της Οργής*, μτφ. Τζίμμυ Κορίνη, Εκδόσεις Σπύρου Δαρέμα, Αθήνα, [χ.χ]. Ουσιαστικά στην ελληνική περίπτωση η διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης οδήγησε σε αυτό που ο Dobb αναφέρει πως χαρακτήρισε τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής στην ηπειρωτική Ευρώπη ανάμεσα στα 1400-1600 ότι δηλαδή *“Η διάλυση του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής είχε φθάσει σε προχωρημένο στάδιο προτού αναπτυχθεί ο καπιταλισμός, και η διάλυση αυτή, καθώς προχωρούσε δεν είχε καμία στενή σύνδεση με την ανάπτυξη του νέου τρόπου παραγωγής μέσα στη μήτρα του παλιού”*, Maur. Dobb, *ό.π.*, σελ. 20.

²³⁸ *“Της εισαγωγής των χρηματισμών και την πλουτοκρατίαν, της εγκαθίδρυσάσης το φοβερότερον και αναιδέστερον χαρτοπαίγνιον”*, Εμμ. Ροίδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Άπαντα... ό.π.*, τ. 3^{ος}, σελ. 163.

²³⁹ *“Της προκαλεσάσης και προκαλούσης κρίσεις χρηματιστηρίου”*, Εμμ. Ροίδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Άπαντα... ό.π.*, τ. 3^{ος}, σελ. 163.

²⁴⁰ Εμμ. Ροίδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Άπαντα... ό.π.*, τ. 3^{ος}, σελ. 163.

²⁴¹ *“Η Αγγλίσ C., καλύπτουσα το μέρος της καρδιάς δι’ εσθήτος χρώματος vieil or”*, Εμμ. Ροίδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Άπαντα... ό.π.*, τ. 3^{ος}, σελ. 165.

παρίστανται στους βασιλικούς χορούς²⁴² και μας πληροφορεί ότι η σαμπάνια είναι το επίσημο ποτό των ανώτερων στρωμάτων.²⁴³

Σε παράλληλη ανάγνωση με το παραπάνω κείμενο οφείλει να εξεταστεί και το γνωστότερο χρονογράφημα του Ροΐδη *Ο Δουμάς εις τας Αθήνας*²⁴⁴ (1895). Στο συγκεκριμένο κείμενο εκτός από τις διαπιστώσεις που κάνει (στην τελευταία δεκαετία του αιώνα) για τις απανωτές αποτυχίες (παρα τον προστατευτισμό) στον τομέα της μεταποίησης και τις κρίσεις του για την αγροτική πολιτική μας προσφέρει επιπλέον στοιχεία για τις αστικές συναθροίσεις στα αστικά σαλόνια και για τον τρόπο ζωής των αρχόντων στρωμάτων του πληθυσμού. Ο Ροΐδης, με αφορμή τον θάνατο του Δουμά, και την ανάμνηση της επίσκεψης του γνωστού συγγραφέα στην Αθήνα στα 1874, σχολιάζει την ζωή στην Αθήνα και πως αυτή έχει μεταβληθεί σε διάστημα μιας εικοσαετίας.²⁴⁵ Ο συγγραφέας καταγράφει ότι στα *''μέγαρα των νεόπλουτων''*²⁴⁶ τα καταναλωτικά ήθη είναι εξευρωπαϊσμένα αναδεικνύοντας πως τα εισαγόμενα αγαθά μεταβάλλουν τον τρόπο ζωής των αρχόντων στρωμάτων.²⁴⁷ Με την περιγραφή των χορών των ανώτερων στρωμάτων (και πως αυτοί μεταβλήθηκαν σε διάστημα μικρότερο των είκοσι ετών) ο Ροΐδης αποδίδει αλληγορικά πως η μεταβολή των συνηθειών (διασκέδαση, διατροφή, χώροι κοινωνικής συνάθροισης) σκιαγραφεί το μεταλλασώμενο περιεχόμενο της ελληνικής κοινωνίας όπως αυτό υπερδομείται τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} ως αποτέλεσμα της εξέλιξης των κοινωνικών σχέσεων²⁴⁸

Στο εξαιρετικά σημαντικό (απ' την άποψη της οικονομικής ιστορίας) χρονογράφημα *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι* (1896) μέσα από τις αναφορές του για την καθημερινότητα της Αθήνας, υπάρχουν καταγραφές όπου μιλά για την αγορά της

²⁴² *''Πίπτω προς της ρινός του κ. Τρικούπη και παρατηρών πλησίον το ωραιόν ανάστημα του μέλλοντος πρωθυπουργού κ. Δηλιγιάννη''*, Εμμ. Ροΐδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Άπαντα...* ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 166.

²⁴³ *''Καταναλωτικό πρότυπο εκ' Γαλλίας εισερχόμενον καμπανίτης εξερχόμενος αφρώδης''*, Εμμ. Ροΐδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Άπαντα...* ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 166.

²⁴⁴ Δημοσιεύθηκε στις 18-19/12/1895 στην εφημερίδα *Εφημερίς*.

²⁴⁵ Οι αναφορές του Ροΐδη *''Αι Αθήναι δεν είχαν τότε και έχουσι σήμερον δημοτικόν θέατρον, καλλιμάρμαρον Ακαδημίαν, εμπορικά και κρυσταλλοφράκτους προθήκας και θαμβώνοντα την όρασιν δια κατόπτρων και ηλεκτρικού φωτός εστιατόρια, καφενεία, ζυθοπωλεία και ζαχαροπλαστεία.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Ο Δουμάς εις τας Αθήνας, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 98. ενισχύουν τις περιγραφές του Βλάχου (στο *Πρώην και νυν Αθήναι*) για την ρυμοτομική και αρχιτεκτονική ανάπτυξη της πρωτεύουσας.

²⁴⁶ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Δουμάς εις τας Αθήνας, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 98.

²⁴⁷ *''Τράπεζαν με σαμβάρι, φλοτζάνια και κάστανα ζαχαρωτά''*, Εμμ. Ροΐδης, *Ο Δουμάς εις τας Αθήνας, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 98, ενώ το προϊόν που διαφοροποιεί τα ανώτερα στρώματα είναι το τσάι.

²⁴⁸ Παλαιότερα τα σαλόνια θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν φιλολογικά καθώς *''οι πρωτιμώντες την τέχνην και την φιλολογίαν ηδύνατο να ομιλήσωσι περι ποιήσεως μετά του Αριστοτέλους Βαλαωρίτου''* εν αντιθέσει με τους ύστερους χορούς όπου υπάρχουν *''Κάτοπτρα, χρυσώματα, αλλά βασανιστήρια των οφθαλμών.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Ο Δουμάς εις τας Αθήνας, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 99-100.

πόλης, την διατροφή και όμοια, ²⁴⁹ μαρτυρίες οι οποίες είναι εντυπωσιακές και χρωματίζουν με ποιοτικά την τάση των τιμών, των ημερομισθίων και των μισθών, τα οποία είναι κατεξοχήν ποσοτικά μεγέθη. Ο Ροΐδης, μας πληροφορεί αρχικά ότι λόγω της ξηρότητας του εδάφους της Αττικής τα αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα *''είναι μετρίας ποιότητας, ολίγα και προ πάντων ακριβά''*²⁵⁰ Λόγω της έλλειψης τροφής για τις αγελάδες, το γάλα είναι *υδαρές*²⁵¹, το βούτυρο *''είναι άπαχον και ατελώς χωρισμένον απο του αποσταζόντος εξ' αυτού γάλακτος''*²⁵² ενώ το τυρί *''είναι συνήθως αλμυρόν και ανούσιον''*.²⁵³ Ο συγγραφέας για μια ακόμα φορά μας παρέχει πληροφορίες για την αποτυχία των προσπαθειών μεταποίησης²⁵⁴ και της αγροτικής οικονομίας²⁵⁵ παρα τις προστατευτικές πολιτικές²⁵⁶. Μέσα απ' τις αναφορές του προσλαμβάνουμε ότι η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου (τα μέσα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης) είναι χαμηλή καθώς οι διαιτολογικές απαιτήσεις του Έλληνα εργαζόμενου (το παραδοσιακό επίπεδο ζωής δηλαδή) είναι ελάχιστες. Σύμφωνα με τις καταγραφές του Ροΐδη τα εργατικά στρώματα έχουν συγκεκριμένες διατροφικές συνήθειες στις οποίες *''πρωταγωνιστούσι η σαρδέλλα, ο παστός σκόμβρος, αι ελαίαι, τα μαρούλια και ο ωχροζανθος ρητινίτης''*²⁵⁷ Ο Ροΐδης μας παραθέτει (όπως αναφέρει ο Ασδραχάς) ένα «καλάθι» κοινωνικά καθορισμένο²⁵⁸ καθώς διακρίνει το μενού των μεγειριών απο αυτό των πολυτελών εστιατορίων τα οποία στον ύστερο 19^ο στεγάζονται στα μεγάλα ξενοδοχεία της πρωτεύουσας.²⁵⁹ Ο συγγραφέας συνεχίζει και μας παρέχει πληροφορίες για την συμπίεση του εισοδήματος η οποία είναι έκδηλη

²⁴⁹ Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σελ. 183.

²⁵⁰ Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 211.

²⁵¹ Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 212.

²⁵² Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 212.

²⁵³ Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 212.

²⁵⁴ Χαρακτηριστικά, οι αποτυχίες συστάσεως *''εν Κηφισσία ευρωπαϊκού βουστασίου και γαλακτομείονκαι παρά τας ακτάς του Δαφνίου οστρειδοκομείου''* Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 213. αναδεικνύει ότι ακόμα και στην εκμετάλλευση κτηνοτροφικών και αλιευτικών προϊόντων οι βιοτεχνικές επιχειρήσεις απέτυχαν.

²⁵⁵ Η προσφορά φρούτων για παράδειγμα είναι περιορισμένη λόγω της ευπάθειας που τα χαρακτηρίζει αλλά και των δυσκολιών μεταφοράς τους στην Αθήνα, *''Συλλέγονται ως επι το πλείστον άωροι όπως κάλλιον αντέχωσι εις την μετακόμισην και εκ φόβου των κλεπτών''*, Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 214.

²⁵⁶ Το παράδειγμα του βακαλάου ο οποίος λόγω του δασμολογίου *''και της διαφοράς του συναλλάγματος πωλείται εις διπλασίαν της εν Ευρώπη τιμής''* είναι χαρακτηριστικό, Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 214.

²⁵⁷ Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 215.

²⁵⁸ Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σελ. 184.

²⁵⁹ Στα μεγειρεία όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας *''Αδύνατον αποβαίνει να διακρίνει τις ακριβώς τα συστατικά των παραθετομένων πολυπλόκων τουρκωνόμων μαγειρευμάτων''* και *''την εκλεκτοτέραν εν Αθήναις τροφήν παρέχει η κοινή τράπεζα των μεγάλων ξενοδοχείων''*, Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 216. Η ακμή των ξενοδοχείων και η παρακμή των εστιατορίων εξηγείται απο το γεγονός ότι τα πρώτα απευθύνονται στους ξένους, ενώ τα μαγειρεία στους Έλληνες των οποίων το εισόδημα έχει συμπεσεί.

την τελευταία δεκαετία του 19^{ου}. Οι καταγραφές του αν μη τι άλλο είναι χαρακτηριστικές *'' Η δε τοιαύτη μείωσις του εισοδήματος δύναται να θεωρηθεί γενική''*²⁶⁰ και η μείωση αυτή εκτός απο ονομαστική είναι και πραγματική καθώς *''τα ημερομίσθια [...] ηλαττώθησαν πράγματι κατά τεσσαράκοντα τοις εκατόν''*²⁶¹ και η μείωση αυτή συμπίεσε ακόμα περισσότερο το βιοτικό επίπεδο αφού συνοδεύθηκε *''εκ της αναλόγου υπερτιμήσεως παντός πράγματος και ιδίως των τροφίμων''*.²⁶² Έτσι όπως είναι φυσικό με την εκρηκτική υποτίμηση του χαρτονομίσματος (η οποία είναι αναντίρρητη σε ολη την δεκαετία του 1890) τα δημοσιουπαλληλικά εισοδήματα και τα ημερομίσθια τα οποία παρουσιάζονται αμετάβλητα την περίοδο αυτή (ας μην ξεχνάμε την παντελή απουσία εργατικών συνδικάτων την συγκεκριμένη περίοδο) δεν επαρκούν για την συνέχιση ενός ιστορικά συγκεκριμένου τρόπου διαβίωσης. Η συμπίεση αυτή διαγράφεται καθάρα, καθώς τα ποτήρια του ζύθου διατηρούν το μεγεθος τους αλλά ελατώνουν την περιεκτικότητα τους²⁶³ ενώ στα μαγειρεία τα κομμάτια του κρέατος και του ψαριού τα οποία «κολυμπούν» μέσα στο ζουμί αντικαθίστανται απο χορταρικά.²⁶⁴ Κάτα τον τρόπο αυτό, μέσα απο τις καταγραφές του Ροΐδη είναι πρόδηλο οτι οι άνθρωποι αποκτούν πλέον συνείδηση για την κίνηση των τιμών γεγονός που τους αναγκάζει να αλλάζουν διαιτολογικές συνήθειες, προσαρμοσμένες σε ένα συγκεκριμένο πρότυπο συμπεριφοράς.

Στην συνέχεια θα αναλυθεί το χρονογράφημα του συγγραφέα *Αθηναϊκοί Περίπατοι* σε συνδυασμό με το συμπληρωματικό κείμενο του συγγραφέα *Αι Εξοχαί των Αθηνών*, τα οποία μας παρέχουν ένα πλέγμα πραγματολογικών και ιδεολογικών στοιχείων τα οποία τροφοδοτούν με ιστορικού τύπου σημάνσεις την αντίληψη μας για την συγκεκριμένη περίοδο. Οι Αθηναϊκοί Περίπατοι (1896) δημοσιεύθηκαν αυτόνομα σε τρεις ξεχωριστές ενότητες (*Αθηναϊκοί Περίπατοι Α', Περίπατοι εις τας Αθήνας Β' και Γ'*)²⁶⁵ όμως στην συγκεκριμένη εργασία αναλύονται συλλογικά καθώς αποτελούν μια ενιαία ενότητα που θα συντελέσει στην απάντηση ερωτημάτων της

²⁶⁰ Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 214.

²⁶¹ Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 215.

²⁶² Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 215.

²⁶³ *''Αξιον μνείας είναι και το τέχνασμα των ζυθοπωλών, οΐτινες εφεύρον να παραγγείλωσι ιδιαίτερον είδος ποτηρίων, ίσων μεν κατά το εξωτερικόν μέγεθος προς τα παλαιά, αλλά των οποίων ο πάτος δυο δακτύλων πάχους ελλατώνει την περιεκτικότητα κατά το εν τρίτον.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 216.

²⁶⁴ *''Ο δε ζιτών βραστήν συναγρίδα λαμβάνει πινάκιον πλήρες αλμυρού ρευστού, εντός του οποίου αναγκάζεται δια μέσου πολλών σελίνων, κρομμυών, δαυκίων και γεωμήλων να ψαρεύση δευτέραν φοράν μικροσκοπικόν τεμάχιον ιχθύος''*, Εμμ. Ροΐδης, *Τι τρώγουν οι Αθηναίοι, Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 216.

²⁶⁵ Δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα της *Εστίας* όπου ο συγγραφέας χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Θεοτούμης.

έρευνας. Οι *Περίπατοι* πέρα από τα σαφή λογοτεχνικά χαρακτηριστικά και τις φιλολογικές αρετές που διαθέτουν θα μας πληροφορήσουν για την κατάσταση της πρωτεύουσας στα 1896 δομώντας ένα εξαιρετικά σημαντικό μικροιστορικό πλαίσιο.²⁶⁶ Μέσα από την ενότητα των *Περίπατων* στους οποίους ο συγγραφέας καταγράφει τις παρατηρήσεις του απ' την περιδιάβαση του στην Αθήνα (κυρίως στις παραμελημένες και περιθωριακές συνοικίες της) και θα αποδόσει με μια ακρίβεια επίμονη την σύγχυση, τους ρύπους και την δυσοσμία των δρόμων της. Μέσα από τα χρονογραφήματα αυτά θα διαφανεί ο εκπρωτικός χαρακτήρας των κατώτερων συνοικιών της Αθήνας και θα διαγραφεί ο τρόπος με τον οποίο ο γεωγραφικός διαχωρισμός της πρωτεύουσας ήταν μια διαδικασία με σαφές κοινωνικό περιεχόμενο καθώς οι κάτοικοι του νοτιοδυτικού άστεως είναι αυτοί που υφίστανται τις επιβαρύνσεις των παραγωγικών λειτουργιών της πόλης ώστε οι προνομιούχοι των βορειοανατολικών συνοικιών να διαθέτουν όχι μονάχα καλύτερο χώρο διαβίωσης, αλλά και πιο άνετη πρόσβαση στην εξοχή.

Οι *Περίπατοι* γράφονται την ίδια περίοδο με την τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην πρωτεύουσα και αυτό οδηγεί τον Ροΐδη να σχολιάσει δηκτικά *''Οι κάτοικοι των Αθηνών μόνον εις εκτάκτους περιστάσεις πρέπει ν' αναπνέουν άοσμον αέρα, να μην γλιστρούν εις αίματα και να μην σκοντάφτουν εις σάπια πορτοκάλια και λείμνα γατών και ορνίθων''*²⁶⁷ αναδεικνύοντας την αδιαφορία των υπευθύνων για την κατάσταση της πρωτεύουσας. Παρόλα αυτά στις λαϊκές συνοικίες *''Της Πλάκας, της Βάθειας, της Παλαιάς Αγοράς, Ροδακιού και του Βαθρακονησίου''*²⁶⁸ οι κάτοικοι *''εξακολουθούν ν' αναπνέουν τας αναθυμιάσεις''*²⁶⁹ Οι συγκεκριμένες περιοχές δέχονται τα απόβλητα των ανθυγιεινών επαγγελματικών δραστηριοτήτων καθώς *''Ούτε οι ζωογάρται, ούτε οι ταμπάκηδες, ούτε οι σκουπιδοζύστες, ούτε οι βαλσαμοταί όρνεων, ούτε οι κάτοικοι των οδών Αίαντος και Πρωτογένους ενοχλούνται πολύ από την ποιότητα του αέρος τον οποίον αναπνέουν''*²⁷⁰ γεγονός το οποίο είναι η κυριότερη αιτία για την νοσηρή κατάσταση τους.²⁷¹ Οι νοσηρές συνθήκες διαβίωσης

²⁶⁶ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 173.

²⁶⁷ Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α', Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 132.

²⁶⁸ Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α', Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 133.

²⁶⁹ Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α', Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 133.

²⁷⁰ Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α', Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 133.

²⁷¹ Στο συγκεκριμένο σημείο ο Ροΐδης καταγράφει ένα σχόλιο το οποίο είναι πρόδηλο ποιοτικό στοιχείο για την συγκεκριμένη περίοδο. Αναφέρει χαρακτηριστικά *''Εις όλας τας πόλεις της Ευρώπης, ο αριθμός των νόσων και ο μέσος όρος της ανθρώπινης ζωής διαφέρει κατά τα επαγγέλματα και τας συνοικίας''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α', Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 133, ενώ η θίξη του ονόματος του Bouchardat (του Apollinaire Bouchardat, ο οποίος είναι καθηγητής υγιεινής στην

είναι η κυριότερη αιτία για την υψηλότερη θνησιμότητα, η οποία αποτελεί ιστορικό προϊόν των αστικών κοινωνικών σχέσεων.²⁷² Το πρόβλημα της ρύπανσης και εν γένει της εξαχρείωσης είναι αποτέλεσμα των συνθηκών παραγωγής²⁷³, της αδράνειας των αστυνομικών οργάνων²⁷⁴ αλλά κυρίως των καταχρήσεων του διευρυμένου πελατειακού συστήματος.²⁷⁵ Έτσι, η απεριποίητη και βρώμικη πόλη δεν αποτελεί την έκφραση μιας αμαρτωλής Βαβυλώνας αλλά είναι το λογικό αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων που συνεπάγονται (σύμφωνα με την οπτική του Ροΐδη) ένα διεφθαρμένο και δυσλειτουργικό οργανισμό.

Στο δεύτερο μέρος της συγκεκριμένης ενότητας, στους *Περίπατους εις Αθήνας Β'* ο Ροΐδης θα περιγράψει τον γεωγραφικό διαχωρισμό της πρωτεύουσας ο οποίος είναι η έκφραση ενός συγκεκριμένου και σαφώς ορισμένου κοινωνικού περιεχομένου. Ο συγγραφέας τονίζει πόσο στενή είναι η γειτνίαση του κέντρου της πόλης²⁷⁶ απ' την μια πλευρά με την εξοχή²⁷⁷ και απ' την άλλη με τις λαϊκές συνοικίες της πόλης²⁷⁸. Σύμφωνα με τις καταγραφές του Ροΐδη, παρά την πολεοδομική ανάπτυξη της Αθήνας²⁷⁹ η ανάπτυξη αυτή δεν συνοδεύθηκε με μια ανάλογη βελτίωση της ζωής και άνοδο του πολιτισμικού επιπέδου. Φαινόμενα όπως αυτό με τους

Ιατρική Σχολή του Παρισιού) δείχνει ότι ο συγγραφέας είναι ενήμερος για τις γαλλικές ιατρικές αναφορές της εποχής. Ουσιαστικά μέσα από τις καταγραφές και τα σχόλια του Ροΐδη (και το αντιθετικό ζεύγμα ανάμεσα στους εύρωστους και αυτούς που ζούν στις εξαθλιωμένες συνοικίες) είναι αναντίρρητο ότι οι ιατρικοί υπεύθυνοι και οι σύμμαχοι τους δεν δίστασαν να εξισώσουν διαφορετικές μορφές ακαθαρσίας (είτε φυσικής, είτε ηθικής) κατασκευάζοντας μια σειρά ευκολοδιάκριτων ταυτίσεων ανάμεσα στις συνθήκες ανθυγιεινής διαβίωσης, εγκληματικότητας και λαϊκής ανταρσίας.

²⁷² Τα λόγια του συγγραφέα είναι χαρακτηριστικά *''Εύκολον και ασφαλέστατον μέσον αποδείξεως θα ήτο η επι τη βάσει της επιγραφής των επικήδειων πλακών ή σταυρών εξακρίβωσης του μέσου όρου της ηλικίας εις την οποίαν απέθαναν οι αναπαυόμενοι εις το κοιμητήριον της Βάθειας και οι ευτυχήσαντες ν' αναπνεύσουν καθαρότατον αέρα πρὶν ενταφιασθούν εις το Α' Νεκροταφείον.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α'*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 134-135.

²⁷³ *''Ρυπαρού μακάλη, χασάπη, μανάβη και μαγείρου''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α'*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 135.

²⁷⁴ *''Των δειλιώντων να εκτελέσουν το καθήκον των αστυφυλάκων''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α'*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 135. Ο συγγραφέας θίγει την συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων και στα *Υαλοπωλεία* όπου και αναφέρει χαρακτηριστικά *''Ο αστυνομικός πιθανόν ήτο να μην συμμερίζεται την γνώμην μου, ότι τα πεζοδρόμια είναι προωρισμένα προς ελευθέραν κυκλοφορίαν των πεζοδρόμων''*, Εμμ. Ροΐδης, *Υαλοπωλεία, Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 251.

²⁷⁵ *''Προ πάντων όμως κατά του βουλευτού [...] παρέχοντος, ως βδελυρόν ρουσφέτι εις τους προστατευομένους του, απεριόριστον άδειαν δηλητηριάσεως της αθηναϊκής ατμόσφαιρας''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αθηναϊκοί Περίπατοι Α'*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 135.

²⁷⁶ *''Από την πλατείαν του Συντάγματος''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Β'*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 148.

²⁷⁷ *''Εις τα πέγκα του Λυκαβητού ή τους απο την Ακρόπολιν αγρούς''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Β'*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 148.

²⁷⁸ *''Η απο την αριστοκρατικήν τάτην πλατείαν μετάβασις, όχι εις αγρούς, αλλ' εις είδος τι τζιφουτοχωρίου ενθυμίζοντος τα της ρωσικής Πολωνίας''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Β'*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 148.

²⁷⁹ *''Νεόκτισται οικία περιορίζουσαι καθ'ημέραν την έκτασιν του χωρίου''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Β'*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 148.

καταστηματαρχες που χρησιμοποιούν τα πεζοδρόμια για ιδιωτική χρήση²⁸⁰ πιστοποιούν την αναρχία που επικρατεί στους δρόμους, αφού τα απορρίματα, ο περιορισμένος χώρος και κυρίως οι οσμές απο τις επαγγελματικές δραστηριότητες αηδιάζουν παρέχοντας ένα ακόμα δείγμα της πολιτισμικής υστέρησης του νέου βασιλείου.²⁸¹ Αυτό που διαφοροποιεί την Αθήνα απο τις άλλες ευρωπαϊκές πόλεις είναι ότι όλα αυτά τα θεάματα *''σφαγεία, γύφτικα, κοτέτσια, ζωοστάσια και υπαίθρια υπνωτήρια''*²⁸² δεν συναντώνται στα προάστεια αλλά *''Εκατόν σαρανταπέντε βημάτων απόστασιν απο την κεντρικωτέραν των Αθηνών πλατείαν''*.²⁸³

Στο τελευταίο μέρος της ενότητας των *Περιπάτων (Περίπατοι εις Αθήνας Γ'')* ο Ροίδης διαβαίνοντας τον μακρύτερο δρόμο της πόλης την οδό Αδριανού καταγράφει τα φαινόμενα που συναντά και τα οποία αναδεικνύουν την απόσταση ανάμεσα στο ελληνικό βασίλειο και μια δυτικού τύπου αστική κοινωνία. Κατά μήκος της οδού σύμφωνα με τις καταγραφές του συγγραφέα συναντώνται ως συνοθύλευμα *''στρατώνας, τζαμεία, δεσμωτήρια, κρεοπωλεία, μπαχαρικά, ύπαιθρα τηγανιστήρια, αμαξοπηγεία, αγγειοπλαστεία, φοίνικας, πλατάνους, ορνιθώνας, λύκεια, παρθενοτροφεία, δημοτικά σχολεία, σταύλους, σφαγεία, φαρμακοπωλεία''*²⁸⁴ τα οποία και αναδεικνύουν την εμμονή οθωμανικών κληρονομημάτων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Όπως προκύπτει απο τις αναφορές του Ροίδη, πάνω στην οδό Αδριανού κατοικούν τα μεσαία στρώματα και αυτό είναι εμφανές απο την όψη των γυναικών στην περιοχή αυτή καθώς *''η ενδυμασία αυτών ουδέν έχει κοινόν με τα στολίδια των τραπεζιτριών, των διαφαινομένων ενίοτε δια των κιγκλίδων των κήπων της οδού Κηφισσίας, ούτε με τα κουρέλια της Βάθειας και της Αγίας Τριάδος.''*²⁸⁵ Μέσα απο την αναφορά αυτή είναι αυταπόδεικτο ότι στην Αθήνα του 19^{ου} η ταξική διαστρωμάτωση είναι κατάδηλη και ο Ροίδης μέσα απο την ενδυμασία αλλά και τον σαφή γεωγραφικό προσδιορισμό μας πληροφορεί για την ύπαρξη της

²⁸⁰ *''Ο λαχανοπώλης [...] έκρινε πρέπον να καταλάβη και ικανόν μέρος του πλάτους της οδού με στάμνας, κοφίνια απορριμάτων, σκαμνιά και προ πάντων με τραπεζίου [...] Την κατοχήν συνεχίζει ο κρεοπώλης του οποίου τα υπαίθρια άγκιστρα απειλούσι τους οφθαλμούς του διαβάτου, όταν δεν κρέμονται εξ' αυτών νεόσφακτα πρόβατα.''*, Εμμ. Ροίδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Β'*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 149.

²⁸¹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Γκότση *''Η έννοια της καλαισθησίας, που συνδέεται όχι με την κλασικότητα αλλά με την καθαρότητα της πόλης, μεταφράζει την επιθυμία του Ροίδη για μια ευπρεπή εξευρωπαϊσμένη κοινωνία''*, Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 162-163.

²⁸² Εμμ. Ροίδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Β'*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 151.

²⁸³ Εμμ. Ροίδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Β'*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 151.

²⁸⁴ Εμμ. Ροίδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Β'*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 152.

²⁸⁵ Εμμ. Ροίδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ'*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 155.

διαφοροποίησης αυτής.²⁸⁶ Ο συγγραφέας στο συγκεκριμένο σημείο χρωματίζει ποιοτικά τις κοινωνικές σχέσεις της περιόδου και μας παρέχει ποιοτικά στοιχεία εξαιρετικά σημαντικά. Καταγράφει συγκεκριμένα, ότι τα μεσαία στρώματα χαρακτηρίζονται από την *''τοιαύτη αυτάρκεια και ασφάλεια του άρτου της επιούσης''*²⁸⁷ ενώ *''εις τας πτωχικάς και αριστοκρατικάς συνοικίας, διεξάγεται αγριώτερος ο περί υπάρξεως αγών''*²⁸⁸. Το μικροαστικό σώμα διαφοροποιείται από το *''ότι ολίγισται υπάρχουσιν εκεί υπηρέτριαι και πολλάί αυθυπηρετούμεναι οικοκυραί''*²⁸⁹ ενώ αυτό που χαρακτηρίζει την διαβίωση τους είναι η λιτότητα και όχι η ανέχεια.²⁹⁰ Όσο προχωρά στην οδό Αδριανού μας πληροφορεί ότι συναντά *''ευτελή εμπορικά, σταμνοπωλεία, ταβέρνες και πεζοδρόμια προωρισμένα ουχί εις τους πεζοδρόμους, αλλ' εις παρατάξεις πίθων, βαρελιών, πυραύνων, ραπτών και μαγείρων και ελασμάτων σιδηρουργείων.''*²⁹¹ πιστοποιώντας την αναρχία που επικρατεί σε έναν από τους κεντρικότερους δρόμους της πρωτεύουσας. Το θέαμα της σφαγής του τράγου και της ειδεχθούς σκηνης της εκδοράς των ζώων καθιστά σαφή τον κίνδυνο της κοινωνικής διασάλευσης, αναδεικνύοντας παράλληλα το πρόβλημα που εμφανίζεται για την πολιτικοκοινωνική διαπαιδαγώγηση των κατοίκων.²⁹² Επιπλέον, ενώ οι αρχαιότητες προσελκύουν τους ξένους επισκέπτες²⁹³, τα ειδεχθή θεάματα τους αηδιάζουν²⁹⁴

²⁸⁶ Η παραπάνω καταγραφή του συγγραφέα, σύμφωνα πάντα με την άποψη του γράφοντος, είναι εξαιρετικά σημαντική για την διαδικασία κατανόησης του κοινωνικού ιστού της περιόδου. Οι συνοικίες και οι περιεχόμενες σ' αυτές οικίες ορίζουν με την ακρίβεια των γεωγραφικών ορίων την κοινωνική διαστρωμάτωση. Οι αστοί ζούν στις πλέον αναβαθμισμένες περιοχές (εις τας ακανθοσπάρτους χέρσους των περιχώρων, όπως μας είχε πληροφορήσει ο Βλάχος) στο βορειοανατολικό δηλαδή άστυ σε οικίες περιφραγμένες με κήπους. Τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα ζούν κατά κύριο λόγο στο κέντρο της πόλης με σπίτια τα οποία χαρακτηρίζονται από την *αγίαν απλότητα και τον αγροτισμόν* ενώ τα κατώτερα στρώματα ζούν στην νοτιοδυτική εσχατεία της πόλης (πιο συγκεκριμένα για τους κατοίκους των περιοχών αυτών θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο όταν και θα εξετάσουμε τα διηγήματα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη) στην Βάθεια, την Πλάκα και την Αγία Τριάδα σε φτωχικά χαμόσπιτα, ενώ και τα ενδυματολογικά τους χαρακτηριστικά (*κουρέλια*) πιστοποιούν τον περιθωριακό τους χαρακτήρα.

²⁸⁷ Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ', Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 155.*

²⁸⁸ Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ', Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 155.*

²⁸⁹ Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ', Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 155.*

²⁹⁰ *''Υποβάλλοντο θεληματικώς, πολύ μάλλον εκ πνεύματος φειδούς παρά εξ ανεχειάς''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ', Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 155.*

²⁹¹ Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ', Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 156.*

²⁹² *''Εις τοιαύτα παρίστανται καθ' ημέραν θεάματα της γειτονιάς εκείνης οι παίδες και αι κορασίδες, από των πρώτων αυτών ετών αποθηριούμενοι και προπαρασκευαζόμενοι να διαπρέψωσιν όχι ως παλληκάρια, αλλ' ως παλληκαράδες, ως φαυλόβιοι, ως μαχαιροβγάλτες και ως ανδρογυναικες.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ', Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 157.*

²⁹³ *''Επρόβαλεν ανερχομένη εκ του παρακείμενου τετραγώνου του Αδριανού μια συνοδεία Άγγλων αρχαιοφίλων''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ', Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 157.*

²⁹⁴ *''Η εντύπωσις την οποίαν επροξένησεν εις αυτούς η τραγοσφαγία εξεδηλώθη δια ταυτοσήμου των τεσσάρων προσώπων των μορφασμού''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ', Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 157.*

γεγονός που στην οπτική του δηκτικού Ροΐδη αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα που σκιαγραφεί την απόσταση του ελληνικού βασιλείου απ' τις αστικού τύπου κοινωνίες.

Στο συμπληρωματικό κείμενο της ενότητας των *Περιπάτων*, το *Αι Εξοχαί των Αθηνών*²⁹⁵ ο Ροΐδης μας προσφέρει πληροφορίες, για την κατάσταση της πρωτεύουσας, οι οποίες (όπως και αυτές που εξήχθησαν απο την ενότητα των *Περιπάτων*) είναι σημαντικές για την κατανόηση των κοινωνικών ανισοροπιών που επικρατούν στο αθηναϊκό άστυ. Ο Ροΐδης καταγράφει εξ' αρχής (όπως έχει αναφέρει και στα προηγούμενα χρονογραφήματα του) ότι οι κάτοικοι των λαϊκών συνοικιών είναι υποχρεωμένοι να υφίστανται τις επιβαρυντικές επιπτώσεις των παραγωγικών δραστηριοτήτων της πόλης²⁹⁶ για να έχουν οι αστοί καλύτερο χώρο διαβίωσης²⁹⁷ και ανετότερη πρόσβαση στην εξοχή.²⁹⁸ Η ανοχή των φτωχών είναι λογικό προϊόν της αδυναμίας που συνεπάγεται η κοινωνική τους θέση. Οι κάτοικοι των κατώτερων συνοικιών συνδέονται με την έννοια του αστικού μιάσματος, το οποίο επεκτείνεται πέρα απ' αυτήν καθ'αυτήν την φυσική βρωμιά για να συμπεριλάβει τόσο τον εκμαυλισμό, όσο και την ανηθικότητα. Οι κατώτερες συνοικίες εκτός απο τις ανθυγιεινές συνθήκες υποφέρουν και απ' την έλλειψη νερού, γεγονός που συμπιέζει ακόμα περισσότερο την ζωή των φτωχικών συνοικιών.²⁹⁹ Ο Ροΐδης είναι σκωπτικός για τον χαρακτήρα των Ελλήνων και αναφέρει χαρακτηριστικά *''Το αληθές είναι ότι ο Έλλην δεν συμπαθεί τα φυτά, εξαιρουμένων των προσοδοφόρων''*³⁰⁰ και συνεχίζει *''Ολίγον φροντίζουν οι μη διακρινόμενοι βεβαίως επι αλσοφιλία Αθηναίοι''*³⁰¹ στηλιτεύοντας τις κερδοσκοπικές συνήθειες που κυριαρχούν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Το χρονογράφημα κλείνει με μια αναφορά στο Φάληρο, το

²⁹⁵ Δημοσιεύθηκε στο *Αυτόθι* στα 1896.

²⁹⁶ *''Πρίν εισέλθη τις εις την πάσαν άλλην πρωτεύουσαν η εξέλθη αυτής αναγκάζεται να διαβή [...] είδος προθαλάμου χρησιμεύοντος εις πάντων όσα θα ησχίμιζον την πόλιν ή θα ήσαν οχληρά εις των πολιτών την όρασιν, την όσφρησιν ή την ακοήν. Εκεί ευρίσκονται αι αποθήκαι, τα σιδηρουργεία, τα ατμοκίνητα εργοστάσια, τα σφαγεία, τα ζωοστάσια και οσ' άλλα αναγκάζονται παρ' ημίν οι δυστυχείς κάτοικοι της οδού Ηφαίστου, της Πλάκας, της Βάθειας και του Ψυρρή ν'ανέχωνται περι αυτούς.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αι Εξοχαί των Αθηνών*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 203.

²⁹⁷ *''Τα τελευταία μέγαρα [...] είναι σχεδόν εξοχικά''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αι Εξοχαί των Αθηνών*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 203.

²⁹⁸ *''Ουδ' απαιτούνται περισσότερα των δέκα λεπτών δια να εκπηδήση τις απο της πλατείας Συντάγματος, εις τους θάμνους του Λυκαβηττού ή τους περι την Ακρόπολιν αγρούς''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αι Εξοχαί των Αθηνών*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 203.

²⁹⁹ *''Η Εννεάκρονος Καλλιρόη σπανίως παρέχει ύδωρ''*, Εμμ. Ροΐδης, *Αι Εξοχαί των Αθηνών*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 204. Παρόμοια παρατήρηση προσλαμβάνουμε και απ' τις καταγραφές του Gaston Deschamps, *''Η Αθήνα υποφέρει απο την έλλειψη νερού. Οι Αθηναίοι που δεν αρκούνται στις λίγες και ανθυγιεινές στέρνες, είναι υποχρεωμένοι να προμηθεύονται νερό απο τις πηγές του Υμηττού.''*, G. Deschamps, ό.π., σελ. 61.

³⁰⁰ Εμμ. Ροΐδης, *Αι Εξοχαί των Αθηνών*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 204.

³⁰¹ Εμμ. Ροΐδης, *Αι Εξοχαί των Αθηνών*, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 207.

οποίο είναι ένας κοσμοπολίτικος προορισμός για τα μεσαία και κυρίως για τα ανώτερα στρώματα.³⁰² Η ανάπτυξη της περιοχής είναι σύμφωνα με τον Ροΐδη αποτέλεσμα των κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων³⁰³ και είναι σύμφυτη με την τάση των ελλήνων αστών να αφομοιώσουν τα ευρωπαϊκά ήθη.

Στα *Ευτυχήματα της Αρρώστιας*³⁰⁴ ο Ροΐδης χρησιμοποιώντας ένα πρόδηλα ειρωνικό και δηκτικό τίτλο, θίγει τα προβλήματα και τα ζητήματα στα οποία αναγκάζεται να ανταπεξέλθει ένας σύγχρονος κάτοικος της πόλης, τις υποχρεώσεις απέναντι στην οικογένεια³⁰⁵ και αυτές που συνεπάγονται οι εκτεταμένες αστικές κοινωνικές σχέσεις. Ο συγγραφέας θίγει με εκπληκτική ευφροσύνη τις λεγόμενες κοινωνικές υποχρεώσεις οι οποίες αποτέλεσαν λογικό προϊόν της μετεξέλιξης της κοινωνικής δομής.³⁰⁶ Ο Ροΐδης κάνοντας αναφορές στους διαβάτες και την αδιαφορία που τους χαρακτηρίζει ακόμα και προς τους νεκρούς, ουσιαστικά αναδεικνύει πως η αστικοποίηση δημιουργεί ένα ανομοιογενές πλήθος (το οποίο περπατά στους δρόμους και δεν χαρακτηρίζεται από κανένα αίσθημα) και θίγοντας παράλληλα ένα θέμα το οποίο θα αποτελέσει και αντικείμενο του επόμενου κειμένου.

Ο *Διαβάτης*³⁰⁷ είναι ένα κείμενο τεκμήριο για τον 19^ο αιώνα και συνιστά τον απολογισμό των αστικών διαδικασιών που συντελέστηκαν στην Αθήνα την συγκεκριμένη περίοδο. Το κείμενο έχει αυταπόδεικτα αστικό χαρακτήρα για τον οποίο ο συγγραφέας μας πληροφορεί από την πρώτη παράγραφο του κειμένου *“Μόλις ίσως από δεκαπέντε ή είκοσι ετών (δηλαδή γύρω στα 1875-1880, καθώς το κείμενο γράφεται στα 1900) αφού απέκτησαν οι Αθήναι περι τας εκατόν πενήκοντα*

³⁰² *“Όπου συνεκάλει το ανθόγαλα της αθηναϊκής κοινωνίας εις αλησμόνητους μεταμεσημβρινάς πανηγύρεις”*, Εμμ. Ροΐδης, *Αι Εξοχαί των Αθηνών, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 209.

³⁰³ *“Παντός άλλον συντέλεσαν εις την ταχίστην πρόοδον του συνοικισμού ήτο η κερδοσκοπία”*, Εμμ. Ροΐδης, *Αι Εξοχαί των Αθηνών, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 209. Ο Γιάννης Καιροφύλας, παρα τον δημοσιογραφικό χαρακτήρα των καταγραφών του, μας παρέχει σημαντικά στοιχεία για την ανάπτυξη της περιοχής. Μας πληροφορεί ότι το Φάληρο ήταν στην ουσία ένα θέρετρο, καλά οργανωμένο στο οποίο συγκεντρωνόταν τα πλούσια κοινωνικά στρώματα. Έτσι, η Φαληρομανία οδήγησε στην οικοδόμηση πολυάριθμων οικιών και στη εξαιρετικά γοργή ανάπτυξη του τόπου., Γιαν. Καιροφύλλας, *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι 1834-1934*, Εκδόσεις Φιλοπότη, Αθήνα [χ.χ], τ. 1^{ος}, σελ. 52-53. Οι διασκεδάσεις του Φαλήρου έγιναν αγαπημένο μοτίβο για την αστική πεζογραφία της περιόδου. Ας μην ξεχνάμε ότι και ο Αγγ. Βλάχος στο διήγημα του *Πρώτος Λαχνός* μας πληροφορεί ότι τα παιδιά του πλούσιου ήρωα, κ. Περδίκη συχνάζουν στα θέατρα του Φαλήρου. Ο Deschamps αναφέρει ότι παρότι το Φάληρο πριν από μερικά χρόνια ήταν μια έρημη ακρογιαλιά, σήμερα είναι μια εμφανίσιμη πόλη, η παραλία φωτισμένη από μια σειρά ηλεκτρικές λάμπες ενώ έχει παραφορτωθεί με άχαρα ξενοδοχεία, όπου κάθε βράδυ παίρνει το δέιπνο της η επίσημη κοινωνία, G. Deschamps, *ό.π.*, 68.

³⁰⁴ Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Εμπρός* την 11/1/1898.

³⁰⁵ *“Την γυναίκα σου, τα τέκνα σου”*, Εμμ. Ροΐδης, *Τα Ευτυχήματα της Αρρώστιας, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 254.

³⁰⁶ *“Τας επισκέψεις, τα επισκεπήρια, τας εθνικάς και βασιλικάς εορτάς”*, Εμμ. Ροΐδης, *Τα Ευτυχήματα της Αρρώστιας, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 254.

³⁰⁷ Δημοσιεύθηκε στην *Ακρόπολις* στις 25/12/1990.

χιλιάδας κατοίκους, δύναται τις να ίδη εις τας οδούς αυτών διαβάτας, αι δε επαρχιακαί πόλεις της Ελλάδας, ως και των πλείστων άλλων τόπων, αγνοούσι ακόμη τι είναι διαβάτης³⁰⁸ Με την καταγραφή αυτή του Ροΐδη, προσλαμβάνουμε ότι τα τελευταία είκοσι χρόνια του 19^{ου}, μέσα απο την διαδικασία της αστικοποίησης παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Απο το 1875, η Αθήνα απορροφά το σύνολο σχεδόν της αύξησης που σημειώνεται στον αστικό πληθυσμό ολόκληρης της χώρας. Κατά τον τρόπο αυτό, ο Ροΐδης, μέσα απ' την λογοτεχνική έμπνευση και την πολιτική του συνείδηση, θα συμπυκνώσει στο σώμα του *Διαβάτη* (ο οποίος παρουσιάζεται σαν μια αφηρημένη αναλυτική κατηγορία) το σύνολο των αστικών διεργασιών.³⁰⁹

Το κύρια χαρακτηριστικά του *Διαβάτη* είναι ότι *''σπεύδει πάντοτε να μεταβή εις άλλον τόπον''*³¹⁰ και ότι *''το μόνον πράγμα προς τον οποίον ομοιάζει ακριβέστατα ο διαβάτης είναι ο άλλος διαβάτης''*³¹¹. Κατά τον τρόπο αυτό, η κοινωνική παρατηρητικότητα και η λογοτεχνική έμπνευση του Ροΐδη, συνθέτουν ένα μανιφέστο της εγκαθίδρυσης των αστικών κοινωνικών σχέσεων το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Ο συγγραφέας φανερά επηρεασμένος απο το έργο των Edgar Allan Poe και του Charles Baudelaire (οι οποίοι είχαν καταξιώσει το πλήθος της μεγαλούπολης ως μείζον θέμα σύγχρονης πεζογραφίας και ποίησης) μας βοηθά να προσλάβουμε την αστική συγκέντρωση των ύστερων δεκαετιών του 19^{ου} και πώς η συγκέντρωση αυτή διαφοροποιεί δομικά τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, σχηματίζοντας μια ανομοιογενή και άμορφη μάζα ανώνυμου πλήθους.³¹² Το άστυ διαλύει την προσωπική ταυτότητα, έτσι ο διαβάτης μπορεί να είναι ο οποιοσδήποτε *''Εραστής, κερδοσκόπος, εφημεριδογράφος, δικαστής, νεκροθάπτης, αυλάρχης, πρωτοκολλητής, πρέσβυς ή καπνοπώλης, βουλευτής, κλέπτης, μέθυσος, επαίτης ή αστυνομικός κλητήρας.''*³¹³ αναφορά η οποία πιστοποιεί ότι (παρότι το μέγεθος της Αθήνας δεν είναι ανάλογο με τις μεγαλουπόλεις της Ευρώπης) η αστικοποίηση και το αστικό φαινόμενο είναι εξαιρετικά έντονες κοινωνικές εκφάνσεις αναδεικνύοντας την αναντίρρητη κυριαρχία των αστικών κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, ο Ροΐδης (και ο Μητσάκης με τις *Ομιλίες του Δρόμου*, 1892, που θα εξεταστούν στο τέταρτο

³⁰⁸ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 321.

³⁰⁹ Αθ. Γεωργαντά, *Ο Διαβάτης του Ροΐδη (1900): Ένας ήρωας του αστικού χώρου*, στο *Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του...* ό.π.,σελ. 634.

³¹⁰ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 321.

³¹¹ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 321.

³¹² Αθ. Γεωργαντά, ό.π.,σελ. 637-638.

³¹³ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 322.

κεφάλαιο της συγκεκριμένης εργασίας) χρησιμοποιώντας την αστική μορφή του διαβάτη, μέσα απο μια σύλληψη εκπληκτική, μας καταδειχνει εναργώς το αστικό φαινόμενο και μας μεταφέρει για πρώτη φορά στα ελληνικά γράμματα το συναίσθημα της μοναξιάς μέσα στο πλήθος. Τα λόγια του είναι διεισδυτικά και σκιαγραφούν με σαφήνεια την ψυχосύνθεση του ανώνυμου διαβάτη της πρωτεύουσας. Γράφει χαρακτηριστικά *''Όσον πυκνότεροι είναι οι διαβάται, τόσο μάλλον αισθάνεται τις εαυτόν μεμονωμένον''*³¹⁴ και ακόμα πιο δηλωτικά *''Ουδαμού όσον κατά τας παρελάσεις ταύτας διαβατών, εκδηλούται τόσο εμφαντικώς ο έμφυτος ημών εγωισμός και η έλλειψις παντός αισθήματος ανθρώπινης αδελφότητος και αλληλεγγύης.''*³¹⁵ Ο ατομισμός και η συνακόλουθη διάλυση οποιουδήποτε συλλογικού αισθήματος είναι μια απο τις κυριότερες εκφράσεις του αστικού φαινομένου. Έτσι, παρά την συχνή ανθρώπινη επαφή, *''τόσον χαλαραί αι προς τους ψαύοντος τον αγκώνα ημών''*³¹⁶ η ουσιαστική επαφή είναι ανεπαίσθητη και *''δι'αποστάσεως ακαταμετρήτου''*³¹⁷ αναδεικνύοντας την μοναχικότητα και την εξύψωση της ατομικότητας που συνεπάγεται η διαφοροποίηση του κοινωνικού προτσες.³¹⁸

Ο Ροΐδης, ολοκληρώνοντας το κείμενο μας εκπλήσει με την διεισδυτικότητα που χαρακτηρίζει την γραφή και την οπτική του, όταν και αναφέρει ότι σε *εξαιρετικές περιστάσεις '' παρατηρείται παρα τις διαβάταις έκτακτον φαινόμενον, ή σύμπτωσις παρ' αυτοίς αισθήματος εις πάντας κοινού''*³¹⁹ τότε *''Αι διεσπαρμένα, ασύνδετοι και άσχετοι αυταί μονάδες φαίνονται ελαυνόμεναι υπο ενός και του αυτού πόθου εις επιδίωξιν του αυτού πράγματος, το οποίον θεωρούσι ως εξ' ίσου εις πάντας συμφέρον ή, ως συνειθίζουσι τότε να λέγουσι, ως συμφέρον του έθνους.''*³²⁰. Οι αναφορές αυτές αποτελούν προοικονομία γι' αυτά που θα ακολουθήσουν και συγκεκριμένα για το πάθος που χαρακτήριζε τον ελληνικό πληθυσμό, παραμονές του πολέμου του 1897, όταν ο ελληνικός στρατός ηττήθηκε ολοκληρωτικά απο τον τουρκικό παρότι οι «διαβάτες του Ροΐδη» *''μετ' ενθουσιασμού εκραύγαζον [...] προ τριετίας: Ζήτω ο*

³¹⁴ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 323.

³¹⁵ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 324.

³¹⁶ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 324.

³¹⁷ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 324.

³¹⁸ Ο Marx καταγράφει στα Grundrisse, *''Η αρχή της ιδιότητας του πολίτη-ιδιώτη, δηλαδή της κοινωνίας των ιδιωτών, είναι η απόλαυση και η δυνατότητα της απόλαυσης [...] Η κοινωνιά των ιδιωτών είναι η αρχή της ατομικότητας στον υπέρτατο βαθμό της, η ατομική ύπαρξη είναι ο κυρίαρχος κοινωνικός δεσμός''*, K. Marx, *Grundrisse: foundations of the critique of political economy*, Allen Lane, New Left Review, London, 1973, σελ. 541-542.

³¹⁹ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 324.

³²⁰ Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 324.

πόλεμος!''³²¹. Η τελευταία του καταγραφή σχετίζεται με το πολυπληθές συλλαλητήριο το οποίο έλαβε χώρα στις 8/1/1895 όπου αντιτρικουπικοί συγκρούστηκαν με φίλους του τρικουπικού κόμματος (σ' αυτό εμφανίστηκε και ο μετέπειτα βασιλέας Κωνσταντίνος τασσόμενος με το μέρος των αντιτρικουπικών) κάτω απ' την ανοχή της χωροφυλακής.³²² Μετά τα γεγονότα στο πεδίο του Άρεως, ο Τρικούπης υπέβαλε την παραίτηση του στον βασιλιά Γεώργιο τον Α', στην συνέχεια ηττήθηκε στις εκλογές του 1895 και εγκατέλειψε την Ελλάδα για την Γαλλία (όπου και πέθανε στις Κάννες στα 1896). Έτσι, ο Ροίδης ολοκληρώνει με την εξής φράση (η οποία αποτελεί μια απ' τις ελάχιστες αναφορές του για την απομάκρυνση του Τρικούπη³²³) *''Πλήρεις ενθουσιασμού ήσαν οι υπο την οδηγίαν του αξιότιμου κ. Μπακαλοπούλου μεταβάντες εις το Πολύγωνον όπως εξωστρακίσωσι τον Τρικούπην. Άχαρι και ταπεινόν βεβαίως είναι του διαβάτου ο συνήθης εγωισμός, αλλά πολύ ακινδυνότερον του εκτάκτου αυτού ενθουσιασμού.''*³²⁴ Με την αναφορά αυτή για το πλήθος ο Ροίδης δείχνει την μετατροπή διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (απο ζητιάνων μέχρι και βουλευτών όπως είχε καταγράψει παραπάνω) σε οιστρήλατη μάζα με την εκδήλωση μιας συλλογικής συμπεριφοράς, μέσα απο την συσπείρωση και την χειραγώγηση της λαϊκής δύναμης.

Το τελευταίο κείμενο που θα εξεταστεί στο συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι το εκπληκτικά δοσμένο διήγημα του συγγραφέα, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου*³²⁵. Στο συγκεκριμένο κείμενο ενσωματώνονται πολλά απο τα στοιχεία της κριτικής του συγγραφέα (τα οποία προσλάβαμε στα χρονογραφήματα της ενότητας αυτής), αλλά εδώ ο κριτικός έλεγχος καθίσταται αποτελεσματικότερος χάρι στην δραματοποίηση της αφήγησης.³²⁶ Μέσα απο την δραματική εξιστόρηση των ατυχιών του κεντρικού ήρωα, του Αργύρη Ζώμα και τα πολιτισμικά ασύμβατα σχόλια του αφηγητή-συνομιλητή, ο Ροίδης παρουσιάζει μέσα απο το δηκτικό ύφος και τα ευφάνταστα λογοτεχνικά του σχόλια τις συμφορές των φτωχών κατοίκων του άστεως

³²¹ Εμμ. Ροίδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 324.

³²² Αθ. Γεωργαντά, ό.π., σελ. 647.

³²³ Σε ένα κείμενο, που δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1900 στο περιοδικό *Το Περιοδικόν μας*, ο Ροίδης δείχνει με ενάργεια ότι πρόκειται για υποστηρικτή του τρικουπικού κόμματος. Τα λόγια του είναι χαρακτηριστικά *''Πρόγραμμα σαφές και ωρισμένον πρώτος διετύπωσεν ο Τρικούπης και ηκολούθησε καθ' όλον αυτού τον βίον απαρεγκλίτως.''* και ακόμα πιο δηλωτικά *''Το πρόγραμμα τούτο δεν δυνάμεθα κάλλιον να ορίσωμεν ή λέγοντες ότι απέβλεπε προ πάντων εις την ελάττωσιν της αποστάσεως, ήτις εχώριζε την Ελλάδα απο των ενομοιουμένων κρατών.''*, Εμμ. Ροίδης, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 296.

³²⁴ Εμμ. Ροίδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 324.

³²⁵ Δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Εφημερίς* 19-26/11/1895.

³²⁶ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 163.

διαγράφοντας (μέσα απο την αντίθεση των δύο συνομιλητών) με καθαρότητα το κοινωνικοοικονομικό κενό ανάμεσα σε δυο κόσμους.

Η πρώτη σκηνή του διηγήματος εκτυλίσσεται με την επίσκεψη του αφηγητή-συγγραφέα στο Β' Νεκροταφείο των Αθηνών, το λεγόμενο λαϊκό νεκροταφείο στην Βάθεια. Ο μεσοαστός αφηγητής καταφθάνει στο κοιμητήριο για να επισκεφθεί τον τάφο του φίλου του και παράλληλα να εκπληρώσει την προτίμηση του για εξωχικούς περιπάτους.³²⁷ Οι αναφορές του Ροΐδη, όπως μας πληροφορεί η Γεωργία Γκότση³²⁸, παραπέμπουν (όχι χωρίς κάποια ειρωνία) στην συμβατική αναζήτηση του *rus in urbe*, η οποία ανταποκρινόταν στην επιθυμία των αστών για περιπάτους αναψυχής και χώρους πρασίνου εντός του μητροπολιτικού κέντρου. Ο Ροΐδης, έντεχνα, υιοθετεί την στάση του καλλιεργημένου αστού (καθώς περιεργάζεται τον χώρο του κοιμητηρίου με τον φλεγματικό και αγγλικανικό τρόπο του φυσιοδίφη) και μας παρέχει πληροφορίες για την παιδική και νεανική θνησιμότητα. Τα λόγια του είναι χαρακτηριστικά *''Το πλήθος των προώρων θανάτων πρέπει να αποδοθή εις το ότι έκτακτος και δι' αυτάς τας Αθήνας είναι της συνοικίας εκείνης η ρυπαρότης και πνιγρότεραι αι αναθυμιάσεις.''*³²⁹ Η αυξημένη θνησιμότητα των νέων ανθρώπων, ιδίως των γυναικών του λαϊκού άστεως είναι ένα απο τα βασικότερα κοινωνικά φαινόμενα του 19^{ου} αιώνα.³³⁰ Έτσι, η δηκτική ειρωνία του Ροΐδη, είναι εκπληκτική για μια ακόμα φορά *''Εξαιρετικώς ανθηρόν είναι του Χάρωνος της Βάθειας το Χαρέμι.''*³³¹

Στην χρονικά τελευταία του επίσκεψη, κατά την οποία θα συντελεστεί η πλοκή του διηγήματος, ο συγγραφέας παρατηρεί το κοιμητήριο και μας πληροφορεί ότι *''Αι κυβάρισσοι είχαν μεγαλώσει, ο πληθυσμός των νεκρών ήτο τετραπλάσιος και οι σταυροί τόσο πυκνοί.''*³³² Η καταγραφή αυτή του Ροΐδη πιστοποιεί την διόγκωση του

³²⁷ Τα λόγια του Ροΐδη είναι χαρακτηριστικά *''Με ήρεσκεν ο περίπατος εκείνος''* και πιο συγκεκριμένα *''Πλήν της πεδιάδος της Βάθειας δεν πιστεύω να υπάρξει άλλο μέρος εις τας Αθήνας το οποίον να προξενεί εις τον θεατήν την εντύπωσιν της ευρυχωρίας.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 77.*

³²⁸ Γεωρ. Γκότση, *ό.π., σελ. 164.*

³²⁹ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 78.*

³³⁰ Οι πληροφορίες που καταγράφει η Λύντια Τρίχα είναι αντιπροσωπευτικές και μας βοηθούν για την ευρύτερη κατανόηση του συγκεκριμένου ζητήματος. Όπως προκύπτει απο της αναφορές της συγγραφέας, οι κακές συνθήκες υγιεινής, η έλλειψη των νοσοκομείων και η αναποτελεσματικότητα των υφιστάμενων θεραπευτικών μέσων ευνοούσαν την εξάπλωση των επιδημιών. Στην δεκαετία του 1880, η μεγαλύτερη σε διάρκεια και σε θύματα επιδημία ήταν της ευλογιάς. Προσβλήθηκαν στην Αθήνα 1400 περίπου άτομα και πέθαναν 400, κυρίως παιδιά και νέοι μέχρι 30 ετών, Λύντια Τρίχα, *Συνθήκες υγείας και υγιεινής στην δεκαετία του 1880, στο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του... ό.π.,σελ. 391-392.*

³³¹ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 78.*

³³² Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 80.*

πληθυσμού των υποβαθμισμένων περιοχών της πόλης αλλά παράλληλα σκιαγραφεί την παθογόνα κατάσταση τους, η οποία συνάδει με την αυξημένη θνησιμότητα η οποία παρατηρείται. Στην επίσκεψη αυτή ο συγγραφέας θα συναντήσει τον νεκροθάπτη του κοιμητηρίου, τον οποίο είχε γνωρίσει στην Συρά προ εικοσαετίας. Μέσα απο την διήγηση του Αργύρη και τις φλεγματικές ανταπαντήσεις του αστού αφηγητή, ο Ροίδης θα διαγράψει το διαλεκτικό ζεύγμα μεταξύ πόλης και υπαίθρου, το οποίο αποτελεί ένα απο τα πλέον προσφιλή λογοτεχνικά μοτίβα της αστικής πεζογραφίας του ύστερου 19^{ου}. Έτσι στην προκειμένη περίπτωση η Σύρα συνδέεται με την μεγάλη οικογένεια³³³, τον σεβασμό των συμπατριωτών του ήρωα³³⁴ και κυρίως με ιδιοποίηση κέρδους, την οποία συνεπάγονται τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα.³³⁵ Η ηθική και υλική κατάπτωση του ήρωα συνάδει με την μετοίκηση του στην Αθήνα. Η άσχημη τροπή της οικογένειας του Αργύρη αφορμάται απο τον ερχομό στο νησί ενός Αθηναίου υποψηφίου βουλευτή και την εμπιστοσύνη του ήρωα στις πελατειακές ρητορείες του τελευταίου. Τα λόγια του Αργύρη είναι δηλωτικά *''Θα με διόριζε σε καλη θέσι, εδώ ή στην Αθήνα, θα εγλύτωνε τον κουνιάδο μου πού είχαν φυλακή για λαθρεμπόριο, θα έβαζε τον γυίο μου υπότροφο και δεν θυμούμαι πόσα άλλα.*''³³⁶ Η διείσδυση μορφών νέας πολιτικής συμπεριφοράς για τους κατοίκους της Σύρας, οι οποίοι δεν είχαν σχέση με τους εκλογικούς αγώνες απ' το κρατικό κέντρο, εγκαινιάζει την σειρά των ταπεινώσεων που υφίσταται ο Αργύρης. Οι πελατειακές σχέσεις διαγράφονται χαρακτηριστικά μέσα απο την ασυμμετρία και την τραγικότητα της φωνής του ήρωα *''Την ημέραν που επήγα να τον αποχαιρετήσω ευρήκα εκεί πολύ κόσμο, αγροφύλακες, δασκάλισες, ταμπάκηδες, φαναρτζήδες, διάκους, καντηλανάφτες, σκουπιδοζύστες, και αυτόν ακόμη τον μπόγια των σκύλων.*''³³⁷ Απο την στιγμή που θα μεταφερθεί στον διευρυμένο και πολυπληθή χώρο της πρωτεύουσας, η σχέση μεταξύ του επαρχιώτη και του πολιτικού εκφυλίζεται και καθιστά τον ήρωα και την οικογένεια του έρμαιο των καταστάσεων. Ο Ροίδης μέσω των προσφιλών λογοτεχνικών του σχημάτων (παρατάξεις ανόμοιων εννοιών, απροσδόκητες συνδέσεις και ευφάνταστες παρομοιώσεις) και το φιλολογικό παράδειγμα του

³³³ *''Έκαμνε πολλά παιδιά. Ένα το χρόνο, οκτώ χρόνια αραδειαστά''*, Εμμ. Ροίδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 83.

³³⁴ *''Ήρχονταν απο μακριά οι Συριανοί''*, Εμμ. Ροίδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 83.

³³⁵ *''Να καλοπλερώνουν τ' αυγά, τα μαρούλια, τα σύκα και το τυρί μας''*, Εμμ. Ροίδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 83.

³³⁶ Εμμ. Ροίδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 83.

³³⁷ Εμμ. Ροίδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 85.

Νεκροθάπτη συμπυκνώνει τα δεινά που υφίσταται στην Αθήνα ο εσωτερικός μετανάστης. Μέσα απο την ιστορία και τις συμφορές του ήρωα ο συγγραφέας αποδίδει σχηματικά την εγκαθίδρυση των αστικών σχέσεων στην παραγωγή, την πλήρη αποξένωση των ανθρώπων απο τα μέσα παραγωγής ενώ αποδίδει με εκπληκτικό τρόπο τις νέες διεργασίες που προκαλεί το αστικό φαινόμενο και η παρεπόμενη αστικοποίηση.³³⁸ Ο Αργύρης ασχολούνταν με έναν τύπο περιστασιακής

³³⁸ Στο συγκεκριμένο σημείο είναι σκόπιμο να γίνει μια παρατήρηση η οποία αναδεικνύει (σύμφωνα πάντα με την άποψη του γράφοντος) τον εξαιρετικά σημαντικό χαρακτήρα των λογοτεχνικών καταγραφών της συγκεκριμένης περιόδου. Το παράπονο του Νεκροθάπτου εκφράζει όπως θα διαφανεί στο ανάπτυγμα της έρευνας, την εγκαθίδρυση των αστικών κοινωνικών σχέσεων στο μεγαλύτερο αστικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου, την Αθήνα. Το κείμενο του Ροΐδη, πρέπει να αναγνωσθεί παράλληλα με την *Λυγερή* του Ανδρέα Καρκαβίτσα για να αναδειχθούν οι διαδικασίες μετάβασης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού την συγκεκριμένη περίοδο. Στην *Λυγερή* ο Καρκαβίτσας, θα διαγράψει την διαδικασία της βίαιης διείσδυσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην προκαπιταλιστική ύπαιθρο και πως αυτή θα μετέβαλλε τον χαρακτήρα του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Έτσι, τα δυο συγκεκριμένα λογοτεχνήματα καταγράφουν την διαδικασία αποσάθρωσης των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και διαγράφουν λογοτεχνικά την επαναστατική τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να δημιουργεί έναν κόσμο "καθ' εικόνα του". Μια συνοπτική σταχυολόγηση λημμάτων απ' την *Λυγερή* θα αναδείξει την εντυπωσιακή διατύπωση των δυο λογοτεχνών. Έτσι, ο έμπορος που θα στεφανωθεί την *Λυγερή* δεν είναι ένας έμπορος που προσπαθεί να πλουτίσει τίμια (όπως ο άνευρος *Λουκής Λάρας* για παράδειγμα) αλλά κάποιος που λατρεύει φετιχιστικά τα χρήματα καθώς "Εις το ψάσιμον των γλοιωδών και μουχλιασμένων χαρτονομισμάτων, τα οποία εσύναξε απ' τους πελάτας του, αποκάλυπτε θελκτικές ιδανικής τρυφερότητας απολαύσεις", Ανδ. Καρκαβίτσας, *Η Λυγερή*, (φιολ. επιμ.) Π.Δ. Μαστροδημήτρης, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα, 1994, σελ. 141. Ο Γιώργος ο καρολόγος (που ερωτεύεται η ηρωίδα) είναι τίμιος και βασίζεται στην χειρονακτική εργασία, στους *στιβαρούς βραχίονας* όπως μαρτυρά ο Καρκαβίτσας, γεγονός που μας επιτρέπει να μιλήσουμε για την εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης και την διείσδυση των αστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο. Η ηρωίδα δεν είναι μονάχα η κόρη που υποκύπτει στην πατρική βούληση και στο οικογενειακό συμφέρον (το οποίο είναι αντανάκλαση των εγγρήματων σχέσεων) αλλά είναι το λογοτεχνικό παράδειγμα της κοινωνικής εξέλιξης το οποίο θυσιάζεται στον βωμό του χρήματος. Η *Λυγερή* αφού παντρεύεται τον άνθρωπο που μισεί και απεχθάνεται παρουσιάζεται απο τον συγγραφέα σαν τον εσταυρωμένο Χριστό καθώς είχε "εκείνη την έκφραση της παραδοχής των τετελεσμένων την οποίαν είχε ο Χριστός επι του σταυρού του", Ανδ. Καρκαβίτσας, *Η Λυγερή*..., ό.π.,σελ. 116, ενώ καταλήγει με την πλήρη προσαρμογή της στις νέες συνθήκες αφού "η αφομοίωσις επήλθε πλήρης", Ανδ. Καρκαβίτσας, *Η Λυγερή*..., ό.π.,σελ. 160. Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα δυο λογοτεχνικά κείμενα εκφράζουν την διαδικασία του καπιταλιστικού μετασχηματισμού, η οποία αφού επικρατήσει στο αστικό κέντρο, διεισδύει στην φυσική οικονομία και προσπαθεί να μετασχηματίσει τις παραγωγικές σχέσεις (είναι χαρακτηριστικό ότι το διήγημα του Ροΐδη δημοσιεύεται στα 1895, ενώ η νουβέλα του Καρκαβίτσα στα 1900, ένα χρονικό άνισμα εναρμονιζόμενο με την διαδικασία αυτή). Στον Καρκαβίτσα, ο αφηγηματικός μύθος οργανώνεται γύρω απ' την αντίθεση παράδοση-εκσυγχρονισμός και αποκτά δραματική-λογοτεχνική μορφή μέσα απ' την αναμέτρηση δύο κοινωνικών στρωμάτων, των καρολόγων και των εμπόρων. Η οριστική επικράτηση του εμπόρου εις βάρος του καρολόγου, σηματοδοτεί την εισβολή του κεφαλαίου στην ελληνική ύπαιθρο και την αναπόδραστη μεταλλαγή της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας. Είναι μια διαδικασία σύμφυτη με αυτή που περιέγραψαν οι Marx και Engels στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο "Η αστική τάξη κατέστρεψε όλες τις φεουδαρχικές και ιδυλλιακές σχέσεις [...] και δεν άφησε κανένα άλλο δεσμό ανάμεσα σε άνθρωπο και σε άνθρωπο εκτός απο το γυμνό συμφέρον, απ' την αναισθητή «πληρωμή τοις μετρητοίς»", K. Marx & Fr. Engels, *Μανιφέστο*... ό.π., σελ. 28, και ακόμα πιο χαρακτηριστικά " (Η αστική τάξη) αναγκάζει όλα τα έθνη να δεχθούν τον αστικό τρόπο παραγωγής αν δεν θέλουν να χαθούν. Τα αναγκάζει να εισάγουν στην χώρα τους τον λεγόμενο πολιτισμό, δηλαδή να γίνουν αστοί. Με μια λέξη δημιουργεί έναν κόσμο καθ' εικόνα της.", K. Marx & Fr. Engels, *Μανιφέστο*... ό.π., σελ. 30. Έτσι, ο χώρος στην νουβέλα του Καρκαβίτσα αποτελεί την μικρογραφία μιας παραδοσιακής, αγροτικής κοινωνίας στην οποία εισβάλλει ο αστικός πολιτισμός και μεταβάλλει τον κοινωνικό ιστό της.

γεωργίας, καθώς ζούσε απο την εμπορευματοποίηση ευπαθών γεωργοκτηνοτροφικών και αλιευτικών προϊόντων των οποίων η ζήτηση εξαρτιόταν απο την ύπαρξη μιας αστικού τύπου αγοράς. Η οικονομική παρακμή της συριακής κοινωνίας και η διείσδυση των νέων κοινωνικών σχέσεων με την μορφή του πελατειακού συστήματος συμπιέζουν κοινωνικοοικονομικά τον ήρωα σε υποπρολεταριακού τύπου απασχολήσεις καταρχάς σε αχθοφόρο και στην συνέχεια σε νεκροθάπτη. Το σαρκαστικό σχόλιο του ήρωα συμπυκνώνει την συναίσθηση της παραπάνω μετάβασης *''Απο νοικοκύρης νεκροθάπτης. Άσχημη αλλαξιά!''*.³³⁹ Ο Αργύρης ξεπουλά τα υπάρχοντα του ενώ η κοινωνική και οικονομική του κατάπτωση συνεχίζεται με την μετακίνηση του σε μια τρώγλη *''σε ένα χαρβαλωμένο καλύβι''*³⁴⁰, το οποίο έχει παρόλα ταύτα υψηλότατο ενοίκιο *''δεκαπέντε δραχμές το μήνα''*³⁴¹. Ο Αργύρης με την εκποίηση της περιουσίας του στην Σύρο, είχε αγοράσει μετοχές των σιδηροδρόμων Πελοποννήσου (τον είχε πείσει ο βουλευτής να προχωρήσει στην παραπάνω κίνηση). Πάνω στις μετοχές αυτές είχε στηθεί ένα κανονικό χρηματιστικό παίγνιο και έτσι η ολοκληρωτική τους υποτίμηση παρέσυρε τους επενδυτές της. Με την απαξίωση των μετοχών η οικογένεια του ήρωα περιθωριοποιείται ακόμα περισσότερο και συντελείται αποφασιστικά η αναπόδραστη εξαθλίωση της³⁴². Ο συγγραφέας μέσα απο το κερδοσκοπικό αυτό παίγνιο συνοψίζει την περιπέτεια πολλών επενδυτών της εποχής, οι οποίοι απροστάτευτοι καθώς ήταν απέναντι στις κερδοσκοπικές δραστηριότητες, είδαν τις περιουσίες τους να εξαφανίζονται. Η οικογένεια ξεπουλά ακόμη και τα υπάρχοντα της, ενώ η υλική της αβεβαιότητα ενισχύεται απ' την αδυναμία εξεύρεσης εργασίας. Η υλική έκπτωση συμπυκνώνεται όπως μας πληροφορεί ο Αργύρης απο τα είδη διατροφής της οικογένειας *''Δύο μουχλά ψωμιά απο το μπαγιατοπάζαρο''*³⁴³ καθώς και *''αγριόρροκες και*

³³⁹ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 89.

³⁴⁰ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 86.

³⁴¹ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 86.

³⁴² *''Απο εννενήντα δραχμές εξέπεσαν την άλλη μέρα εις ογδοήκοντα δυο, κ' έπειτα εβδομήντα, πενήντα, σαράντα, είκοσι, εως ότου δεν τους ήθελε κανένας σε καμμία τιμή''*, Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 87. Το μοτίβο των χρηματιστικών παιγνίων τίθεται και απ' τον Κουρτίδη στο *Τέλος του Ονείρου* όπου ο συγγραφέας κάνει λόγο για μια ακόμα χρηματιστηριακή κρίση. Η καταγραφή του είναι δηλωτική *''Τρικυμία σφοδρά κατ' αυτάς εν τω χρηματιστηρίω Αθηνών, μικρά δε και μεγάλα καθ' εκάστην εκβράζονται νανάγια. Πολλάί χρεωκοπίαί ψιθυρίζονται. Αι μετοχαί του Λαυρείου, όπερ προυξένησαν εις την Ελλάδα πλείονας καταστροφάς ή όσον δέκα ηφαίστεια, θα διαχύσωσι πάλιν το πένθος και τα δάκρυα εις την Ελλάδα''*, Αρ. Κουρτίδης, *Το Τέλος του Ονείρου... ό.π.*, σελ. 362, εξωθώντας τον κεντρικό ήρωα που είχε επενδύσει σε αυτές στην πλήρη εξαθλίωση.

³⁴³ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 88. Η ύπαρξη του μπαγιατοπάζαρου, δηλαδή ξεχωριστής αγοράς για τους φτωχούς, αναδεικνύει την σαφή κοινωνική και οικονομική διάκριση των ατόμων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του ύστερου 19^{ου}.

φασκόμηλά.³⁴⁴ Λόγω της βαθύτατης οικονομικής δυσπραγίας ο ήρωας γίνεται αχθοφόρος και καταλήγει εν τέλει σε νεκροθάπτη. Η εργασία του, κακοπληρωμένη, ψυχικά και σωματικά σκληρή στιγματίζει τον φορέα της ως μέλος μιας ταξικά κατώτερης και ειδικθούς κατηγορίας εξοργίζοντας τον Αργύρη, *''Θα προτιμούσε και ο πιο ξεπεσμένος Συριανός να μαζεύη καβαλίνα''*³⁴⁵.

Μέσα απο τα λόγια του ήρωα διαγράφεται η ζωή στις κατώτερες συνοικίες, η οποία πέρα απο την εισοδηματική συμπίεση των κατοίκων δυσχεραίνει και απο την αδιαφορία των υπευθύνων για τις συνθήκες υγιεινής. Οι αναφορές του Νεκροθάπτη είναι δηλωτικές *''Αντίκρυ μου έχω έναν χασάπη που σφάζει στην μέση του δρόμου και [...] τρέχουν πάντοτε δυο ποταμοί, ο ένας κόκκινος απο το αίμα, και ο άλλος πράσινος απο την κοπριά και την χολή''*³⁴⁶ και *''Ένα καλοκαίρι, που έτυχε να ήναι ολιγώτερο ή χειρότερο το νερό, μας επλάκωσε κοιλιακός τύφος και άρχισαν πεθαίνουν σαν τες μύγες τα παιδιά''*.³⁴⁷ Όλα τα παιδιά του Αργύρη θα πεθάνουν είτε γιατί οι κρατικές υπηρεσίες αρνούνται προκλητικά να επιβάλλουν τα απαραίτητα μέτρα υγιεινής³⁴⁸, είτε γιατί οι εγκληματίες παραμένουν ατιμώρητοι (όπως ο αμαξάς που σκοτώνει τον γίο του και ο λοχίας που βιάζει ειδικθώς την κόρη του και την καθιστά ασθενή τόσο ψυχολογικά όσο και σωματικά). Ο Αργύρης στο τέλος του διηγήματος εκφράζει την οργή του για το ότι δεν είχε την ευκαιρία να θάψει όπως αναφέρει κάποιον προστάτη των φονιάδων δηλαδή *''υπουργού, βουλευτή, νομάρχη, δημοτικού συμβούλου''*³⁴⁹ καθώς τους πηγαίνουν όλους *''εις το αρχοντικό νεκροταφείο''*³⁵⁰. Αυτή η αναφορά του ήρωα δείχνει ότι οι έυποροι θάβονται στο Α΄Νεκροταφείο Αθηνών ενώ οι κάτοικοι των οικονομικά εξαρτημένων συνοικιών στο Β΄Λαϊκό Νεκροταφείο. Η τελευταία φράση του ήρωα μαρτυρά την ύπαρξη μιας βαθιάς αντίθεσης ανάμεσα στα αστικά και στα κατώτερα στρώματα, η οποία είναι καθαρή ακόμα και στις εκδηλώσεις του θανάτου.

Σύμφωνα με τις παραπάνω συνοπτικές αναφορές είναι φανερό ότι το κείμενο του Ροΐδη εκφράζει και προσφέρει πλήθος οικονομικών και κοινωνικών στοιχείων. Απο την έντονη κινητικότητα της ελληνικής κοινωνίας στα τέλη του 19^{ου} και την

³⁴⁴ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Απαντα... ό.π., τ. 5^{ος}*, σελ. 88.

³⁴⁵ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Απαντα... ό.π., τ. 5^{ος}*, σελ. 89.

³⁴⁶ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Απαντα... ό.π., τ. 5^{ος}*, σελ. 90.

³⁴⁷ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Απαντα... ό.π., τ. 5^{ος}*, σελ. 90.

³⁴⁸ *''Τέσσερα παιδιά δικά μου έθαγα το ένα μετά το άλλο [...] Οι δήμαρχοι και οι νομάρχαι σας θεωρούν όλα τα αναγκαία περιττά''*, Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Απαντα... ό.π., τ. 5^{ος}*, σελ. 90.

³⁴⁹ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Απαντα... ό.π., τ. 5^{ος}*, σελ. 91.

³⁵⁰ Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτη, Απαντα... ό.π., τ. 5^{ος}*, σελ. 91.

συνακόλουθῆ μετάβαση ἀπο τὴν ἐπαρχία στὴν πόλῃ³⁵¹, ἀπ'τὴν ἀποσύνθεσὶ τῆς μικρῆς οἰκογενειακῆς ἰδοκτησίας καὶ τὴν μετάβαση στὴν παρασιτικὴ τριτογενὴ ἀπασχόληση μέχρι καὶ τὴν ταξικὴ διαστρωμάτωση τοῦ νεοπαγούς ἀστεως. Μέσα ἀπο τὴν διήγηση τοῦ Νεκροθάπτη προσλαμβάνουμε τὴν ἐντονὴ τάση τῶν ανεξάρτητων μικροπαραγωγῶν νὰ μετοικοῦν στὴν πόλῃ (με ἐντονὴ τὴν ἐπιθυμία γιὰ κοινωνικὴ καὶ υλικὴ ἀνοδο) τῶν ὁποίων ὁμως ἡ προσαρμογὴ δυσχαιρένει λόγῳ τῶν δυνάμεων τῆς ἀγορᾶς. Ἐνῶ μέσα ἀπο τὶς ἀποκλίσεις ἀνάμεσα στὸν Ἀργύρη καὶ τὸν ἀφηγητὴ υποδηλώνεται (ὄχι χωρὶς κάποια εἰρωνία ἐκ μέρους τοῦ Ροΐδη) ἡ κοινωνικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ διαφοροποίησι ἀνάμεσα στα ἀνώτερα καὶ στα κατώτερα στρώματα. Τὸ συγκεκριμένον διήγημα συνιστᾷ κλασικὸ παράδειγμα αστικῆς πεζογραφίας καθὼς ἀποτελεῖ μιὰ πλατιά, κοινωνικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἀνάλυσι ἀφοῦ ἀν καὶ ὁ ἥρωας ἀπέφυγε τὸ ἐγκλημα λόγῳ τῆς ἠθικῆς αἰσθησις πὺ τὸν διέκρινε, ἡ βαθιὰ ἐπιθυμία γιὰ ἐκδίκηση υποδηλώνει ὅτι ἡ ἀπελπισία δύναται νὰ μεταβληθεῖ σε ἐξέγερσι κοινωνικοῦ χαρακτήρα. Μέσα ἀπο τὴν ἱστορία τοῦ Ζωμά, εἶναι αὐταπόδεικτὴ ἡ ἐξάρτησι τῶν ἀπλῶν ἐργαζομένων ἀπο τα κυρίαρχα δίκτυα πολιτικῆς διαχείρισις, ἀλλὰ καὶ με ποιὸν τρόπο ἡ ἀποξένωσι ἀπο τα μέσα παραγωγῆς³⁵² καὶ ἀπο τὶς οργανικῆς θέσεις τῆς τελευταίας, κρατικοῦ χαρακτήρα

³⁵¹ Ἡ Ἀθηνᾶ Γεωργαντὰ θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἀργύρης *''προσωποποιεῖ αὐτὴν τὴν πορεία μετάβασις ἀπο τὸ παρηκμάζον αστικὸ κέντρο στὴν ταχύτατα ἀυξανόμενῃ Ἀθῆνα''*, Ἀθ. Γεωργαντὰ, ὁ.π.,σελ. 635-636, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ροΐδης δὲν κάνει καμία ἀμεση ἀναφορὰ γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς συριανῆς κοινωνίας ὥστε νὰ εἶναι κάποιος σε θέση νὰ υποστηρίξει ὅτι γίνεται λόγος γιὰ τὴν παρακμὴ αὐτῆ. Ἐν ἀντιθέσει ἡ Γεωργία Γκότση, δείχνει νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται τα ἱστορικὰ συμφραζόμενα τοῦ συγγραφέα καθὼς ἀναφέρει ἀβίαστα, *''Στὸ διήγημα πάντως δὲν περιγράφεται ἡ παρακμὴ τῆς Ἐρμούπολις καὶ τῆς ἐμπορικῆς ἢ ναυτιλιακῆς Σύρας, στα τέλη τοῦ 19^{ου}''*, Γεωρ. Γκότση, ὁ.π., σελ. 170. Οἱ παραπάνω καταγραφές εἶναι ἱστορικὰ λαθεμένες καθὼς ὁ Ροΐδης ἀναδεικνύει ἐμμεσα τὴν παρακμὴ τοῦ συριανοῦ ἐμπορίου καὶ αὐτὸ τὸ προσλαμβάνουμε ἀπ'τὴν διείσδυσι τῶν πελατειακῶν σχέσεων στὸ ευρύτερο συριανὸ χῶρο. Ὅπως υποστηρίζει ὁ Βασίλης Καρδάσις (ὁ ὁποῖος σύμφωνα με τὴν ἀποψη τοῦ γράφοντος ἔχει συντάξει τὴν ἀριστερὴν ἐργασίαν γιὰ τὴν ἀνάπτυξι τῆς συριανῆς οἰκονομίας), ἡ ἀρχουσα τάξι γινώριζε ὅτι ἡ διατήρησι καὶ ἡ παρεπόμενῃ συνέχισι τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς τῶν ἐξουσιῶν ἦταν οὐσιαστικὰ ἀνεξάρτητες ἀπ' τὶς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἐξελίξεις, ἐτσι ἡ υπεραξία πὺ ἰδιοποιούνταν πραγματωνόταν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἦταν ἀνεξάρτητὴ τῆς ἐγχώριας ἀπόσπασις. Κατὰ τὴν λογικὴ αὐτῆ ἐξηγεῖται ἡ ἐκδηλῆ ἀδιαφορία τῆς ἀρχουσας τάξις νὰ συμμετάσχει στὴν ευρύτερη πολιτικὴ σκηνὴ καὶ στὸν κρατικὸ μηχανισμό. Σύμφωνα με τὸν συγγραφέα, ὁ ἀριθμὸς τῶν υποψηφίων βουλευτῶν στὴν ἐκλογικὴ περιφέρεια τῆς Σύρας σπάνια ξεπερνοῦσε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκλεγόμενων. Βασ. Καρδάσις, *Σύρος: Σταυροδρόμι τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου (1832-1857)*, ΜΙΕΤ, Ἀθῆνα, 1987, σελ. 248. Ἐτσι, σύμφωνα με τα παραπάνω καὶ τα λόγια τοῦ Ἀργύρη ὅτι *''Τὸ περιβόλι μου ἐγίνεν ἐκλογικὸν κέντρον καὶ ἀπο τὸ πρῶν ὡς τὸ βράδν ἔτρεχα νὰ κάμω προπαγάνδα, νὰ μοιράζω φωτογραφίες, προγράμματα, ὑπόσχεσις, καὶ ὅπου ἦταν ἀνάγκη καὶ γροθιές''*, Ἐμμ. Ροΐδης, *Τὸ παράπονον τοῦ Νεκροθάπτη, Ἄπαντα... ὁ.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 84, εἶναι πρόδηλο ὅτι ὁ Ροΐδης ἔχει ὑπόψη τὸν τὴν παρακμὴ τῆς συριανῆς κοινωνίας ἡ ὁποία ἦταν ἀπὸτοκο ὁ ἀναπροσανατολισμοῦ τοῦ διεθνούς ἐμπορίου καὶ τῆς γενικότερης εἰσβολῆς τοῦ ἀμπεπολοίου στὶς θαλάσσιες μεταφορές.

³⁵² Γενικά, τα ἐπαγγέλματα τοῦ βιοτέχνη, τοῦ μαγαζάτορα ἢ τοῦ μικρεμπόρου πὺ ἀναπτύσσονται μετὰ τα 1870 καὶ ἐκφράζουν τὴν κατοχὴ μικρῶν μέσων παραγωγῆς, ἐξαρτούσαν ἕνα τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλις ἀπ' τὶς διακυμάνσεις μιᾶς ἀγορᾶς περισσότερο ἀπρόβλεπτῆς ἀπ' τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Οἱ διακυμάνσεις αὐτές συμπίεσαν ἀρκετοὺς μικροαστοὺς σε προλεταριακῆς καταστάσεις. Εἶναι

(βουλευτές, δήμαρχοι, στρατιωτικοί) παράγονται επι του περιεχομένου ταξικές αντιθέσεις.

χαρακτηριστικό στο διήγημα του Παπαδιαμάντη, *Οι Δύο Δράκοι*, όπου οι εμπορικές δραστηριότητες του ήρωα *''δεν επρόκοψαν και τώρα εργάζεται στα μεταλλεία''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Δύο Δράκοι*, στα *Άπαντα*, τ. 1-5, (επιμ.) Νικ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Δομός, Αθήνα, 1982, τ. 4^{ος}, σελ. 104.

Πίνακας Ζωγραφικής, Πηγή: Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών

Κεφάλαιο 3^ο: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Θρησκευτικότητα ή Νατουραλισμός

Αλ. Παπαδιαμάντης-Αλ. Μωραϊτίδης, Πηγή: Έλληνες Πεζογράφοι-Επτά Ημέρες

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης αποτελεί το τυπικό παράδειγμα της μετάβασης που συντελέστηκε στα ελληνικά γράμματα μετά την δεκαταετία του 1880 καθώς την συγκεκριμένη περίοδο πραγματοποίησε την στροφή του από το ιστορικό μυθιστόρημα στο διήγημα. Μετά την έκδοση του μυθιστορήματος *Χρήστος Μηλιώνης* ο σκιαθίτης συγγραφέας εναρμονιζόμενος στους όρους του διαγωνισμού της *Εστίας*³⁵³ και με την συνακόλουθη συγγραφή του *Λαμπριάτικου Ψάλλη* στρέφεται σε συντομότερες καταγραφές οι οποίες παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά του διηγήματος. Ο Παπαδιαμάντης πέρασε την ζωή του ανάμεσα στην Αθήνα και στην γεννέτηρα του την Σκιάθο, οι οποίες τοποθεσίες αποτέλεσαν το χωροτοπικό μοτίβο της συντριπτικής πλειοψηφίας των διηγημάτων του. Ο συγγραφέας, άνθρωπος συνεσταλμένος, λιτός και προσκολλημένος στην θρησκευτική παράδοση ένωθε πιο άνετα με τους αστούς παρά στους λογοτεχνικούς κύκλους.³⁵⁴ Ο Παπαδιαμάντης αγαπά τις λεπτόλογες περιγραφές, και οι οποίες περιγραφές όταν κατορθώνει να σταθεί αντικειμενικός παρατηρητής αποτελούν πιστές απεικονίσεις της ζωής και της νοοτροπίας των ανθρώπων.³⁵⁵ Τα διηγήματα του συγγραφέα όπως μας πληροφορεί ο Λίνος Πολίτης³⁵⁶, είναι περισσότερα από 200, πολλά από τα οποία είναι σύντομα σαν ένα βιαστικό σκίτσο, ένα στιγμιότυπο, ενώ τα εκτενέστερα του είναι αρκετά και σημαντικά. Τα διηγήματα του χωρίζονται σε δυο κύριες κατηγορίες στα *σκιαθίτικα* (όπου η νοσταλγία και ο ρεμβασμός αποτελούν το μόνιμο στοιχείο της γραφής) και στα *αθηναϊκά*, τα οποία θα αποτελέσουν και το αντικείμενο της συγκεκριμένης εργασίας. Το αντιπροσωπευτικότερο έργο του συγγραφέα είναι αυταπόδεικτα *Η Φόνισσα* (1903) η οποία περιλαμβάνει στοιχεία, γραφή και ύφος τα οποία είχε αναπτύξει ο Παπαδιαμάντης στα προγενέστερα λογοτεχνήματα του και συγκεκριμένα στα αθηναϊκά.

Ο αστικός χώρος στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη παρουσιάζεται έντονα δραματοποιημένος, ζωφερος. Μόνιμο σκηνικό των κειμένων του αποτελούν οι υποβαθμισμένες περιφερειακές ζώνες της πόλης όπου συνωθούνται και λαθροβιούν σμήνη ενός περιθωριακού πληθυσμού. Έτσι, διαγράφεται ότι η οικονομική στέρηση συμβαδίζει με την πολιτισμική και πολεοδομική αθλιότητα καθώς, στο παλιό τμήμα

³⁵³ Βλέπε υποσημείωση 60.

³⁵⁴ Μ. Vitti, *Ιστορία... ό.π.*, σελ. 304.

³⁵⁵ Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 501. Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς αναφέρει πως μετά τα ιστορικά του μυθιστορήματα αντιμετωπίζει τα πράγματα ως γνήσιος ρεαλιστής, γράφοντας για όσα έχει παρατηρήσει εκ του σύννευς, δια της αυτοψίας, Αλέξ. Κοτζιάς, *Τα Αθηναϊκά Διηγήματα και δυο δοκίμια για τον χρόνο*, Νεφέλη, Αθήνα, 1992, σελ. 24.

³⁵⁶ Λιν. Πολίτης, *ό.π.*, σελ. 204.

της πόλης (νότιες και δυτικές συνοικίες) δεσπόζει μια αναρχική και αυθαίρετη οικοδόμηση.³⁵⁷ Έτσι, η εικόνα της Αθήνας παραμένει όπως μας πληροφορεί η Γκότση³⁵⁸, έντονα μερική αφού οι καταγραφές εμμένουν στην ζωή των φτωχότερων στρωμάτων του πληθυσμού ενώ ο αναγνώστης τους δεν μπορεί να αντιληφθεί την άλλη όψη της πρωτεύουσας με τα μεγαλοπρεπή μέγαρα και την κοσμική κίνηση (την οποία κατέγραψαν ο Βλάχος και ο Ροΐδης). Τα αθηναϊκά διηγήματα διαδραματίζονται στο *τώρα*, τον περασμένο ή τον προσπερασμένο χρόνο, το πολύ μέσα στην τελευταία δεκαετία (απ' τον χρόνο δημοσίευσης τους) με τον συγγραφέα να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του στην καθημερινότητα της αθηναϊκής χαμοζωής, μικροαστικής και κάτω.³⁵⁹ Έτσι, η αθηναϊκή πεζογραφία του Παπαδιαμάντη συνδέεται με την ανυπαρξία μιας συνολικής σκηνογραφίας της. Ο αστικός χώρος προσλαμβάνεται με μια γεωγραφική και μορφική αοριστία καθώς τυπικός τόπος δράσης είναι ο απόμερος κόσμος ενός σπιτιού, μιας εκκλησίας, κάποιου καφενείου ή παράδρομου και συνηθέστερα μιας εσωτερικής αυλής.³⁶⁰ Μέσα απ' τις καταγραφές του συγγραφέα θα προσλάβουμε εξαιρετικά σημαντικά ποιοτικά στοιχεία (για τις περιθωριακές συνοικίες της Αθήνας του 19^{ου}) καθώς η ταβέρνα, το συνοικιακό καπηλειό, χώροι μοναδικής αναψυχής και διαφυγής των ανθρώπων της βιοπάλης αλλά και των εργατικών ή αποκληρών, συνιστούν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον κεφάλαιο της μικροαστικής Αθήνας των χρόνων 1870-1910.³⁶¹ Ο Παπαδιαμάντης προσαρμοζόμενος στις φιλολογικές τάσεις της εποχής (νατουραλισμός και ρωσικός ρεαλισμός) καταγράφει και γνωστοποιεί τις λησμονημένες και παραγνωρισμένες τάσεις της πραγματικότητας.³⁶² Οι επαναλήψεις του και η "αντικειμενικότητα" των καταγραφών του οικειοποιείται μέσα από την τεχνική του *collage* και του *montage*, αυτούσια ιστορικά θραύσματα, ιστορικοποιώντας την αφήγηση του. Όμως, κυρίως στον Παπαδιαμάντη, η ισορροπία ανάμεσα στα δύο άκρα, προς μια ιστορίζουσα λογοτεχνία και προς μια λογοτεχνίζουσα ιστορία, παραμένει εξαιρετικά ευθραστή.

³⁵⁷ Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία... ό.π.*, σελ. 23-24.

³⁵⁸ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 181.

³⁵⁹ Αλέξ. Κοτζιάς, *ό.π.*, σελ. 35.

³⁶⁰ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 182. Όπως αναφέρει, σε άλλο σημείο της εργασίας της η συγγραφέας: στο έργο του Παπαδιαμάντη, η κατακερματισμένη γεωγραφία της Αθήνας στέκεται διαμετρικά αντίθετη με την οργανική ολότητα του φυσικού περιβάλλοντος της Σκιάθου, Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 20.

³⁶¹ Ο Σταύρος Τσακίρης αναφέρει ότι ο Παπαδιαμάντης "κατάφερε με την πλούσια ποιητική δύναμη που φώλιαζε μέσα του, να εκφράσει την εποχή του, την γενιά του, το χωριό του, την πρωτεύουσα και πάνω απ' όλα τον εαυτό του", Στ. Τσακίρης, *Ο Παπαδιαμάντης και ο Ρεαλισμός και άλλα δοκίμια*, Γλαύκη, Αθήνα, [χ.χ], σελ. 35-36.

³⁶² Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία... ό.π.*, σελ. 38.

Το πρώτο κείμενο στο οποίο θα κατευθυνθεί η ανάλυση είναι ο *Ξεπεσμένος Δερβίσης*, (1895) στο οποίο ένας ανατολίτης μουσικός (προϊόν της ανάγλυτης μεγαλούπολης) παίζει το νάϊ του σε ένα καφενείο αντίκρυ στο Θησείο. Ο μουσικός είναι ένας ακόμα ανέστιος, ο οποίος καταλήγει στην πρωτεύουσα χωρίς κανείς να γνωρίζει την προέλευση του και διασκεδάζει τους πελάτες του καφενείου οι οποίοι συναθροίζονται σε αυτό μετά την βραδινή τους ψυχαγωγία.³⁶³ Ο ίδιος *''άστεγος, ανέστιος, φερέοικος''*³⁶⁴ εκτίθεται στην ψυχρότητα του αστικού περιβάλλοντος και ζητά διανυκτέρευση στο καφενείο. Στο καφενείο είναι πελάτης ένας αστυνομικός ο οποίος αν και ως ιδιώτης διασκεδάζει με την μουσική του γέροντα ανατολίτη³⁶⁵, αλλάζει στάση μόλις καθίσταται θεματοφύλακας της κοινωνικής τάξης εκδιώκοντας τον ήρωα απ' τον χώρο με την διακαιολογία ότι η μουσική του προξενεί θόρυβο.³⁶⁶ Έτσι, στον αστικό χώρο, το μεγαλείο της τέχνης δεν αρκεί για τους υπερκεραστές της εξωτερικής πραγματικότητας. Η άρνηση των πελατών, η αδιαλλαξία της αστυνομίας και η δριμύτητα του κρύου αναγκάζουν τον παπαδιαμαντικό δερβίση να διαφύγει στο υπόγειο τούνελ της σιδηροδρομικής γραμμής. Με την αλλαγή της λογοτεχνικής σκηνής (απ' το καφενείο στην σύραγα του σιδηροδρόμου) η τέχνη παύει να προσφέρεται ως εμπόρευμα και αντικείμενο συναλλαγής καθώς ο μουσικός παίζει μονάχα για την έμπνευση του³⁶⁷ Η κατάληξη του διήγηματος αναδεικνύει ακόμα εντονότερα το απρόσωπο του αστικού περιβάλλοντος και διαγράφεται με την άγνοια της τύχης του ήρωα, καθώς *''μετ' ολίγας ημέρας, έγινεν άφαντος και δεν τον είδε πλέον κανείς''*³⁶⁸

Το διήγημα *Ο Γείτονας με το λαγούτο* (1900) λαμβάνει χώρα σε ένα περιθωριακό συγκρότημα οικιών σε μια λαϊκή γειτονιά *''ανάμεσα στον Ψυρρή και στον Τάτση''*³⁶⁹ ενώ οι οικίες μοιάζουν περισσότερο με χαμόσπιτα μαρτυρώντας τον κατώτερο ταξικό χαρακτήρα των ενοίκων.³⁷⁰ Η δομή των σπιτιών αποκόπτει τους

³⁶³ *''Ηρχοντο απο τους τζόγους, απο τα θέατρα θαμώνες''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αθηναϊκά Διηγήματα*, (επιμ.) Θωμάς Γκόρπας, Εκδόσεις Σπηλιώτη, Αθήνα, [χ.χ], σελ. 15.

³⁶⁴ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 15.

³⁶⁵ *''Ο κλήτωρ, ο αστυνομικός διασκεδάζεν. Αγαπούσε ν' ακούη''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Ξεπεσμένος Δερβίσης στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 15.

³⁶⁶ *''Δεν επετράπη εις τον Δερβίσην, τον ανέστιο, τον πλάνητα, να μείνει επι τη προφάσει ότι έπαιζε το νάϊ''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Ξεπεσμένος Δερβίσης στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 16.

³⁶⁷ *''Ως κελάρυσμα ρύακος εις ρεύμα, φωνή εκ βαθέων αναβαίνουσα ως μύρον, ως άχνη, ως αιμός...''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Ξεπεσμένος Δερβίσης στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 17.

³⁶⁸ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Ξεπεσμένος Δερβίσης στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 18-19.

³⁶⁹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Γείτονας με το λαγούτο στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 20.

³⁷⁰ *''Τα άλλα οικήματα, εξ επτά δωμάτια χαμόγεια εις γραμμήν, όλα παμπάλαια, τρώγλαι, άλλα χωρίς παράθυρα, όλα σχεδόν με σαθρούς τους τοίχους''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Γείτονας με το λαγούτο στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 20.

νοικάρηδες απ' τον έξω κόσμο μετατρέποντας τις οικίες σε κελια, με τον ιδιότυπο αυτό εγκλεισμό να ενισχύεται μέσω της απομάκρυνσης απ' το κέντρο της αστικής δραστηριότητας καθώς τα οικήματα αυτά βρίσκονται στις παρυφές του άστεως, σε κάποια συνήθως απ' τις λαϊκές συνοικίες. Ο βασικός ήρωας του διηγήματος, ο Βαγγέλης, ένοικος ενός απ' τις οικίες αυτές, παρότι παρουσιάστηκε αρχικά ως εργένης, ανακοινώνει στην Κυρά Γιάνναινα, την σπιτονοικοκυρά, ότι έχει σύζυγο την οποία η κάτοχος του συγκροτήματος θεώρησε σαν ερωμένη και έκπτωτη ηθικά γυναίκα. Μέσα απ' τον διάλογο των δυο προσώπων και την συσχέτιση της προσωπικής με την χρηματική τιμή (καθώς και την ειρωνική αντιπαραβολή των εννοιών του καθήκοντος και του χρέους) υποδηλώνεται η εξάρτηση των ηθικών αξιών απ' τις υλικές.³⁷¹ Η φράση του ήρωα, *''Έένοι στα ζένα κυρα μ'! Ξενάκια όλα είμαστε!''*, αναδεικνύει τον απρόσωπο χαρακτήρα της πρωτεύουσας και έρχεται σε ανοικτή αντίθεση με τον πηγαίο νόστο της πατρίδας. Η εξέλιξη της πλοκής συντελείται με τον ερχομό στο οικιστικό συγκρότημα της ξαδέλφης του Βαγγέλη, η οποία θα αναδείξει περα απ' την αφηγηματική εξέλιξη της λογοτεχνικής γραφής και ένα πλαίσιο ιδεολογικών στοιχείων τα οποία χαρακτηρίζουν την συγκεκριμένη περίοδο. Η συμπεριφορά της σπιτονοικοκυράς και της κόρης της απέναντι στον Βαγγέλη και την νεαρή γυναίκα δείχνει πως η οικονομική και κοινωνική θέση αντανακλάται στους κώδικες συμπεριφερολογίας των μικροαστικών στρωμάτων. Η σπιτονοικοκυρά απειλεί τον ήρωα ότι θα τον εκδιώξει και η ανταπάντηση του Βαγγέλη με την επίκληση στον νόμο³⁷² αναδεικνύει τις αλλαγές στο αστικό δίκαιο (μέσα στα πλαίσια του μεταρρυθμιστικού τρικουπικού προγράμματος) και τον επανακαθορισμό των ιδιωτικών σχέσεων μεταξύ μισθωτή και μισθευόμενου. Η συμπεριφορά των γειτονισών απέναντι στην φιλοξενούμενη του Βαγγέλη αναδεικνύει την στάση που έχουν οι μικρονοικοκυραίοι για άτομα περιθωριακά και ξεπεσμένα. Έτσι, στον ανταγωνιστικό χώρο του άστεως οι ηθικοί κώδικες, αντί να συνασπίζουν τα μέλη της κοινότητας³⁷³ και να παρηγορούν τους αμαρτωλούς (όπως

³⁷¹ *''Έχουν αξία όλα τα άλλα πράγματα, κυρά μου, εις ένα κόσμο, που μόνον οι παράδες έχουν τιμή!''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Γείτονας με το λαγούτο στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 22.

³⁷² *''Έέρεις απ' το νόμο δεν έχεις κανένα δικαίωμα!''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Γείτονας με το λαγούτο στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 27.

³⁷³ Στα 1887 διατυπώθηκε η διάκριση μεταξύ Gemeinschaft (κοινότητα) και Gesellschaft (κοινωνία), εκφράζοντας την διαλεκτική αντίθεση μεταξύ στην απαρχαιωμένου τύπου πόλη και στο καπιταλιστικό άστυ. Έτσι, στα πλαίσια της μεγαλούπολης και της έντονης δυναμικής του αστικού φαινομένου οι κοινοτικοί δεσμοί εκφυλίζονται και η αντίθεση μεταξύ της κοινότητας και της κοινωνίας συνίσταται ακόμα πιο ανοικτή, Ερ. Hobsbawm, ό.π, σελ. 316. Η παράλληλη ανάγνωση του συγκεκριμένου

στην Σκιάθο του *Λαμπριάτικου Ψάλτη*) μεταβάλλονται σε μέσα κοινωνικού διαχωρισμού και ταξινόμησης.³⁷⁴ Η νεαρή βιώνει τον κοινωνικό ρατσισμό ακόμα και μετά την αποχώρηση του Βαγγέλη καθώς, *''ποτέ δεν ήκουσε τ' όνομα της. Όλα τα παρεγκώμια, όσα δεν υπήρχον εις κανέν εκδιδόμενον λεξικόν, της έρριπτον κατάμουτρα''*³⁷⁵ ενώ όταν ένας νοικάρης της κυρ-Γιάνναινας πληροφορείται (μετά την αποχώρηση της) ότι η νεαρά ήταν δασκάλα ανακράζει *''Τι κόσμος! Πως την εσκυλόβριζαν άδικα την καϋμένη.''*³⁷⁶

Στην *Αποκρηάτικη Νυχτιά* (1892), το οποίο αποτελεί αυταπόδεικτα ένα αυτοβιογραφικό κείμενο, ο συγγραφέας μας παρέχει αρκετές ποιοτικές πληροφορίες, αναδεικνύοντας την ζωή στις λαϊκές συνοικίες. Το διήγημα διαδραματίζεται σε ένα οίκημα προς το τέλος της αρχαίας πόλης³⁷⁷ σε μια γειτονία (η οποία σύμφυτη με τον αφηγηματικό μύθο) είναι γυναικοκρατούμενη. Ο Παπαδιαμάντης μας παρέχει ένα πλαίσιο πραγματολογικών στοιχείων τα οποία αναδεικνύουν την μετάβαση του κοινωνικού προτσές. Καταρχάς οι γυναίκες έχουν αρχίσει να καπνίζουν³⁷⁸, παρουσιάζοντας έναν διαφοροποιημένο κώδικα συμπεριφερολογίας³⁷⁹ καθώς η οικία *''Έπλεεν εις το μεταίχμιον, το αόριστον και αβέβαιον, εις το λυκόφως εκείνο, μεταξύ παραδόσεως και νεωτερισμού, όπερ, λυκόφως, δεν δύναται να διαρκέση, αλλ' αναγκαίως θα υποχωρήση εις τον ζόφον και θα γίνη νύξ.''*³⁸⁰ αναδεικνύοντας τον μεταβατικό χαρακτήρα των μικροαστικών στρωμάτων. Ο κεντρικός ήρωας του κειμένου, ο Σπύρος Βεργούδης (ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης) διαφοροποιείται απ' τους υπόλοιπους γείτονες και αυτή του η διαφοροποίηση θα συντελέσει στην εξέλιξη της λογοτεχνικής πλοκής. Ο ήρωας (λόγω της αρχιτεκτονικής διαρρύθμισης του οικήματος) αισθάνεται να κυριεύεται απο ένα αίσθημα φυλάκισης καθώς οποιαδήποτε απόπειρα του να κοιτάξει προς τον δρόμο περιορίζεται *''δια της αυλείου*

διηγήματος με τον *Λαμπριάτικο Ψάλτη*, αναδεικνύει πως η όξυνση της παραπάνω αντίθεσης είναι προϊόν των αστικών κοινωνικών σχέσεων.

³⁷⁴ *''Την εσκυλόβριζαν, την έλεγαν, ότι είναι και αυτή μια «απο κείνες»''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Γείτονας με το λαγούτο στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 29.

³⁷⁵ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Γείτονας με το λαγούτο στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 31.

³⁷⁶ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Γείτονας με το λαγούτο στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 31.

³⁷⁷ *''Προς την Ακρόπολιν, υψηλά παρα το Αγιοταφίτικον''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αποκρηάτικη Νυχτιά στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 32.

³⁷⁸ *''Η κυρία Ζαχαρού, η μήτηρ της οικογένειας καπνίζουσα ανέτως τα τσιγαρρέτα της''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αποκρηάτικη Νυχτιά στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 34.

³⁷⁹ *''Κι ενίοτε φιλήματα...μεταξύ γυναικών, οία συνηθίζουσι φορτικώς ν' ανταλλάσωσιν αι απόγονοι της Εύας, κατά τα εξηπασμένα και φραγκοποτισμένα ήθη μας''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αποκρηάτικη Νυχτιά στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 34.

³⁸⁰ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αποκρηάτικη Νυχτιά στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 34-35.

θυρίδος, της φραγμένης με σίδηρα, ως θυρίδος ειρκτής''³⁸¹ Η γειτονία προετοιμάζεται για τον εορτασμό των Απόκριων έτσι, οι κόρες της κυράς Ζαχάρως του μικροαστικού ζεύγους (το δωμάτιο των οποίων έχει νοικιάσει ο ήρωας) έχουν βγει εκτός της οικίας ''δια να κάμωσι οψώνια εις την οδόν Ερμού''³⁸² Οι χοροί μεταμφιεσμένων έχουν εισαχθεί πλέον στην ελληνική κοινωνία και αυτό αποδεικνύεται απ' την αναφορά του συγγραφέα ''Η ανατολική θύρα της οικίας δεν επρόφθανε να ανοίγη και να κλείη. Εισήρχοντο κατά ζεύγη, κατά ομάδας, άνδρες, γυναίκες, μεταμφιεσμένοι και άλλοι, προσωπίδες και πρόσωπα.''³⁸³ Ο Βεργούδης, αποφασίζει να μην αποδεχθεί καμμία πρόσκληση για την αποκριάτικη νύχτα έτσι, τα διαφορετικά και πολλαπλά ακούσματα τα οποία ακούει ο ήρωας σηματοδοτούν τις διαφορετικού τύπου διασκέδασεις των κοινωνικών τάξεων στην Αθήνα του ύστερου 19^{ου} και πως οι μουσικές επιλογές εκφράζουν το πολιτιστικό εποικοδόμημα.³⁸⁴

Στον *Κοσμολαίτη* (1903) ο ήρωας του διηγήματος, ο Στέλιος,³⁸⁵ αντιμετωπίζει την θρησκεία ως επαγγελματική ενασχόληση καθώς ''ανελάμβανε εργολαβικώς ιεροπραξίας''³⁸⁶, ''εδέχετο πολλάκις περιποιήσεις, γεύματα''³⁸⁷ και ''συνέβαινε να λαμβάνη μικράς προκαταβολάς εκ πέντε ή οκτώ δραχμών.''³⁸⁸ Οι αναφορές αυτές αναδεικνύουν με ενάργεια την αντίστιξη πόλης και υπαίθρου, καθώς η θρησκεία απο μέσο σύνδεσης και επικοινωνίας με το θείο (όπως στα *Πασχαλινά* και

³⁸¹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αποκρηάτικη Νυχτιά* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 35. Ο συγγραφέας εκτός απ' τις πληροφορίες που μας παρέχει για την αρχιτεκτονική διαρρύθμιση των μικροαστικών και κατώτερων οικημάτων, χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο τέχνασμα για να αναδείξει, όπως μας πληροφορεί η Γκότση, πως η περιορισμένη εμβέλεια, μέσα απο τις οπές και τα στενά παράθυρα έχει αντικαταστήσει το αγνάντεμα του ανοικτού ορίζοντα απ' τα υψώματα της Σκιάθου, Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 183.

³⁸² Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αποκρηάτικη Νυχτιά* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 36.

³⁸³ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αποκρηάτικη Νυχτιά* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 36.

³⁸⁴ ''Χωρίς να παρευρίσκειται εις καμμίαν διασκέδαση, μετείχε τριών ή τεσσάρων συγχρόνως [...] ήκουε τον απερίγραπτον θόρυβον της οικίας...κι εχόρευε μετά της κλίνης του [...] Ηκουσε το μελαγχολικόν άσμα και την κιθάραν εις την οδόν [...] Έπειτα ήκουε και άσμα και χορόν εντόπιον εις δυο γειτονικάς οικίας όπου εχόρευον τον συρτόν ή τον καλαματιανόν, κι' ετραγουδούσαν το «Μάυρο γεμενί» και τον «Μύλο της θειάς μου της Κοντύλως»'', Αλ. Παπαδιαμάντης, *Αποκρηάτικη Νυχτιά* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 41.

³⁸⁵ Δυο παρατηρήσεις είναι σκόπιμο να διατυπωθούν στο συγκεκριμένο σημείο. Στο σύνολο των αφηγημάτων που εξετάζουμε τα πρόσωπα είναι ή αισθάνονται ξένα στην πόλη, αποστασιοποιημένα κατά την μπρεχτική εκδοχή, καθώς μέσα απο την ετεροχθονεία τους αιτιολογείται και ενισχύεται η περιγραφική διάσταση των καταγραφών τους. Η λογοτεχνική-πλασματική ετεροχθονία των αφηγητών και των ηρώων (όπως του Στέλιου στο συγκεκριμένο κείμενο) συνδέεται με την ετεροχθονία των ίδιων των συγγραφέων. Επιπλέον, όπως μας πληροφορεί η Λίζυ Τσιριμώκου όσο γενικεύεται η τεκμαρτή αφήγηση και η ρεαλιστική αναπαράσταση της πραγματικότητας, τα κύρια ονόματα (προσώπων ή τόπων) παίζουν καθοριστικό ρόλο, καθώς συντελείται η μετάβαση απ' την ονοματοφοβία στην ονοματομανία, Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία...* ό.π., σελ. 43.

³⁸⁶ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Κοσμολαίτης*, στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 51.

³⁸⁷ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Κοσμολαίτης*, στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 52.

³⁸⁸ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Κοσμολαίτης*, στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 52.

Χριστουγεννιάτικα Διηγήματα) μετατρέπεται σε μια απλή εργασιακή σχέση. Μέσα απ' την διήγηση του Παπαδιαμάντη προκύπτει ότι οι ενασχολήσεις οι οποίες εκδραζόταν στις θρησκευτικές εκδηλώσεις ήταν άμεσα προσαρτημένες στις εγχρήματες σχέσεις. Ο ήρωας ασχολήθηκε με τα πολιτικά καθώς του *είχαν υποσχεθεί μιαν θέσιν καλήν*³⁸⁹ δείχνοντας την εγγενή δυναμική των πελατειακών σχέσεων. Εν τέλει ο Στέλιος ασχολήθηκε με τις εκλογές της Μονής Π. όπου και υποστήριξε τον νικητή διοριζόμενος ως επιστάτης, θέση απ' την οποία εκδιώχθηκε μετά απο μερικούς μήνες. Η τελική φράση του ήρωα (για την παύση του απ' την συγκεκριμένη ενασχόληση) αναδεικνύει το πλέγμα του πελατειακού συστήματος, *Ήτο επόμενον εξήγησε τότε εις τους φίλους του. Αφού δια κάθε θέσιν του Μοναστηρίου υπάρχουν είκοσι, τριάντα απαιτητοί υποψήφιοι...*³⁹⁰ Η αναφορά αυτή του Παπαδιαμάντη δεν εκφράζει μονάχα τα ισχύοντα στην συγκεκριμένη Μονή, αλλά είναι προϊόν ιστορικής σημασίας για τον 19^ο αιώνα. Η σχέση με το κράτος εμφανίστηκε ως μισθοδοτική και όχι εργοδοτική, καθώς ο κρατικός μηχανισμός εκφράσθηκε ως μια πηγή εισοδήματος (ή άλλων πλεονεκτημάτων) και όχι σαν μια συναρτηση υπηρεσιών στο πλαίσιο μιας καπιταλιστικής αγοράς εργασίας.³⁹¹ Γύρω απ' το κράτος σχηματίσθηκε ένας όμιλος ανθρώπων, ο οποίος περίμενε τον διορισμό του διαμέσω της κρατικής μηχανής.

Στο *Χωρίς Στεφάνι* (1896), η κεντρική ηρωίδα, η Χριστίνα, παρότι έχει φοιτήσει στο Αρσάκειο, έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της νοικοκυράς³⁹² και τηρεί με ευλάβια τα έθιμα της εκκλησίας³⁹³ αποφεύγει τις κοινωνικές συναθροίσεις, και τις θρησκευτικές εκδηλώσεις καθώς συζεί ανύπανδρη. Έτσι, η επίσημη εκκλησία (σύμφυτη στην πεζογραφία του Παπαδιαμάντη με τον αστικό πολιτισμό) δεν προσφέρει ανακούφιση (όπως στην Σκιάθο) καθώς υιοθετεί κοσμικούς κώδικες αποδοχής και απόρριψης.³⁹⁴ Στο διήγημα, η τέλεση των ακολουθιών του Πάσχα οργανώνεται βάση μιας κοινωνικής ιεράρχησης και με τις υπαγορεύσεις μιας καθαρά

³⁸⁹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Κοσμολαΐτης*, στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 56.

³⁹⁰ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Κοσμολαΐτης*, στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 58. Όπως μας πληροφορεί ο Τσουκαλάς, τα μισά ελευθέρια επαγγέλματα απαρτιζόταν κατά 50% απο κληρικούς, Κων. Τσουκαλάς, *Κοινωνική...* ό.π., 130. Έτσι, η αναφορά του ήρωα αναδεικνύει ότι για να απορροφηθεί ο εντυπωσιακός πραγματικά αριθμός των κληρικών, άμεση αιτία ήταν η συνακόλουθη ανάπτυξη του πελατειακού συστήματος.

³⁹¹ Γ. Δερτιλής, ό.π., σελ. 137.

³⁹² *Έτήρει όλα τα χρέη της τα κοινωνικά, και μετήρχετο τα οικιακά έργα της καλλίτερ' απο καθεμίαν*'' , Αλ. Παπαδιαμάντης, *Χωρίς Στεφάνι*, στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 67.

³⁹³ *Ήρχετο η Μεγάλη Πέμπτη...κι έβαφε κατακόκκινα τα πασχαλινά αυγά [...] Εζύμωνε καθαρά και τεχνικά τις κουλούρες, κι ενέπηγε σταυρωειδώς επάνω τα κόκκινα αυγά*'' , Αλ. Παπαδιαμάντης, *Χωρίς Στεφάνι*, στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 68.

³⁹⁴ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 188.

ταξικής διάκρισης. Η νυχτερινή λειτουργία απευθύνεται στους κυρίους, τους αστούς ενώ η λειτουργία της "Αγάπης" σύμβολο της θείας μεγαλοψυχίας (σύμφωνα με τον συγγραφέα) φιλοξενεί υπηρέτες και περιθωριοποιημένους του αστικού πολιτισμού όπως την Χριστίνα.³⁹⁵ Η επίσημη εκκλησία χαρακτηρίζεται απ' την επιλεκτικότητα και την ακαμψία των θεσμών της, έτσι ο Παπαδιαμάντης αναφέρει χαρακτηριστικά "Εις τας Αθήνας ως γνωστόνη πρώτη Ανάστασις είναι για τις κυράδες, η δευτέρα για τες δούλες. Η Χριστίνα η Δασκάλα εφοβείτο τας νύκτας να υπάγει εις την εκκλησίαν μήπως την κυττάζουν, και δεν εφοβείτο την ημέραν να μην την ιδούν."³⁹⁶ Η κριτική του συγγραφέα απέναντι στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους μεταφέρει και την αρνητική στάση του απέναντι στους θεσμούς που υπονομεύουν την οικουμενική παράδοση και την αταξική ηθική του χριστιανισμού.³⁹⁷ Έτσι η ηρωίδα αναρωτάται "Εως πότε όλη η αυστηρότης των αρμοδίων θα διεκδικήται και θα ξεθυμαίνει μόνον εις βάρος των πτωχών και των ταπεινών;"³⁹⁸. Η απορία της εκφράζει την βαθιά πεποίθηση του συγγραφέα για τις διαλυτικές συνέπειες που συνεπάγεται η ζωή στο αστό. Η Χριστίνα είναι το θύμα της αστικής ηθικής και προκατάληψης η οποία αναγκάζει τις γυναίκες που συζούν ανύπανδρες να μένουν στο σκοτάδι και την σιωπή. Με αφορμή τον θάνατο των παιδιών της ηρωίδος ο Παπαδιαμάντης (όπως ο Ροΐδης στο *Παράπονο του Νεκροθάπτου*) κάνει λόγο για την παιδική θνησιμότητα (η οποία απαντάται στις κατώτερες κυρίως συνοικίες) όντας αποτέλεσμα των ελλειπέστατων δαπανών για τις συνθήκες υγιεινής.³⁹⁹

Στο εμπνευσμένο του διήγημα, *Πατέρα στο σπίτι!*⁴⁰⁰ (1895) ο Παπαδιαμάντης μέσα απ' την ιστορία μιας περιθωριακής οικογένειας μας παρέχει πληροφορίες για την ζωή στις κατώτερες συνοικίες. Η πρώτη σκηνή στο μπακάλικο με το μικρό παιδί που

³⁹⁵ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 188.

³⁹⁶ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Χωρίς Στεφάνι*, στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 69.

³⁹⁷ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 202.

³⁹⁸ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Χωρίς Στεφάνι*, στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 71.

³⁹⁹ "Και όταν εγίνοντο δυο ή τριών ετών και τα είχε πονέσει πλέον ως τέκνα της, τότε ήρχετο ο Χάρος, συνοδευόμενος απο την οστρακιάν, την ευλογιάν και άλλας δύσμορφους συντρόφους, και της τα έπαιρνε απο την αγκαλιάν της", Αλ. Παπαδιαμάντης, *Χωρίς Στεφάνι*, στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 73. Οι καταγραφές του συγγραφέα πιστοποιούν ότι παρά το υψηλότατο ποσοστό ιατρών (146 στα 1892) οι αρχαϊκές συνθήκες άσκησης της ιατρικής και οι κακές συνθήκες δημόσιας υγιεινής ευθυνόταν για την εξάπλωση επιδημιών οι οποίες ευθυνόταν για την αυξημένη παιδική θνησιμότητα. Οι καταγραφές της Τρίχα αναδεικνύουν τις ελάχιστες κρατικές δαπάνες για τον τομέα της υγείας. Σύμφωνα με την συγγραφέα, ο προϋπολογισμός του 1883 προέβλεπε πιστώσεις 315.000 δραχμές, δηλαδή το 0,4% των συνολικών εξόδων., Λύντια Τρίχα, *ό.π.*, σελ. 391-392.

⁴⁰⁰ Το κείμενο είναι ανταπόδεικτα βιογραφικό καθώς ο Παπαδιαμάντης στηλιτεύει για μια ακόμα φορά την εργασία του, "Να λάβω δεκαπέντε δραχμάς, απέναντι ογδοήκοντα οφειλομένων μοι, δι' αμοιβήν φιλολογικής εργασίας πέντε εβδομάδων", Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 84.

ζητά λίγο λάδι χωρίς να πληρώσει⁴⁰¹ αναδεικνύει ότι τα θύματα της αστικοποίησης είναι εκτός απ' τις γυναικές και τα ορφανά παιδιά. Μέσα απ' την πρώτη σκηνή και τα λόγια του Παπαδιαμάντη προσλαμβάνουμε το ποιοτικό στοιχείο ότι τα μακαάλικα των νοτιοδυτικών συνοικιών του άστεως συνιστούν χώρους κοινωνικής συνάθροισης για τα κατώτερα στρώματα (ας μην ξεχνάμε ότι η πρώτη σκηνή του *Αθηναίου Χρυσοθήρα* εκτυλίσσεται σε ένα μακαάλικο στου Ψυρρή).⁴⁰² Το διήγημα διαδραματίζεται σε μια απ' τις περιθωριακές συνοικίες στα δυτικά της πόλης *''Εις το μικρόν εκείνο παντοπωλείον της οδού Σ...κατά την δυτικήν εσχατίαν της πόλεως''*.⁴⁰³ Ο κατώτερος χαρακτήρας τονίζεται απ' τον σκιαθίτη συγγραφέα με την χρήση επαναλαμβανόμενων φράσεων όπως *πτωχαί γυναίκες, μικρόν μαγαζίον και το λιτόν δείπνον μου*.⁴⁰⁴

Ένα σημαντικό στοιχείο που προκύπτει απ' την αστική πεζογραφία του ύστερου 19^{ου} είναι ότι οι γεννήσεις στις απομακρυσμένες συνοικίες είναι πολλές σε αντίθεση με τα ανώτερα στρώματα που μαρτυρούνται πυρηνικές ή μονοπυρηνικές οικογένειες.⁴⁰⁵ Μέσα απ' την αφήγηση του Παπαδιαμάντη προκύπτει ότι μια

⁴⁰¹ *''Μπάρμπα, βάλε μου λίγο λαδάκι μες στο γυαλί, είπεν η μάννα μου γιατί δεν έχουμε πατέρα στο σπίτι.''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 83.

⁴⁰² *''Οι μη έχοντες να κάμουν τίποτε, καθώς εγώ, πολλάκις το εκάλουν, και απέτεινον αυτό την άνω ερώτησιν του μικρού παντοπώλου της γειτονιάς, μόνον και μόνον δια να ακούσωσιν απο το στόμα του την απόκρισιν.''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 83. Η Ματούλα Σκαλτσά, αναφέρει ότι τα μακαάλικα συγκέντρωναν αποκλειστικά άτομα των κατώτερων εισοδηματικών στρωμάτων, όπου οι θαμώνες είχαν την δυνατότητα πίνοντας ρακί και κρασί να συζητούν τα νέα της ημέρας, Ματ. Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και χώροι κοινωνικής συνάθροισης στην Αθήνα του 19^{ου}*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσ/κη, 1993, σελ. 423.

⁴⁰³ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 84. Ο Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεί σε αρκετές περιπτώσεις των αθηναϊκών του διηγημάτων μονάχα το πρώτο γράμμα της οδού ή της συνοικίας, όπως στην περίπτωση αυτή που χρησιμοποιεί το Σ και στην συνέχεια αποσιωπτικά. Στο συγκεκριμένο διήγημα, όπως έχει δείξει ο Κοτζιάς, ο συγγραφέας αναφέρεται στην οδό Σαρρή, Αλέξ. Κοτζιάς, ό.π., σελ. 39.

⁴⁰⁴ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 84.

⁴⁰⁵ *''Εκ της συζύγιας ταύτης εγγενήθησαν πέντε τέκνα.''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 85. Στα κείμενα που εξετάζονται στην συγκεκριμένη εργασία το συμπέρασμα αυτό είναι έκδηλο. Χαρακτηριστικά, στο διήγημα του Άγγελου Βλάχου, *Τα Χρήματα* το αστικό ζεύγος είναι άκληρο καθώς στην μεγάλη οικία ζουν *''δυο μόνον, ανήρ και γυνή''*, Αγγ. Βλάχος, *Τα Χρήματα, Διηγήματα...* ό.π., σελ. 248 ενώ αντίθετα το φτωχικό ζευγάρι *''είχε πολλά παιδιά''*, Αγγ. Βλάχος, *Τα Χρήματα, Διηγήματα...* ό.π., σελ. 249. Στον *Πρώτο Λαχνό* η οικογένεια του πλούσιου ήρωα αποτελείται από τέσσερα μέλη ενώ στο κωμικό διήγημα του ίδιου συγγραφέα *Η Εσπερίς του Κυρίου Σουσαμάκη* ο μεγαλοαστός εργοδότης του ήρωα έχει δυο παιδιά. Εν αντιθέσει ο Αργύρης στο *Παράπονο του Νεκροθάπτου* είναι πολύτεκνος καθώς έχει οχτώ παιδιά. Σύμφωνα με τις καταγραφές αυτές προσλαμβάνουμε ένα εξαιρετικά σημαντικό ποιοτικό στοιχείο το οποίο φωτίζει την ανέπάρκεια ενός ανταπόδεικτα ποσοτικού μεγέθους, όπως η δημογραφική εξέλιξη. Μέσα απ' τις καταγραφές της αστικής λογοτεχνίας είναι πρόδηλο το πληθυσμιακό κενό που μαρτυράται ανάμεσα στις κατώτερες και τις ανώτερες συνοικίες αλλά και ο λόγος που παρατηρείται αυξημένη θνησιμότητα στις περιθωριακές συνοικίες. Ας μην ξεχνάμε την αναφορά του Ροΐδη στο *Παράπονο του Νεκροθάπτου* *''Αι κυρίαρισσοι είχαν μεγαλώσει, ο πληθυσμός των νεκρών ήτο τετραπλάσιος και οι σταυροί τόσον πυκνοί.''*, Εμμ. Ροΐδης, *Το παράπονο του Νεκροθάπτου, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 80. Γενικά, ο θεσμός της οικογένειας είναι απ' τα πλέον καθοριστικά απότοκα της συγκεκριμένης περιόδου. Η οικογένεια δεν

σημαντική μερίδα των φτωχών στρωμάτων ορίζεται απο lumpren χαρακτηριστικά όπως ο πατέρας του παιδιού, το οποίο εμφανίστηκε στην πρώτη σκηνή του κειμένου. Ο πατέρας, όπως καταγράφει ο συγγραφέας, *“διήρχετο εν κραιπάλη απο το Σάββατον εσπέρας εως την Δευτέραν πρωί”*⁴⁰⁶ και σπαταλούσε τα ελάχιστα χρήματα που αποκτούσε η σύζυγος του. Η οικογένεια του παιδιού είναι μια απ’ τις χαρακτηριστικά φτωχές και περιθωριοποιημένες των δυτικών συνοικιών απ’ τις οποίες λείπουν τα βασικά είδη πρώτης ανάγκης.⁴⁰⁷ Η προϊούσα προβληματική οικογενειακή ισορροπία ανατρέπεται πλήρως με την άφιξη του πληθωρικού, πλούσιου και ιδιοτελούς κουμπάρου, η οποία άφιξη πιστοποιεί ότι η δραστική εισβολή του εξωτερικού στον οικιακό έχει αυταπόδεικτα οικονομικό χαρακτήρα.⁴⁰⁸ Οι αναφορές στον θεσμό της κουμπαριάς στηρίζουν την άποψη ότι στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του ύστερου 19^{ου}, διαπροσωπικοί σύνδεσμοι, οικονομικής κυρίως φύσης, αντικατέστησαν σταδιακά τις προγενέστερες σχέσεις διευρυμένης συγγένειας, οι οποίες χαρακτήριζαν τις στατικές και παραδοσιακές αγροτικές κοινότητες. Ο κουμπάρος τελικά δεν ξαναπήγε στο σπίτι, καθώς πανδρεύθηκε⁴⁰⁹ ενώ η Γιαννούλα (όπως αναφέρεται απ’ τον συγγραφέα) απλά τον *“είχε πολιτέψει η πτωχή”*⁴¹⁰ καθώς *“τα παιδιά επεινούσαν”*⁴¹¹ Έτσι, ο κίνδυνος του εκφυλισμού συνδέεται άμεσα με την οικονομική αστάθεια των γυναικών, απ’ την οποία αφορμάται η παρεπόμενη έκπτωση τους. Οι γυναίκες, οι οποίες (κατά κανόνα στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη) εμφανίζονται καλύτερες απ’ τους άνδρες να συντηρήσουν την οικογένεια τους, εξαναγκάζονται σε συγκαλυμένες μορφές πορνείας για να επιβιώσουν.⁴¹² Η διάλυση του οικονομικού

ήταν μονάχα η βασική κοινωνική ομάδα της αστικής κοινωνίας αλλά και η κυριότερη ιδιοκτησιακή και επιχειρησιακή μονάδα που τη συνέδεε με άλλες τέτοιες μονάδες σε ένα σύστημα διευρυμένης ανταλλαγής, Er. Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 354-355.

⁴⁰⁶ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 85.

⁴⁰⁷ Οι αναφορές του Παπαδιαμάντη είναι δηλωτικές *“Η Γιαννούλα δεν είχε πλέον δεύτερον φόρεμα [...] τα παιδιά δεν είχαν πάντοτε ψωμί [...] η εστία σπανίως ήτο αναμμένη [...] η αχροστρώμη ήτο τρύπια [...] η κουβέρτα δεν ήρκει να σκεπάση τα τρία μεγαλύτερα παιδιά.”*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 86.

⁴⁰⁸ Οι καταγραφές του συγγραφέα είναι σύμφυτες με την παραπάνω λογική *“Ητο άγαμος και τεσσαρακοντούτης, παχύς, ευμορφάνθρωπος, με πλατύ ζουνάρι”*, *“Ητο μέγας και πολύς, κομματάρχης ενός των πολιτευτών της Αττικής, είχε κερδίσει χρήματα απο κάτι ενοικιάσεις”* ενώ η απορία του Παπαδιαμάντη αναδεικνύει το περιεχόμενο της παραπάνω προβληματικής *“Τις οίδε ποίους σκοπούς έτρεφεν ο κουμπάρος”*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 86-87.

⁴⁰⁹ *“Επόμενον ήτο να εύρη νόμφην με προίκα”*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 88. Το σχόλιο αυτό του συγγραφέα αναδεικνύει την ταξικό περιεχόμενο που σφραγίζει τις έγγαμες εκδηλώσεις.

⁴¹⁰ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 88.

⁴¹¹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 88.

⁴¹² Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 198-199.

ιστού συνεπάγεται την υλική και βιοτική έκπτωση⁴¹³ ενώ η ολοκληρωτική εξαθλίωση που ορίζεται από μια τέτοια ζωή στο άστυ τονίζεται με την φράση, *“μια σταξιά λάδι εις το γυαλί”*⁴¹⁴

Στα *Χριστούγεννα του Τεμπέλη* (1896) η πλοκή εκράζεται ξανά στο χώρο μιας ταβέρνας, *“στην ταβέρνα του Πατσοπούλου”*⁴¹⁵ η οποία λειτουργεί παράλληλα και σαν μπακάλικο. Όπως προκύπτει από την αφήγηση του Παπαδιαμάντη, στην στυγκεκριμένη ταβέρνα συναθροίζονται πλήθος κόσμου (ακόμα και γυναίκες⁴¹⁶) και επ’ ευκαιρίας και της δικής του παρουσίας ο συγγραφέας καταπιάνεται με την περιγραφή των θαμώνων. Χαρακτηριστικά με την περιγραφή της Κυρα-Στρατίνας (η οποία κατέχει δυο σπίτια) προσλαμβάνουμε το εύρος των εγχρήματων σχέσεων και πως αυτές ορίζουν την κοινωνική θέση των ανθρώπων. Τα λόγια του συγγραφέα είναι δηλωτικά *“Ποια νοικάρισα της καθυστερεί δυο νοίκια, ποιός οφειλέτης της χρεωστεί τον τόκον, ποιά γειτόνισσα της επήρεν δανεικόν και αγύριστον”*⁴¹⁷ και αναδεικνύουν πως οι χρηματικές συναλλαγές αποτέλεσαν έναν από τους βασικότερους μηχανισμούς διάσπασης των δεσμών αμοιβαίας εμπιστοσύνης που συνείχαν στην παραδοσιακή κοινότητα. Μέσα από τις αναφορές του ήρωα, του Δημήτρη, προσλαμβάνουμε ότι στην Ελλάδα του ύστερου 19^{ου} δεν υπάρχει πρόβλημα απασχόλησης (αφού η ζήτηση εργασίας είναι σχετικά επαρκής), όμως αντιλαμβανόμαστε ότι τα ημερομίσθια είναι εξαιρετικά χαμηλά και σε συνδυασμό με τις υψηλές τιμές (λόγω του υπερπληθωρισμού) συμπιέζουν τα εισοδηματικά επίπεδα των μικροαστικών και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων διασπώντας την αγοραστική τους δύναμη⁴¹⁸ Ο

⁴¹³ *“Χωρίς άρτον [...] χωρίς φωτιάν [...], χωρίς φόρεμα, χωρίς στρώμνη, χωρίς σκέπασμα, χωρίς χύτραν και χωρίς στάμναν και χωρίς ραπτικήν μηχανήν!”* Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 88

⁴¹⁴ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Πατέρα στο σπίτι!* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 88.

⁴¹⁵ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Τα Χριστούγεννα του Τεμπέλη* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 89. Η Σκαλτσά, η οποία έχει ασχοληθεί με την μελέτη των χώρων κοινωνικής συνάθροισης στην Αθήνα του 19^{ου} μας πληροφορεί ότι οι ταβέρνες λειτουργούσαν σαν οινομαγειρία για τα κατώτερα στρώματα και σαν πατσάδες για τα ανώτερα. Αυτές που απευθυνόταν στα κατώτερα βρισκόταν (όπως προκύπτει από τις καταγραφές της συγγραφέως αλλά και από τις αναφορές του Παπαδιαμάντη) στις νοτιοδυτικές συνοικίες και κυρίως στην Παλαιά Αγορά, Ματ. Σκαλτσά, ό.π., σελ. 421.

⁴¹⁶ *“Ηρχετο πολλάκις της ημέρας η γριά-Βασίλω [...] Ηρχετο και η Κυρά-Κώσταινα η Κλησιάρισσα [...] Ηρχετο κι η Στρατίνα, νοικοκυρά με δυο σπίτια”*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Τα Χριστούγεννα του Τεμπέλη* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 90.

⁴¹⁷ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Τα Χριστούγεννα του Τεμπέλη* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 90.

⁴¹⁸ Τα λόγια του ήρωα είναι δηλωτικά και μας προσφέρουν πραγματολογικά στοιχεία για ένα κατεξοχήν ποσοτικό μέγεθος *“Εμένα η φαμίλια μου δουλεύει, εγώ δουλεύω, ο γυιός μου δουλεύει, το κορίτσι πάει στην modίστρα και μ’ όλα αυτά, δεν μπορούμε ακόμα να βγάλουμε τα νοίκια της κυρα-Στρατίνας. Δουλεύουμε για την σπιτονοικοκυρά, δουλεύουμε για τον μπακάλη, για τον τσαγκάρη, για τον έμπορο.”*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Τα Χριστούγεννα του Τεμπέλη* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 92. Οι αναφορές του Παπαδιαμάντη είναι εξαιρετικά σημαντικές και αναδεικνύουν την τάση των ημερομισθίων να συμπιέζονται πλέον και να οδηγούν σε μια πρωταρχική διαδικασία δημιουργίας

μάστρο-Παύλος, κεντρικός ήρωας του διηγήματος, δουλεύει περιστασιακά στα βυρσοδεψεία⁴¹⁹ αναδεικνύοντας τόσο την σημασία της παραπάνω δραστηριότητας, όσο και την φύση των βιοτεχνικών-μεταποιητικών μονάδων, την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα να είναι εντάσεως εργασίας.⁴²⁰ Ο Παπαδιαμάντης μέσα απ' τον ήρωα του διηγήματος τονίζει τόσο τον περιθωριακό χαρακτήρα του τελευταίου⁴²¹ όσο και τον κατώτερο χαρακτήρα της συνοικίας ο οποίος διαγράφεται μέσω του μοτίβου των εξαθλιωμένων οικειών.⁴²²

Στις *Κουκλοπαντρείες* (1903) η αφηγηματική πλοκή διαδραματίζεται (όπως τα περισσότερα διηγήματα του συγγραφέα) σε ένα εξαθλιωμένο αστικό συγκρότημα δωματίων όπου ζουν φτωχές οικογένειες και ένοικοι.⁴²³ Η περιθωριακή αστική κατοικία πιστοποιείται απ' την μίζερη διαβίωση και την αβάσταχτη μοναξιά των ενοίκων. Οι ήρωες του διηγήματος (που κατά κανόνα δεν έχουν οικογένεια) υπογραμμίζουν την απουσία προσωπικών, θρησκευτικών και κοινωνικών δεσμών στο άστυ. Η αστική χωροταξική διευθέτηση της πόλης διαβρώνει το συλλογικό συναίσθημα εγκλωβίζοντας τα λαϊκότερα στρώματα στην εσχατία της πόλης, ενώ ο πρόχειρος οικοδομικός σχεδιασμός τα συνθλίβει ασκώντας μια αντιστρόφως ανάλογη μορφή βίας. Η ευτελής ποιότητα των κατασκευών και η ανεπάρκεια ζωτικού χώρου εξαναγκάζουν τους ενοίκους σε ένα είδος απρεπούς και οχληρής γειτνίασης.⁴²⁴ Έτσι, *''αι σχέσεις μεταξύ της νοικάρισσας ταύτης και της Ζαφείραινας [...] δεν ήσαν πολύ*

εφεδρικού στρατού. Τα συμπεράσματα της ιστοριογραφίας για την πτώση των ημερομισθίων είναι αντιπροσωπευτικά. Ο Χατζηιωσήφ αναφέρει χαρακτηριστικά *''Η τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα (το κείμενο του Παπαδιαμάντη γράφεται στα 1896) προκαλεί μεγάλα κύματα εσωτερικής μετανάστευσης και ενισχύει τις τάσεις δημιουργίας εφεδρικού στρατού γεωργίας. Έτσι τα ημερομίσθια αρχίζουν να φθίνουν με αποτέλεσμα να ανατρέπεται η σχέση υψηλό ημερομίσθιο-υψηλό κόστος εργασίας.*'' Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σελ. 338. Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης στο χρονογραφικό του κείμενο *Αι Εργάτιδες των Αθηνών* μας πληροφορεί ότι παρότι το ωράριο είναι ένδεκα ώρες, το ημερομίσθιο είναι χαμηλό, *δυσ* δραχμάς, αναφορά που πιστοποιεί την παραπάνω υπόθεση, Αρ. Κουρτίδης, *Αι Εργάτιδες των Αθηνών, Ημερολόγιο Σκόκου*, τ. 4^ο, 1889, σελ. 266.

⁴¹⁹ *''Μετανοεί τώρα πικρώς, διότι δεν επήγε τας τελευταίας ημέρας εις τα βυρσοδεψεία να δουλεύση και να βγάλη ολίγα λεπτά''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Τα Χριστούγεννα του Τεμπέλη στα Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 93.

⁴²⁰ Η περίοδος του ύστερου 19^{ου} χαρακτηρίζεται απ' την διεύρυνση του τομέα της μεταποίησης, η οποία πήρε πολλές και ποικίλες μορφές (μύλοι, λιοτρίβια, βυρσοδεψεία) με εποχική λειτουργία και βιοτεχνικό χαρακτήρα. Όπως αναφέρει η Χριστίνα Αγριαντώνη συντελείται μια απο τα κάτω εκβιομηχάνιση με τα πενιχρά μέσα, αξιοποιώντας κυρίως την εργασία, προωθώντας μια βιομηχανία με την με περιορισμένη ή καθόλου εκμηχάνιση, Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ. 227.

⁴²¹ *''Την νύκτα επέρασαν εις εν ολονύκτιον καφερείον''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Τα Χριστούγεννα του Τεμπέλη στα Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 95.

⁴²² *''Τα ισόγεια, αι τρόγλαι, τα κοτέσια της Κυρά-Στρατίνας, όλα εκοιμώντο [...] τριών ή τεσσάρων οικογενειών, όπου εκατοικούσαν εις τα ανήλια δωμάτια''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Τα Χριστούγεννα του Τεμπέλη στα Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 95.

⁴²³ *''Απο τας πέντε ή έξι χαμογείους τρόγλας, τας αραδιασμένας κατά μήκος της αυλής''* Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντρείες στα Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 98.

⁴²⁴ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 184.

ομαλαί''⁴²⁵ παρότι ''την είχε βοηθήσει να διώξουν απο την αυλήν δυο πρώην νοικάρρισες''.⁴²⁶ Μέσα απο το λογοτεχνικό παράδειγμα της Ζαφείραινας και των υπόλοιπων ηρωίδων του διηγήματος, ο Παπαδιαμάντης θα μας προσφέρει πλήθος πραγματολογικών και ιδεολογικών στοιχείων τα οποία θα ενισχύσουν την βασική άποψη της εργασίας για την διείσδυση αστικών παραγωγικών σχέσεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Η ηρωίδα ''κατ' εκείνον τον καιρόν, τα είχε καλά και με τις τρείς νοικάρρισες, επειδή ήτο Σεπτέμβριος, και μόλις είχαν καταλάβει και αι τρείς τα δωμάτια, είχαν δε προπληρώσει τα ενοίκια.''⁴²⁷ Έτσι, η εμπρόθεσμη πληρωμή του ενοικίου μεταβάλλεται σε δείκτη προσωπικής αξιοπιστίας και αναδεικνύει πως το ανθρώπινο ήθος ορίζεται με βάση την νέα συνάρτηση χρηματικής αξίας και χρονικής διάρκειας.⁴²⁸ Οι χρηματικές συναλλαγές (όπως φαίνεται απ' το σύνολο των παπαδιαμαντικών αθηναϊκών κειμένων) αποτέλεσαν έναν απο τους βασικούς μηχανισμούς διάσπασης των δεσμών αμοιβαίας εμπιστοσύνης, ενώ η γενικότερη διείσδυση των συναλλαγών τοις μετρητοίς ακυρώνει τα δεδομένα χωρικά και χρονικά πλαίσια των προσωπικών σχέσεων. Όπως μας πληροφορεί η Γκότση⁴²⁹, ο Παπαδιαμάντης στο συγκεκριμένο κείμενο σκιαγραφεί με ενάργεια την υποκατάσταση των παραδοσιακών εκφράσεων γενναιοδωρίας απ' τις απρόσωπες οικονομικές συναλλαγές. Ο συγγραφέας μέσα απ' τα λόγια της Πολύτιμης μας πληροφορεί αφενός για το γεγονός ότι οι τιμές δεν σύναδουν αναγκαστικά με την ποιότητα και αφετέρου την διεργασία με την οποία οι δυνάμεις της αγοράς συμπιέζουν το βιοτικό επίπεδο των κατώτερων στρωμάτων και τα εξωθούν σε έναν βαθύτατα εξαθλιωμένο τρόπο διαβίωσης. Τα λόγια της ηρωίδος είναι χαρακτηριστικά ''Όχι, πως έχουν κάτι παλιοκοτέτσια εκεί, που δεν είναι χειρότερα απ' τα αχούρια, και σε βρίσκουν στην ανάγκη, και σε πνίγουν, και σου ζητούν δεκατρείς και δεκαπέντε δραχμές νοίκι! Που το ήυραν γραμμένο; Μ' αυτά και μ' αυτά πλουτούν αυτοί, με του

⁴²⁵ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντρείες* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 98.

⁴²⁶ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντρείες* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 98.

⁴²⁷ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντρείες* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 98. Η αναφορά του συγγραφέα για τον μήνα Σεπτέμβριο δεν είναι τυχαία καθώς είναι ο μήνας κατά τον οποίο συντελείται ο «ενοικιαστικός πυρετός» στην Αθήνα. Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης σε ένα κείμενο του αποδεικνύει την φρασή του Παπαδιαμάντη, καταγραφεί συγκεκριμένα ''Την πρώτην Σεπτεμβρίου εκτελείται πανοικεί μετανάστευσις ολόκληρου πόλεως, δεν είμεθα σχεδόν κάτοικοι, αλλά νομάδες. Στήνομεν που την σκηνήν ημών εν έτος, έπειτα συστέλλομεν αυτήν και εκκινούμεν προς άλλην διεύθυνσιν.'', Αρ. Κουρτίδης, *Ενοικιάσεις και μετοικήσεις, εικόν εκ του αθηναϊκού βίου*, Περιοδικό *Εστία*, τ. 20^{ος}, Αρθ. 505, 1885, σελ. 606.

⁴²⁸ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 187.

⁴²⁹ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 186.

φτωχού τον ιδρώτα, οι αιματοφάγοι.’’⁴³⁰ Ο λόγος της Πολύτιμης είναι βαθύτατα κοινωνικός⁴³¹, καθώς τα εργατικά στρώματα εκτός απ’ την άμεση εκμετάλλευση που υφίστανται απ’ τον εργοδότη (τον κάτοχο των παραγωγικών μέσων) είναι αντικείμενα απομύζησης και απ’ τα παρασιτικά στρώματα της κοινωνίας (τον σπιτονοικοκύρη, τον έμπορο κ.α.). Παρά τον μεταβατικό χαρακτήρα της, η ελληνική κοινωνία εμφανίζει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της ταξικής διχοτόμησης. Στα πλαίσια των αστικών κοινωνικών σχέσεων παρότι η παραγωγή κοινωνικοποιείται η ιδιοποίηση παραμένει ατομική καθώς τα μέσα παραγωγής παραμένουν ατομική ιδιοκτησία ενός περισμένου αριθμού ανθρώπων⁴³². Έτσι, μια μειονότητα οδηγείται σε μια παρασιτική και επιδεικτική διαβίωση εξαναγκάζοντας μια σημαντική μερίδα ανθρώπων να ζει περιθωριακά (κάτω των ορίων της αναπαραγωγής της) παρα τον παραγωγικό χαρακτήρα της εργασίας της.⁴³³ Η κατακραυγή της ηρωίδας μαρτυρά το εύρος των εγγρήματων σχέσεων και πως οι τελευταίες παράγουν τις ταξικές αντιθέσεις *‘‘Απο που να πληρώσει τόσο νοίκι; Και τι να φάη! Με μια δραχμή την ημέρα που μπορεί μια να βγάλει με το εργόχειρο’’*.⁴³⁴ Στο συγκεκριμένο κείμενο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ξανά το μοτίβο των εγκαταλελειμένων γυναικών για να υπογραμμίσει τον κίνδυνο του κοινωνικού εκφυλισμού σε έναν χώρο που εμμένει υποκριτικά σε αυστηρές ηθικές αρχές αλλά καθιστά αδύνατη την εφαρμογή τους.⁴³⁵

⁴³⁰ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντρείες* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 104.

⁴³¹ Στο σημείο αυτό, βάση των λεγομένων της ηρωίδας είναι κατάδηλο το λαθεμένο των απόψεων των Αλέξανδρου Κοτζιά, Αλέξ. Κοτζιάς,, ό.π., σελ. 46 και Παναγιώτη Μουλλά, Παν. Μουλλάς, *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, αυτοβιογραφούμενος*, Ερμής, Αθήνα, 1974, σελ. μζ’, ότι οι χαρακτήρες του Παπαδιαμάντη είναι αρκετά ξεκομμένοι απ’ την κοινωνική συνείδηση και την ψυχολογία των αστικών λα΄κών στρωμάτων. Στην ίδια λαθεμένη λογική κινείται και η *‘‘μεσοβέζικη’’* καταγραφή του Μαστροδημήτρη ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά *‘‘Κανένας δεν λέει ότι ο Παπαδιαμάντης γράφει ερήμην της κοινωνίας που ζει. Δεν κοινωνιολογεί σημαίνει πως δεν βλέπει μονοδιάστατα τον άνθρωπο, ως μονάδα πολιτική, ούτε και πιστεύει πως ο κόσμος μπορεί να γιατρέψει μόνος τις πληγές του’’*, Παν. Μαστροδημήτρη, *Η Νεοελληνική Σύνθεση. Θέματα και Κατευθύνσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999, σελ. 252-253. Αναντίρρητα, οι ήρωες του Παπαδιαμάντη, όταν ψυχογραφούνται είναι βέβαια άτομα, αλλά ταυτόχρονα αναθεωρούνται απ’ το κάτοπτρο του κοινωνικού και φυσικού τους περιβάλλοντος, Rod. Beaton, ό.π., σελ. 145.

⁴³² V. I. Lenin, *Ο Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2005, σελ. 29-30.

⁴³³ *‘‘Και τι κόσμος είναι αυτός, στην Αθήνα!...Κρίμα στ’όνομα που έχει! Στην Πόλη, που είναι Τούρκοι, και πάλι σε πονούν και σε βοηθούν καλύτερα. Εκεί σε πονούν και σε συμπονούν οι Τούρκοι...ξεπονούν οι Χριστιανοί, σε γδύνουν...’’*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντρείες* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 104. Αισθήματα φιλίας απέναντι στους Τούρκους διαγράφονται και στο *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, του Γεωργίου Βιζυηνού, όπου ο αφηγητής αναφέρει *‘‘Αυτός είναι ένας Τούρκος, που τον εγιάτρευεν η μητέρα εφτά μήνες εις το σπίτι μας, και αυτή είναι η μάνα του, που ήλθε τώρα να της πει το Σπολλάτη’’*, Γεωρ. Βιζυηνός, *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, μετά Προλόγου Κωστή Παλαμά, Εκδότης Ι.Ν. Σιδέρης, Αθήνα, [χ.χ], σελ. 22.

⁴³⁴ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντρείες* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 104.

⁴³⁵ *‘‘Τους βγάζουν την ψυχή ανάποδα, κι ύστερα αγανακτούν τάχα γιατί δεν τις βλέπουν να κάνουν φρόνιμα!...Αυτοί τις σπρώχνουν να γίνονται άτιμες.’’* Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντρείες* στα *Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 105.

Η καταδυναστευτική εξουσία του υλισμού (όπως και αν αυτός εκφράζεται) αλλοτριώνει τόσο την ηθική, όσο και την προσωπική αίσθηση περι τιμής. Οι προσβολές της Ζαφείρενας προς την Πολύτιμη *''Γιατί, μωρή μπαλαρίνα, σαν ήθελες να πνιγής, δεν πνιγόσουνα;''* αποκαλύπτουν πόσο ασταθής είναι ο ρόλος της γυναίκας που ζεί μόνη της στην πόλη (όπως η Πολύτιμη) όπου η συνοικία εισβάλλει στην οικία και πλήτει τον απώτατο παράγοντα κοινωνικής συνοχής.⁴³⁶

Στους *Φιλόστοργους* (1895) η κεντρική ηρωίδα του διηγήματος, η κυρα Πράπω, ασχολείται με τον μεταβατικό χαρακτήρα της περιαστεακής γεωργίας. Ο συγκεκριμένος τύπος καλλιέργειας χαρακτηρίζεται από δύο συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, τον απομακρυσμένο χώρο παραγωγής⁴³⁷ (εκτός των ορίων της πρωτεύουσας) και απ' την εμπορευματοποίηση ευπαθών γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων.⁴³⁸ Μέσα απ' την περιγραφή της ηρωίδος αναδεικνύεται ο διευρημένος εμπορευματικός χαρακτήρας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού καθώς οι εμπορευματικές σχέσεις εκδράζονται με διάφορες μορφές εντός του κοινωνικού προτσες. Η ηρωίδα πωλεί τα προϊόντα της λιανικά, σε υψηλή τιμή κυρίως σε άτομα με τα οποία έχει συγγενικούς δεσμούς (όπως ο πλούσιος νονός της που διαμένει στα Πατήσια). Παράλληλα με την απλή εμπορευματική παραγωγή, έχει αναπτυχθεί και η μεγάλη αγορά, όπου το πλήθος των πωλητών είναι μεγάλο, το προϊόν σχετικά ομοιογενές και η τιμή χαμηλότερη σε σχέση με μια λιανική πώληση.⁴³⁹ Η ηρωίδα μεταβαίνει εν τέλει στον νονό της και του πωλεί το εμπόρευμα της ενώ, μέσα απ' την κίνηση του τελευταίου να της δώσει *''δύο ή τρεις δεκάρες, δια να πληρώση το λεωφορείον''*⁴⁴⁰ προσλαμβάνουμε την βελτίωση των μέσων συγκοινωνίας τα οποία συνδέουν μεταξύ τους απομακρυσμένες περιοχές (Πατήσια και Μεταξουργείο). Οι περιπλανώμενοι πωλητές, οι οποίοι κατά κανόνα μαρτυρούνται στις κατώτερες συνοικίες, κάνουν την εμφάνισή τους και στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη καθώς ο Νικόλας ο Μανάβης *''είχε την δικαιοδοσίαν του εκτεινόμενην τριγύρω εις τον Ψυρρή, εις του Τάτση την Βρύσιν, εις του Τριγγέτα, εις τον Αη Θανάσην, μέχρι της πλατείας*

⁴³⁶ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 185.

⁴³⁷ *''Εις μίαν άκρην της πόλεως''*, Αλ. Παπαδιαμάντη, *Οι Φιλόστοργοι στα Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 110.

⁴³⁸ *''Το γάλα το επώλει προς ογδόντα λεπτά με την οκάν την ιδικήν της [...] τα περισσότερα εκτάτως μόνον, χωρίς ωρισμένον τιμολόγιον [...] τα' αυγά προς δεκαπέντε λεπτά το εν, την σαρακοστήν''*, Αλ. Παπαδιαμάντη, *Οι Φιλόστοργοι στα Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 110.

⁴³⁹ *''Εις την μεγάλην αγοράν [...] προς μίαν δεκάραν τα τρία (αυγά)''*, Αλ. Παπαδιαμάντη, *Οι Φιλόστοργοι στα Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 110 αντίθετα με την ηρωίδα η οποία όπως είδαμε πωλεί το ένα στην τιμή των δεκαπέντε λεπτών..

⁴⁴⁰ Αλ. Παπαδιαμάντη, *Οι Φιλόστοργοι στα Αθηναϊκά...*, *ό.π.*, σελ. 112.

Κουμουνδούρου⁴⁴¹ Το διήγημα εκτυλίσσεται μέσα από το μοτίβο ενός παιδιού το οποίο έχει χαθεί εντός της γειτονιάς και εντός της συγκεκριμένης θεματικής ο συγγραφέας μας παρέχει στοιχεία τόσο για την παιδική θνησιμότητα, καθώς δυο παιδιά του Μάστορο-Δημήτρη είχαν πεθάνει, όσο και για τους κατοίκους των λαϊκών συνοικιών οι οποίοι χαρακτηρίζονται από την περιστασιακή και περιθωριακή εργασία τους.⁴⁴² Το παιδί εν τέλει αναγνωρίζεται και είναι ένα από τα πέντε υιοθετημένα παιδιά του Στέργιου του Παρκιώτη. Ο ήρωας παρότι είναι το κλασικό παράδειγμα υποπρολεταρίου υιοθετεί παιδιά από το Νηπιακόν Ορφανοτροφείον για το οποίο ο Παπαδιαμάντης μας πληροφορεί ότι *''ίσως είναι πολλοί όπου φοβούνται να διέλθωσιν έξωθεν του ιδρύματος εκείνου, και δεν ηξεύρουν που των Αθηνών κείται''*.⁴⁴³ Η συγκεκριμένη αναφορά του συγγραφέα πέρα από το ότι αναδεικνύει ότι τα εγκαταλελειμένα παιδιά είχαν αυξηθεί χαρακτηριστικά τα τέλη του 19^{ου}, είναι σύμφυτη με την λογική του λογοτεχνικού μύθου, ο οποίος δείχνει ότι μονάχα οι άνθρωποι του μόχθου και της εργασίας είναι αυτοί που χαρακτηρίζονται από μια ανθρωπιστική προσέγγιση στα κοινωνικά ζητήματα.

Στον *Καλόγερο* (1892) το εκτενέστερο αθηναϊκό διήγημα του Παπαδιαμάντη, ο σκιαθίτης συγγραφέας σκιαγραφεί την έκπτωση των ηθικών και θρησκευτικών αξιών οι οποίες μέσα στο απρόσωπο άστυ έχουν αρχίσει να εκφυλίζονται. Η πόλη στο διήγημα αυτό, σχετίζεται με τις διασπαστικές δυνάμεις της γυναικείας φύσης καθώς η επιθυμία του ήρωα-κοσμοκαλόγερου γεννά βασανιστικές οπτασίες.⁴⁴⁴ Στην επόμενη σκηνή του διηγήματος (στο παντοπωλείο του Κασαρόπουλου) προσλαμβάνουμε μέσα από την συζήτηση των θαμώνων πλήθος πραγματολογικών στοιχείων για την εξεταζόμενη περίοδο. Ο συγγραφέας μέσα από τα λόγια του κυρ-Γιάννη αναφέρει ότι *''η μεγαλύτερα αιτία της παρακμής των μοναστηριών είναι η σκανδαλώδης ανάμιξις της πολιτείας και των κοσμικών προσώπων εις τα καλογηρικά πράγματα''*.⁴⁴⁵ Η αναφορά αυτή δείχνει πως μέσα από την πολιτεία εξαχρειώνεται ακόμα περισσότερο ο μοναστηριακός θεσμός. Οι σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους είναι βαθιά ριζωμένες και οργανικές, ο κυρ-Γιάννης κατηγορεί την αντιβασιλεία του

⁴⁴¹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Φιλόστοργοι στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 115.

⁴⁴² Χαρακτηριστικά ένα από τα πρόσωπα που εμφανίζεται στο κείμενο, ο Στέργιος ο Παρκιώτης *''μαζεύει και κουβαλεί τον χειμώνα αγριολάχανα, ραδίκια, ζαχάρια, πικραλίδες, βρούβες, βλαστάρια''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Φιλόστοργοι στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 116.

⁴⁴³ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Φιλόστοργοι στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 117.

⁴⁴⁴ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 119. Ο διάλογος του κεντρικού ήρωα, του πατέρα Σαμουήλ, με την κυρά Τασού είναι δηλωτικός *''Θα σε ιδούμε το βράδυ; έχουν κάτι να σου τα κορίτσια''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Καλόγερος στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 134.

⁴⁴⁵ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Καλόγερος στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 139.

Όθωνα για το ότι είχε δημεύσει μέρος της περιουσίας των μονών.⁴⁴⁶ Έτσι, παρα την διείσδυση των αστικών διεργασιών τόσο στις παραγωγικές σχέσεις, όσο και στους θεσμούς, η εκκλησία παραμένει ένας οργανισμός, ο οποίος βρίσκεται σε οριζόντια σύνδεση με το κράτος. Μέσα απ' την διαδικασία αυτή, η θρησκευτική ηθική καταπίπτει απ' την εισβολή του δεσμού του χρήματος, οι διαλυτικές συνέπειες του οποίου αλλοτριώνουν τα θρησκευτικά υποκείμενα.⁴⁴⁷ Ο Παπαδιαμάντης μέσα απ' τις σκέψεις του Σαμουήλ εκφράζει την ηθική παρακμή της εκκλησίας και πως οι νεότερικοί θεσμοί, επιφέρουν διαλυτικές συνέπειες στην φύση της.

Η αίσθηση του χόματος που νιώθει στο στόμα του ο Σαμουήλ (η οποία εκφράζει την σήψη του κοσμικού βίου)⁴⁴⁸ έρχονται σε διαλεκτική αντίθεση με την ενθύμιση των στίχων του Άμωμου (που του θυμίζουν το μοναστήρι).⁴⁴⁹ Το αντιθετικό αυτό σχήμα που χρησιμοποιεί ο Παπαδιαμάντης πέρα απ' την θρησκευτική του μορφή και αίσθηση εκφράζει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Μέσα απ' τα συμφραζόμενα η είσοδος στην πόλη σηματοδοτεί την πτώση απ' τον παράδεισο (στην λογική του συγγραφέα) του αγροτομοναχικού βίου, ενώ η λύτρωση προσφέρεται μονάχα με την επαναφορά στο *''Περιφραγμένο Περιβόλι της Παναγίας''*⁴⁵⁰ Η θολή πλευρά της αστικοποίησης σχολιάζεται απ' τον συγγραφέα με την έμμεση τάυτιση του καλόγερου με μπεκιάρη, καθώς αναφέρει χαρακτηριστικά *''προς τους μπεκιάρηδες, τους μη έχοντας εστίαν και οικογένειαν εν Αθήναις και ζώντας μονότονον βίον εις εν ψυχρόν δωμάτιον όπου πληρώνουσι δεκαπέντε ή είσκοσι δραχμάς ενοίκιον, απλώς δια να μην κοιμώνται εις το ύπαιθρον τον χειμώνα.''*⁴⁵¹ Η

⁴⁴⁶ *''Να μην τη δημεύση, όπως άλλοτε ιεροσύλως η βαυαρική αντιβασιλεία έπραξεν''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Καλόγερος στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 140.

⁴⁴⁷ *''Και μετά τον εσπρινόν, όταν ήρχιζαν να λογομαχώσι περι διανομής εισοδημάτων καταγγέλοντες αλλήλους ως πλεονέκτας και άρπαγας''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Καλόγερος στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 142.

⁴⁴⁸ *''Αφού έπλυνε και έπλυνε το στόμα, και η αλλόκοτος εκείνη οσμή δεν εξηλείφετο''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Καλόγερος στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 145.

⁴⁴⁹ *''Ως γλυκέα τω λάρυγγι μου τα λόγια σου υπερ μέλι τω στόματι μου!''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Καλόγερος στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 145.

⁴⁵⁰ Αλ. Μωραϊτίδης, *Το Τάξιμον*, στο *Τα διηγήματα*, (επιμ.) Νικ. Τριανταφυλλόπουλος, Γνώση και Στιγμή, Αθήνα, 1990, τ. 3^{ος}, σελ. 118. Στο διήγημα αυτό του Παπαδιαμάντη και στο *Τάξιμον* του Μωραϊτίδη παρότι η Αθήνα θεωρείται χώρος εκφυλισμού και αλλοτρίωσης του θρησκευτικού αισθηματος αναδεικνύεται πως μέσα απ' τους πειρασμούς και τις δυσκολίες της πόλης επιτυγχάνεται η διαδικασία ωρίμανσης και ολοκλήρωσης του κοινωνικού ανθρώπου.

⁴⁵¹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Καλόγερος στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 150. Μια παρατήρηση είναι σκόπιμο να διατυπωθεί στο συγκεκριμένο σημείο. Η συνεχής αναφορές των πεζογράφων της περιόδου για τις τιμές των ενοικίων μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι τιμές διακυμαινόταν ανάμεσα στις 15-20 δραχμές. Ο Παπαδιαμάντης στο διήγημα αυτό μας παρέχει το συγκεκριμένο εύρος τιμών ενώ και στις *Κουκλοπαντριές* αναφέρει ότι το ενοίκιο στις κατώτερες περιοχές ήταν ανάμεσα στις *'' δεκατρείς και δεκαπέντε δραχμές''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Κουκλοπαντριές στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 104. Την

αναφορά αυτή του συγγραφέα περιλαμβάνει το γενικότερο πλαίσιο της εποχής. Το διήγημα δημοσιεύεται στα 1892, όταν η αστικοποίηση και η κίνηση προς την Αθήνα εντείνεται. Η δημογραφική αύξηση της πόλης αφορμάται με την εγκατάσταση σ' αυτήν ανθρώπων οι οποίοι εγκαταλείπουν την ιδιαίτερη πατρίδα τους για την εξεύρεση εργασίας, κατοικώντας σε σπίτια μικρά και εξαθλιωμένα, καταβάλλοντας εξαιρετικά υψηλά ενοίκια τα οποία έχουν αυξηθεί λόγω της εκτεταμένης ζήτησης. Ο ήρωας εν τέλει φεύγει απ' την Αθήνα για την Θεσσαλονίκη και το Άγιο Όρος⁴⁵². Το αντίστροφο ταξίδι απ' την Αθήνα στον Άθωνα αποτελεί έκφανση της λυτρωτικής εξόδου απ' την πρωτεύουσα, η οποία στην διηγηματογραφία του Παπαδιαμάντη ορίζεται με το μοτίβο της οδυνηρής εισόδου σε αυτήν.⁴⁵³

Στην *Βλαχοπούλα* (1892) το διήγημα παρότι εκτυλίσσεται στα περίχωρα της πόλης και συγκεκριμένα σε ένα χωριό *''επι του καταφερομένου απο του ύψους της επιβλητικής Πεντέλης''*⁴⁵⁴ ανήκει στα αθηναϊκά διηγήματα καθώς περιλαμβάνει πλήθος οικονομικών και κοινωνικών στοιχείων τα οποία πιστοποιούν την μετάβαση στις παραγωγικές σχέσεις. Ειδικότερα, μέσα απ' την δραματική και έντονη σκιαγράφηση των συμβάντων (κυρίως με το ταξίδι της αγνής κόρης της επαρχίας προς την πρωτεύουσα) μας προσφέρει πραγματολογικά στοιχεία για το πλαίσιο των μεταβολών που συντελούνται στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του ύστερου 19^{ου} αιώνα. Το διήγημα εκτυλίσσεται γύρω απο την ιστορία μιας νεαρής γυναίκας η οποία έμεινε ορφανή σε πολύ μικρή ηλικία και αναγκάστηκε να μετοικήσει στην Αθήνα για την εξεύρεση μιας καλύτερης διαβίωσης. Η Φλώρα (η ηρωίδα του διηγήματος) είχε μείνει ορφανή απο μικρή και είχε πάει στην Αθήνα *''Ως δούλαν εις ένα σπίτι [...] εκεί επολιτίσθη και άλλαξε την φορεσία της κ'εξέχασε να ομιλή αλμπιριστί κ'έμαθε να ομιλή σκληριστί''*⁴⁵⁵. Η συγκεκριμένη αναφορά δείχνει την διαφοροποίηση των ηθών στην

τιμή 15 μας καταγράφει επίσης ο Ροϊδής στο *Παράπονο του Νεκροθάπτου*, όπου ο Αργύρης πληρώνει το συγκεκριμένο ποσό για μια εξαθλιωμένη κατοικία στην περιοχή της Βάθειας.

⁴⁵² *''Επεβιάσθη εις το πρώτον ατόπλοιο, το επιπλέον δια την Θεσσαλονίκη, και με αίσθημα ανακουφίσεως, δια το οποίο ηπόρει και αυτός, επέστρεψεν εις τον Άθωνα, εις την μετάνοιαν του''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Καλόγερος στα Αθηναϊκά...*, ό.π., σελ. 159.

⁴⁵³ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 119-120.

⁴⁵⁴ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Η Βλαχοπούλα*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 2^{ος}, σελ. 363. Ο Γιώργος Βαλλέτας έχει δείξει ότι το χωριό του συγκεκριμένου διηγήματος είναι το Χαρβάτι, Γιωρ. Βαλέτας, *Παπαδιαμάντης, Η ζωή-το έργο- η εποχή του*, 2^η Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Βίβλος, Αθήνα, 1954-1955, σελ. 533.

⁴⁵⁵ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Η Βλαχοπούλα*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 2^{ος}, σελ. 364. Το γεγονός ότι σε ένα χωριό κοντά στην Αθήνα εμμένουν κυριαρχικά γλωσσικά ιδιώματα όπως τα αρβανίτικα αναδεικνύει το χαμηλό επίπεδο του εκπαιδευτικού συστήματος, εκτός των ορίων της πρωτεύουσας. Ενώ η περιγραφή της ενδυμασίας των γυναικών την συγκεκριμένη περίοδο έχει αναχθεί σε αγαπημένο μοτίβο της πεζογραφίας. Ο Μητσάκης αναλώνεται στην εκτενέστατη περιγραφή μιας νεαρής την οποία συναντά στην ακρογιαλία *''Και με το ψάθινο καπέλο της, το κοντόγυρο, λευκό με τη στριμμένη πλεξίδα, τη μισόξανθη, με το βραχύ της φουστανάκι, που καλόβολο, αφίνει να προβάλλουν τον νευτές οι κνήμες της,*

Αθήνα (στην στροφή του αιώνα) και συμπυκνώνει εναργώς το πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό κενό ανάμεσα στην πόλη και στην υπαίθρο, κενό το οποίο είναι αναπόδραστο απότοκο των αστικών κοινωνικών σχέσεων.⁴⁵⁶ Μέσα από τις δυσκολίες της Φλώρας, ο Παπαδιαμάντης μας προσφέρει το μοτίβο μέσα στο οποίο μαρτυράται η στυγνή εκμετάλλευση των απροστάτευτων επαρχιωτισσών οι οποίες ερχόταν στην Αθήνα για να βρουν εργασία, ενώ αποτυπώνεται και η γενικότερη συζήτηση της εποχής γύρω από το ζήτημα προστασίας της γυναικείας απασχόλησης. Η περίπτωση της ηρωίδας εντάσσεται στο συγκεκριμένο πλαίσιο αφότου οι πιο πολλές από τις νεαρές αυτές εργάζονταν ως τροφοί, υπηρέτριες και εργάτριες και ήταν ιδιαίτερα ευάλλωτες στην σκληρή και ανάρμοστη συμπεριφορά των αφεντικών τους.⁴⁵⁷ Η απροστάτευτη Φλώρα είχε δοθεί αρχικά *''ως θεραπεινίς εις ξένον οίκον''*⁴⁵⁸ όπου περνούσε σχετικά καλά καθώς *''η κυρία της έτυχε να είναι διακριτική και φιλόανθρωπος''*⁴⁵⁹. Όμως, το αφεντικό της Φλώρας, στρατιωτικός, φαινομενικά επιφανής άνδρας *''Πλούσιος ιδιοκτήτης εν Αθήναις, πενηκοντούτης, υψηλός, ευτραφής, μελαψός το πρόσωπο, μαύρος τα χείλη''*⁴⁶⁰ την παρενοχλεί σεξουαλικά και απαιτεί την συγκατάθεση της. Έτσι, η εργαζόμενη ηρωίδα είναι έκθετη σε διπλή υποτέλεια και εκμετάλλευση, οικονομική και σεξουαλική. Όπως προκύπτει από την μελέτη της βιβλιογραφίας, η υπηρέτρια δεν είναι το αντίστοιχο του οικιακού εργάτη αλλά κάτι πολύ βαθύτερο. Ο δεσμός της με τους εργοδότες είναι αφενός χρηματικός και αφετέρου προσωπικός κάτι που πρακτικά συνεπάγεται την πλήρη εξάρτηση της, καθώς ζούσε σε κάποιο φτωχικά επιπλωμένο δωμάτιο της αστικής οικίας και μπορούσε εύκολα να ελεγχθεί.⁴⁶¹ Μετά τον θάνατο της κυρίας της η Φλώρα είναι ακόμα πιο έκθετη στη συμπεριφορά του αφεντικού της ο οποίος γίνεται ακόμα πιο πιεστικός και η παρενόχληση του ακόμα πιο έντονη,⁴⁶² γεγονός που αναδεικνύει τους

με τη λεπτή της μέση, και το ζεύγος το στρογγυλλό των αρτιγέννητων της μαστών, μικροκάμωτη.'' Μιχ. Μητσάκης, *Παρα το Κύμα*, στο Μιχ. Μητσάκης, *Το Έργο του*, (επιμ.) Μιχ. Περάνθης, Βιβλιοπωλείο Εστίας, Αθήνα, 1956, σελ. 122.

⁴⁵⁶ Ουσιαστικά, μέσω της πεζογραφίας της συγκεκριμένης περιόδου η μετάβαση στην πόλη σηματοδοτεί μια πορεία από το γνωστό στο άγνωστο, από το καταφύγιο στην πλήρη έκθεση, από την ταυτότητα στην ανωνυμία, από την ασφάλεια στον κίνδυνο αλλά και από την αιχμαλωσία στην ελευθερία.

⁴⁵⁷ Όπως θα διαφανεί στο επόμενο κεφάλαιο ο Μιχαήλ Μητσάκης στην *Κυρά Κώσταίνα* (1893) θα αναδείξει την ύπαρξη δικτύων εκμετάλλευσης των γυναικών της επαρχίας.

⁴⁵⁸ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Η Βλαχοπούλα*, στα *Απαντα...*, ό.π., τ. 2^{ος}, σελ. 372.

⁴⁵⁹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Η Βλαχοπούλα*, στα *Απαντα...*, ό.π., τ. 2^{ος}, σελ. 372.

⁴⁶⁰ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Η Βλαχοπούλα*, στα *Απαντα...*, ό.π., τ. 2^{ος}, σελ. 372.

⁴⁶¹ Ερ. Hobsbawm, ό.π., σελ. 358.

⁴⁶² *''Αχ! Άθλια! βρώμα!...αλλού ξέρεις να κάνης ψυχικά σ' εμένα, τον αφέντη σου, που σε πήρα στο σπίτι μου και σε ανόστησα, κάνεις την τίμια''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Η Βλαχοπούλα*, στα *Απαντα...*, ό.π., τ. 2^{ος}, σελ. 374-375.

κινδύνους που εγκυμονεί ο αστικός χώρος για την αγνότητα των απροστάτευτων γυναικών καθώς στην λογική του συγγραφέα ο αστικός χώρος εξισώνεται με τον βιαστή του άσπλου παραδοσιακού κόσμου. Η απειλούμενη παρθενία της κόρης των επαρχιών συμβολίζει την με σεξουαλικούς όρους επιδρομή νέων μορφών οικονομικής και θεσμικής κυριαρχίας καθώς οι αστικές κοινωνικές σχέσεις ανασυνθέτουν τους όρους εκμετάλλευσης με αποτέλεσμα να απειλείται ο ηθικός και φυσικός κόσμος των αδύναμων κοινωνικών ομάδων. Έτσι, στην λογική του λογοτεχνικού μύθου η ηθική και κοινωνική αποκατάσταση της Βλαχοπούλας επιτυγχάνεται με την επιστροφή της από την πρωτεύουσα στην υγιή υπαίθρο και τον γάμο της με τον συγχωριανό της Ζήσον.⁴⁶³ Η μεταβολή της από θεραπευίδα σε Βλαχοπούλα πιστοποιείται από την αλλαγή του ευρωπαϊκού ενδύματος με την παραδοσιακή φορεσιά προάγοντας την προκαπιταλιστική παραγωγική αξία της γυναίκας.⁴⁶⁴ Η εργασία στην οικία και στον αγρό που υποτιμάται στο περιβάλλον της πόλης καθώς συνδέεται με προαστικά χειρωνακτικά χρέη αναγνωρίζεται στο διήγημα όχι μονάχα ως χρήσιμη αλλά ως κοινωνικά αναγκαία.⁴⁶⁵ Μέσα από το συγκεκριμένο διήγημα του Παπαδιαμάντη είναι πρόδηλος ο μεταβατικός χαρακτήρας που παρατηρείται στο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό με αποτέλεσμα οι αστικές κοινωνικές σχέσεις να συνυπάρχουν με χαρακτηριστικά ενός προκαπιταλιστικού εποικοδομήματος. Κατά τον τρόπο αυτό, μέσα από την αφήγηση του συγγραφέα, διαφαίνεται τόσο η δομή της αστικής οικογένειας στην οποία δεν κυριαρχούν τα ιδεαλιστικά ιδεολογήματα της άρχουσας τάξης (ελευθερία, αξιοποίηση ευκαιρίας και επιδίωξη ατομικού κέρδους) όσο και ο χαρακτήρας της συγκεκριμένης περιόδου, κατά την οποία απαντώνται τροποποιημένες επιβιώσεις προκαπιταλιστικών σταδίων πολιτισμού, στα κατώτερα κυρίως κοινωνικά στρώματα, όπως οι δεισιδαιμονίες και τα έθιμα της προαστικής υπαίθρου.

Στις *Παραπονεμένες* (1899) ξανά η αφηγηματική πλοκή εκτυλίσσεται στον περίβολο της αυλής ενός εξαθλιωμένου αστικού συγκροτήματος⁴⁶⁶ πιστοποιώντας την προσφιλή τάση του συγγραφέα να μας προσφέρει περιγραφές των οικιών και των

⁴⁶³ "Τον Ζήσον [...] όστις έμελλε, μετά μιαν εβδομάδα, να στεφθή εις γάμον μετά της ωραίας λιγυράς βλαχοπούλας, αποκαθιστών, δια μιας πράξεως, την νέαν εις την υπόληψιν της", Αλ. Παπαδιαμάντης, *Η Βλαχοπούλα*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 2^ο, σελ. 377.

⁴⁶⁴ "Η γραία Σιδερή είχε φορέσει εις την κόρην της τες μπόλιες και τες ποδιές", Αλ. Παπαδιαμάντης, *Η Βλαχοπούλα*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 2^ο, σελ. 376-377.

⁴⁶⁵ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 123.

⁴⁶⁶ "Άθλια είναι η αυλή κατά τα' άλλα, τρώγλας πολλές έχει δι' ενοικίασμα", Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Παραπονεμένες*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ.3^ο, σελ. 193.

χώρων κοινωνικής συνάθροισης των κατώτερων στρωμάτων. Ο Παπαδιαμάντης σκιαγραφεί την παιδική εργασία καθώς οι δυο νεαρές (γυρω απ' τις οποίες κινείται ο αφηγηματικός μύθος) *''έκοβαν κ' έρραβαν, είχαν μάλιστα απο μιν ραπτικήν μηχανήν, την οποίαν εξοφλούσαν κατά δόσεις εβδομαδιαίας''*⁴⁶⁷ Ο συγγραφέας μέσα απ' την περιγραφή των ενοίκων του συγκροτήματος καταγράφει ποιοτικά στοιχεία για την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Στο κείμενο αυτό, μέσα απ' το μοτίβο των εγκαταλελειμμένων γυναικών, αναδεικνύει τις διαλυτικές συνέπειες που επιφέρει στον κοινωνικό ιστό η διείσδυση των αστικών κοινωνικών σχέσεων. Η περιγραφή των γυναικείων χαρακτήρων του συγκεκριμένου λογοτεχνήματος είναι χαρακτηριστική *''Την είχε στεφανωθεί την Κούλαν ο δικός της κ' έμεινε μιν βραδιάν μαζί της κ' ύστερα έγινε άφαντος''*⁴⁶⁸, *''η Μαριγούλα, το καλό κορίτσι, έμεινε χωρίς αρραβωνιαστικόν απο προχθές βράδυ''*⁴⁶⁹, *''η Γαρυφαλλία ήτον άνανδρη γυναίκα''*⁴⁷⁰ καθώς την εγκατέλειψε ο σύζυγος της και η κακοποίηση της Μαρίκας⁴⁷¹ αναδεικνύουν ότι στις γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων συμπυκνώνεται το δράμα της προόδου και συνιστούν τα θύματα του αστικού φαινομένου. Έτσι, αν για τους άνδρες οι περιπέτειες της πρωτεύουσας λειτουργούν παιδευτικά, οδηγώντας στην ψυχολογική ωρίμανση (ή ακόμα και στην κοινωνική ανέλιξη) για τις γυναίκες οδηγεί στον ηθικό ή ακόμα και στον φυσικό αφανισμό τους. Τα κέρματα που τοποθετούν οι *Παραπονεμένες* πάνω στην *''θαυματουργή''* εικόνα της Μεγαλόχαρης⁴⁷² φανερώνουν την εμπορευματοποίηση, η οποία έχει διεισδύσει ακόμα και στην θρησκευτική επίκληση, πιστοποιώντας στην αντίληψη του συγγραφέα τον διαβρωτικό χαρακτήρα των χρημάτων.

Στο *Τυφλό Σοκάκι* (1906) η αφηγηματική πλοκή διαδραματίζεται *''σε ένα δρόμο που δεν βγαίνει''*⁴⁷³ σε μια λαϊκή συνοικία. Παρενθετικά ενός γάμου (του Γιάννη του Ζουγράκη και της Ρηνούλας της Κοφινούς) ο συγγραφέας στηλιτεύει (για μια ακόμα φορά) την εμπορευματοποίηση των θρησκευτικών εκδηλώσεων, καθώς η

⁴⁶⁷ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Παραπονεμένες*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ.3^{ος}, σελ. 193.

⁴⁶⁸ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Παραπονεμένες*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ.3^{ος}, σελ. 193.

⁴⁶⁹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Παραπονεμένες*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ.3^{ος}, σελ. 194.

⁴⁷⁰ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Παραπονεμένες*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ.3^{ος}, σελ. 194.

⁴⁷¹ *''Σήμερον έχει μαύρην την γνάθον, μαύρην την γωνίαν του βλεφάρου''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Παραπονεμένες*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ.3^{ος}, σελ. 194. Στο *Δύο Δράκοι* (1906) ο συγγραφέας μετέρχεται ξανά τον ξυλοδαρμό μιας απροστάτευτης γυναίκας απο τον σύζυγο της καθώς *''Την έδερνε, την εστομπούσε, καθώς ήτο γερμένη στο κρεβάτι, άρρωστη, ύστερα την έρριχνε κάτω στο πάτωμα, και την χτυπούσε με τα χέρια, την κλωτσούσε με τα πόδια, την αφάνιζε, την έλιωνε''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Δύο Δράκοι*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 104.

⁴⁷² *''Η Κούλα εκόλλησε τρεις πεντάρες επάνω εις την εικόνα, η Μαριγούλα άλλας τρεις, εκόλλησε και η Γαρυφαλλία άλλας δυο''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Οι Παραπονεμένες*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ.3^{ος}, σελ. 196.

⁴⁷³ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Το Τυφλό Σοκάκι*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 115.

φράση του επιτρόπου, *''Εγώ, απο το παγκάρι, κοιτάζω μόνον τις μισοτριβές που έρχονται''*⁴⁷⁴ και το δηκτικό σχόλιο του αφηγητή⁴⁷⁵ *''το αληθές ήτο, ότι ενδιαφέρεται πολύ περισσότερο δια τις δεκάρες παρά δια κάθε άλλο''*⁴⁷⁶ πιστοποιούν την διείσδυση των εγχρήματων, βαθύτατα υλικών σχέσεων στο χώρο της εκκλησίας. Η εισβολή του κουμπάρου στην οικία του ανδρόγυνου σε συνδυασμό με την μικροαστική του εργασία και εμφάνιση⁴⁷⁷ ελκύουν την σύζυγο του Ζουγράκη, η οποία εν τέλει συνάπτει ερωτική σχέση μ'αυτόν. Η μοιχεία (η οποία γίνεται λογοτεχνικό μοτίβο για την αστική πεζογραφία του ύστερου 19^{ου}) συμβολίζει την μεταβολή των ηθών που συνπάγεται η ζωή στο άστυ και σηματοδοτεί την παρεπόμενη ηθική έκπτωση, η οποία είναι λογικό προϊόν των υλικών και χρηματικών δραστηριοτήτων. Η γυναικεία ηθική κινδυνεύει και η κατάληξη της (στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη) είναι συνήθως διττή, είτε με την απόλυτη ηθική εξαχρείωση (η οποία συνδέεται με την παραμονή στην εκμαυλιστική πρωτεύουσα) όπως την περίπτωση της Ρηνούλας, είτε με την διακράτηση της ηθικής αξιοπρέπειας, η οποία αποκτάται με την διαφυγή απ' το μολυσμένο άστυ, όπως η Φλώρα στην *Βλαχοπούλα*.

Στην *Κοινωνική Αρμονία* (1906) είναι πρόδηλη τόσο η μετάβαση στις κοινωνικές σχέσεις όσο και η καταγραφή ιδεολογικών αναφορών οι οποίες συντελούν στην σύνθεση του κοινωνικού ιστού της συγκεκριμένης περιόδου. Ο ήρωας του διηγήματος, ο Φοράμπαλλας, αποτελεί, στην λογική του παπαδιαμαντικού μύθου, το αντιπροσωπευτικό προϊόν της εξέλιξης των κοινωνικών σχέσεων και της κατάπτωσης που συνεπάγεται η ζωή στο μολυσματικό άστυ. Ο μεσοαστός ήρωας⁴⁷⁸, συμπυκνώνει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της παρασιτικής διαβίωσης⁴⁷⁹ και των πελατειακών σχέσεων καθώς την ημέρα που διαδραματίζεται το διήγημα είχε *''υπάγει προς*

⁴⁷⁴ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Το Τυφλό Σοκάκι*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 115. Ο Παπαδιαμάντης κατακρίνει την στάση των ιερέων και στο *Άλλος Τύπος* (1903) όπου η υλιστική συμπεριφορά ενός ιερέα αναγκάζει την σύζυγο του να πει *''Καλά του έλεγα εγώ να μην κάνει πολλά διαβάσματα, να μην κνηγά πολύ τα λεφτά και να λυπάται τη φτώχεια''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άλλος Τύπος*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 598.

⁴⁷⁵ Μια διευκρίνιση για την ευκολότερη κατανόηση των αθηναϊκών κειμένων πρέπει να καταγραφεί στο σημείο αυτό. Στο σύνολο των αθηναϊκών διηγημάτων συγγραφέας και αφηγητής ταυτίζονται πλήρως, με μοναδική εξαίρεση *Το Θαύμα της Καισαριανής* και τη *Χολεριασμένη* που και τα δυο φέρονται ως διηγήσεις της κυρά-Ρήνης Ελευθέραινας «σεβάσμιας γερόντισσας Αθηναίας» και ανιστορούν στα 1901 συμβάντα του 1852 και 1854, Αλέξ. Κοτζιάς, ό.π., σελ. 15, 27.

⁴⁷⁶ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Το Τυφλό Σοκάκι*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 116.

⁴⁷⁷ *''Ήτον εις νέος με γαλάκια, λιμοκοντόρος μάλλον, ο οποίος έκαμνε τον μικρομεσίτην''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Το Τυφλό Σοκάκι*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 116.

⁴⁷⁸ *''Το κτίριον του καφενείου ήτο κτήμα του. Η οικία η συνεχόμενη όπισθεν κτήμα του. Ήτο αρχιμόρτης με περιουσίαν''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Κοινωνική Αρμονία*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 139.

⁴⁷⁹ *''Έπαιρνε κ' ένα ύπνον επι της καθέκλας εις το ύπαιθρον. Ετερλίκωνε εις εν μακαλικον αντικρινόν, εμπεκρομεθούσε, εφλυάρει, ησυχολόγει ωργιάζε''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Κοινωνική Αρμονία*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 139.

επίσκεψιν εις ενός πολιτευομένου, ίσως υπουργού διετελούντος- εις του Ζ. ή του Κ. ή του Α., αδιάφορον- βεβαίως δια να ζητήση ρουσφέτια. Είχε ψήφους ο αρχιμόρταρος.⁴⁸⁰ Ο μαθητευόμενος του ήρωα, εγγονός μιας γριάς, που κατοικεί στην συγκεκριμένη γειτονιά, ο οποίος είχε εγκλειστεί στο φρενοκομείο, για την χρήση ναρκωτικών,⁴⁸¹ αναδινύει τον περιθωριακό χαρακτήρα των νέων στις κατώτερες συνοικίες των Αθηνών και πως μέσα απ' τις υλικές αναζητήσεις εκπίπτουν στην ηθική και (σε αρκετές περιπτώσεις) στην φυσική εξαχρείωση. Η περιγραφή του μικρού αγοριού (το οποίο είναι εξουθενωμένο απ' την κούραση) και της γριάς, η οποία είχε χάσει τα χρήματα της *''όλον τον κόπον της εβδομάδος της''*⁴⁸² αναδεικνύουν αφενός την σκληρότητα της παιδικής εργασίας⁴⁸³ και αφετέρου την

⁴⁸⁰ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Κοινωνική Αρμονία*, , στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 139. Η αναφορά αυτή για τις δραστηριότητες του ήρωα αναδεικνύει ένα απο τα σημαντικότερα απο ιστοριογραφική άποψη συμπεράσματα για την περίοδο του 19^{ου} αιώνα. Οι πελατειακές σχέσεις αυταπόδεικτα αποτέλεσαν την κυριότερη έκφραση του πολιτικού εποικοδομήματος την συγκεκριμένη περίοδο και αποτέλεσαν κοινό αφηγηματικό τόπο για την πεζογραφία της εποχής ο Ροΐδης στο *Η Πολιτική εν Ελλάδι Ρητορεία* αναφέρει *''Εκ του βουλευτού εξαρτάται όχι μόνον της κυβερνήσεως ο βίος, αλλά και η τιμή, η περιουσία, η ασφάλεια, ο επιούσιος άρτος ή τουλάχιστον η πλήρωσις πόθου τινός των πλείστων Ελλήνων''*, Εμμ. Ροΐδης, *Η Πολιτική εν Ελλάδι Ρητορεία, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 176. Ο Χρήστος Λυριντζής σε μια σύντομη, μα εξαιρετικά περιεκτική επισκόπηση των ιστοριογραφικών πορισμάτων για το δίκτυο των πελατειακών σχέσεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του ύστερου 19^{ου} , αναφέρει ότι το πελατειακό σύστημα ήταν απότοκο τριών συγκεκριμένων ιστορικά συνθηκών α)του τρόπου ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα και της συνάθρωσης του με άλλους τρόπους παραγωγικής, β) της δημιουργίας ενός υπερτροφικού κρατικού μηχανισμού και γ) της αυτονομίας της πολιτικής, Χρ. Λυριντζής, *Πολιτική και Πελατειακό Σύστημα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)* (επιμ.) Γ.Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής, Εκδόσεις Αντώνη Σακκουλά. Αθήνα, 1991, σελ. 260. Παρόμοια συμπεράσματα για το πελατειακό σύστημα διατύπωσαν τόσο ο Γιώργος Δερτιλής, όσο και ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς. Ο Δερτιλής θεωρεί ότι καθώς πρόσβαση στους κρατικούς μηχανισμούς είχαν μονάχα οι πολιτικοί, το γεγονός αυτό στήριζε το ρόλο τους σαν πατρώνων στην προσπάθεια των πελατών για κοινωνική και οικονομική εξασφάλιση, Γ. Δερτιλής, ό.π., σελ. 140, ενώ ο Τσουκαλάς αναφέρει ότι δημιουργήθηκε μια κρατική αστική τάξη που στήριζε την κυριαρχία της στην πολιτική εξουσία, στον έλεγχο των κρατικών μηχανισμών και στην χρήση πελατειακών δικτύων, Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...* ό.π., 295-300. Ομως, παρα την σημασία των δυο παραπάνω ιστοριογραφικών πορισμάτων ο γράφων θεωρεί ότι η άποψη του Λυριντζή είναι εξαιρετικά διεισδυτική και κατευθύνει την έρευνα σε μια ολόπλευρη πρόσληψη. Ένα καθοριστικό γεγονός για τον υπερτροφικό χαρακτήρα του πελατειακού δικτύου είναι η παντελής έλλειψη πολιτικής ιδεολογίας, τα λόγια του καυστικού Ροΐδη είναι δηλωτικά *''Ούτε δυναστικούς έχομεν, ούτε δημοκρατικούς, ούτε κληρικοφρόνας, ούτε αντικληρικούς, ούτε σοσιαλιστάς, ούτε μίσος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, αφού εζ' ίσου σπάνιοι είναι παρ' ημίν οι τρώγοντες καθ' ημέραν φασιανούς, όσον και οι στερούμενοι του επαρκούς προς χορτασμόν τεμαχίου λευκού ή μέλανος άρτου''*, Εμμ. Ροΐδης, *Η Πολιτική εν Ελλάδι Ρητορεία, Άπαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 181-182.

⁴⁸¹ *''Τέλος, έλαβε πείραν του χασίς και άλλων πραγμάτων. Τότε έπαθεν νευρικήν διατάραξιν. Είτα η οικογένεια του τον έκλεισε εις του Δρομοκαϊτή''*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Κοινωνική Αρμονία*, , στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 140.

⁴⁸² Αλ. Παπαδιαμάντης, *Κοινωνική Αρμονία*, , στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^{ος}, σελ. 142.

⁴⁸³ Η παιδική εργασία δεν καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές, αλλά αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο που θίγεται απ'την αστική πεζογραφία. Σύμφωνα με την Παπαστεφανάκη (η επίσης τονίζει την έλλειψη στατιστικών καταγραφών) αναφέρει ότι στο σύνολο των εργαζομένων παιδιών, τα κορίτσια 15-18 ετών αποτελούν το 39%, τα αγόρια 15-18 το 37%, τα κορίτσια 12-14 το 14% και τα αγόρια 12-14 το 9%, Λήδα Παπαστεφανάκη, *Μισθωτή Εργασία*, στο *Η Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο ...*, ό.π., σελ. 278. Το αυξημένο ποσοστό των κοριτσιών (ειδικά ανάμεσα στην ηλικία 12-14) σε σχέση με αυτήν των αγοριών, αιτιολογείται απ'την αυξημένη πρόσβαση των αγοριών στους

χαμηλή πληρωμή της χειρονακτικής εργασίας, αφού η γριά είχε λάβει για εργασία μιας εβδομάδας *“εν πεντάδραχμον χαρτί”*⁴⁸⁴.

Στο εξαιρετικά σύντομο διήγημα *Το Νάμι της* (1906) για μια ακόμα φορά οι χαρακτήρες ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Η μικρή ανώνυμη νεαρή (γύρω απ’ την οποία συντελείται η εξέλιξη της λογοτεχνικής πλοκής) είναι γόνος κατώτερων στρωμάτων καθώς ο πατέρας της ήταν Ιταλός εργάτης *“εις Λαύρειον [...] ή εις τον Ισθμόν”*.⁴⁸⁵ Η αναφορά στα φτειασειδώματα της νεαρής⁴⁸⁶ αναδεικνύει ότι τα νέα ήθη περι αισθητικής έχουν διεισδύσει και στις κατώτερες κοινωνικές βαθμίδες. Ενώ για μια ακόμα φορά μέσα απ’τα σχόλια του Παπαδιαμάντη *“Την ερωτεύθηκε αυτός που βλέπετε μαζί της, γιός δικηγόρου τάδε...έχει παράδες ο πατέρας του”* και την καταληκτική φράση *“επήρε δρόμο, βλέπετε...βγήκε το νάμι της”* καταδειχνεται ότι οι γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στρέφονται σε συγκαλυμμένες μορφές πορνείας για να ανταπεξέλθουν στις νεότευκτες υλικές απαιτήσεις.

Στον *Αντίκτυπο του Νου* (1874-1910)⁴⁸⁷ το τελευταίο εξεταζόμενο κείμενο του συγκεκριμένου κεφαλαίου, ο Παπαδιαμάντης μέσα απ’την περιγραφή μιας ομάδας νεαρών μας εκθέτει τις νεότευκτες διεργασίες του αστικού φαινομένου. Η καταγωγή⁴⁸⁸ των τριών ηρώων και η παρεπόμενη ιδιότητα τους συμπυκνώνουν τον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, χαρακτήρας σύμφυτος με την εντονότατη αστικοποίηση. Η εργασία του Σαββατίνου, *“του κατ’ οίκους νοσοκόμου”*⁴⁸⁹ και το σχόλιο του αφηγητή *“έπαιρνε λεπτά”*⁴⁹⁰ δείχνει ότι οι

μηχανισμούς του εκπαιδευτικού συστήματος. Σύμφωνα με τις καταγραφές του Bickford-Smith, ο αριθμός των αγοριών είναι εντυπωσιακά μεγαλύτερος απ’ αυτόν των κοριτσιών, καθώς ο αριθμός των αγοριών, στην Αττική, είναι (στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση) 30301 ενώ των κοριτσιών 9130, R.A.H. Bickford Smith, *ό.π.*, σελ.176. Οι καταγραφές του περιηγητή δεν διασταυρώθηκαν από άλλη πηγή, όμως στην προκειμένη περίπτωση μας ενδιαφέρουν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του αριθμού και όχι ο αριθμός αυτός κάθε αυτός.

⁴⁸⁴ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Κοινωνική Αρμονία*, , στα *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 4^{ος}, σελ. 142.

⁴⁸⁵ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Το Νάμι της*, στα *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 4^{ος}, σελ. 119. Εδώ όπως μας πληροφορεί ο Κοτζιάς , μολονότι ως προς τον Ισθμό, η πρόσφατη διάνοιξη της διώρυγας αποτελούσε ένα μοτίβο ικανό για μια εκτενέστερη μνεία, ο Παπαδιαμάντης δεν αναφέρει τίποτε. Αυτό αφορμάται σύμφωνα με τον αναλυτή, απ’ την γενικότερη τάση του συγγραφέα να μην ενσωματώνει στα διηγήματα του τις μεγάλες τεχνικοοικονομικές αλλαγές, Αλέξ. Κοτζιάς,, *ό.π.*, σελ. 46-47.

⁴⁸⁶ *“Με κομψόν ένδυμα, με τα μαλλιά βοστρυχισμένα καμπύλα.”*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Το Νάμι της*, στα *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 4^{ος}, σελ. 120.

⁴⁸⁷ Ο Τριανταφυλλόπουλος, στην πληρέστερη επιμέλεια των *Απάντων* του Παπαδιαμάντη το κατατάσει στα *αχρονολόγητα*.

⁴⁸⁸ *“Ο Αντώνιος Αλμπέργος, Σικελιώτης απο την Κατάνη [...] Ο Σαββατίνος Λεβί [...] Εβραίος απο την Κέρκυρα [...] και ο Λύσανδρος Παπαδιονύσης, ένας απο τους δικούς μας.”*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Αντίκτυπος του Νου*, στα *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 4^{ος}, σελ. 367.

⁴⁸⁹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Αντίκτυπος του Νου*, στα *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 4^{ος}, σελ. 370.

⁴⁹⁰ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Αντίκτυπος του Νου*, στα *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 4^{ος}, σελ. 370.

συνθήκες υγιεινής στα δημόσια νοσοκομεία δεν ήταν καλές, καθώς οι εύπορες ομάδες του πληθυσμού εξαναγκάζονται να νοσηλεύονται στις οικίες τους. Η κατοικία του ιταλού του Αλμπέργου *''εις μίαν πάροδον της οδού Αιόλου''*⁴⁹¹ είναι ενδηκτική της μικροαστικής του συγκρότησης αφού *''εκέρδιζεν αρκετά απο την τέχνην του''*.⁴⁹² Το διήγημα εκτυλίσσεται γύρω απ'την φιλονικία μεταξύ του Σαββατίνου και ενός κερκυραίου, του γέρου Πουπή, που συχνάζει στο καφενείο όπου είναι θαμώνες οι τρεις προαναφερθέντες χαρακτήρες. Μέσα απ' την περιγραφή του γαμπρού του Πουπή, ο Παπαδιαμάντης μας παρέχει μια απ' τις ελάχιστες αναφορές του για ανθρώπους της αστικής τάξης. Οι περιγραφή του αστού είναι δηλωτική καθώς ζούσε *''ως πήθικος πολυτελείας [...] επί της κλίνης εξαπλωμένος, φορών βελούδινην ρόμπαν, έφερε πεντ-εξ δακτυλίδια, βαρείαν χρυσήν καδέναν, εγκόλπιον ή μεδάλλιον κτλ.''*⁴⁹³ Ο συγγραφέας μέσα απ' την περιγραφή του χαρακτήρα αυτού μας αναδεικνύει (όπως σχεδόν όλοι οι εξεταζόμενοι πεζογράφοι της έρευνας) τον στείρο μιμητισμό των ευρωπαϊκών συνηθειών απ'την αστική τάξη, καθώς ο συγκεκριμένος χαρακτήρας είναι *''μάλλον Φράγκος παρα Ρωμηός''*⁴⁹⁴ Οι ασχολίες του τελευταίου *''είχε λάβει εις μισθούς, συντάξεις και έκτακτους αμοιβάς απο το Ταμείον του Ελληνικού Κράτους άνω των διακοσίων χιλιάδων δραχμών''* μαρτυρούν τον παρασιτικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και σκιαγραφούν την διαδικασία σχηματισμού μιας *''κρατικής''* αστικής τάξης, η οποία ιδιοποιούταν το οικονομικό πλεόνασμα μέσα απ' τον κρατικό μηχανισμό. Η τελευταία σκηνή του διηγήματος, με τον Πούπη να επιτίθεται στον εβραίο τον Σάλβο, αναδεικνύει τόσο τον ασυμπαγή χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, όσο και τις εθνικιστικές διεργασίες που συντελούνται στην Ευρώπη τον ύστερο 19^ο αιώνα.⁴⁹⁵ Η φράση του Πουπή *''αυτοί (οι Εβραίοι) μας τρώγουν τους κόπους μας και μας πίνουν το αίμα''* αναδεικνύει το ιδεολογικό υπόβαθρο της αντι-ευραϊκής προπαγάνδας το οποίο διαμορφώνεται την περίοδο αυτή.

⁴⁹¹ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Αντίκτυπος του Νου*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^ο, σελ. 370.

⁴⁹² Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Αντίκτυπος του Νου*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^ο, σελ. 370.

⁴⁹³ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Αντίκτυπος του Νου*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^ο, σελ. 374.

⁴⁹⁴ Αλ. Παπαδιαμάντης, *Ο Αντίκτυπος του Νου*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ. 4^ο, σελ. 373.

⁴⁹⁵ Όπως αναφέρει ο Rudolf Hilferding, ο 19^ο (και κυρίως ο 20^ο) αιώνας χαρακτηρίζεται με την μετάβαση απο την έννοια του κράτους σαν γεωγραφικά ανεξάρτητη περιοχή στην έννοια ενός έθνους-κράτους άνωτερα απ' τα υπόλοιπα, R. Hilferding, *Finance Capital, A study of the Latest Phase of Capitalist Development*, Routledge & Kegan Paul, London, 1981, σελ. 335. Η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου χαρακτηρίζεται και εδραιώνεται ιδεολογικά με την διαστροφή της εθνικής ιδέας καθώς μια ολιγαρχική ιδέα περι κυριαρχίας αντικατέστησε την δημοκρατική περι ισότητας. Έτσι, μέσα απ' αυτήν την διαδικασία η εθνική ιδέα γίνεται η κινητήρια δύναμη της πολιτικής και της ιδεολογίας με αναπόδραστο απότοκο οι ταξικοί ανταγωνισμοί να εξαθλισθούν και να υπερβούν τα αυθύπαρκτα όρια τους προς την μεταφυσική υπηρεσία της συλλογικότητας.

Σκίτσο, Πηγή: Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, Εκδόσεις Σόκολη

Κεφάλαιο 4^ο: Μιχαήλ Μητσάκης: Ο Αλκοολικός της Περιγραφής

Σκίτσο, Πηγή: Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, Εκδόσεις Σόκολη

Ο Μιχαήλ Μητσάκης αποτελεί μια εξαιρετικά ιδιαίτερη περίπτωση στα ελληνικά γράμματα, εγγενώς διαφοροποιημένη απ' το σύνολο των πεζογράφων της εξεταζόμενης περιόδου. Ο Μητσάκης, όπως μας πληροφορεί ο Κωνσταντίνος Δημαράς⁴⁹⁶, είναι ύφος, ένα ύφος διαμορφωμένο όχι για να γοητεύσει αλλά να συναρπάσει και να καταπλήξει. Η γλώσσα του, ιδιότυπη, εντάσσει μέσα σε μια καλοδουλεμένη καθαρεύουσα στοιχεία της δημοτικής (κυρίως στους διαλόγους) τα οποία της δίνουν χρώμα και ζωντάνια.⁴⁹⁷ Η συντριπτική πλειοψηφία των κειμένων του συγγραφέα εκδράζεται στο χώρο της πρωτεύουσας (εκτός από μια σειρά ταξιδιωτικών εντυπώσεων απ' την Κέρκυρα και την Πάτρα, και το εκτενέστερο διήγημα *Ο Αυτόχειρ* που διαδραματίζεται επίσης στην Πάτρα) στα οποία ο Μητσάκης αναδεικνύει ότι στην νεότερη μεγαλούπολη η όραση κατέχει την απόλυτη προτεραιότητα. Μέσα απ' τα λογοτεχνήματα του συγγραφέα συντελείται η μετάβαση απ' την ακοή (την κυρίαρχη αίσθηση στην προφορική κουλτούρα της υπαίθρου) στην βαθμιαία πριμοδότηση της όρασης.⁴⁹⁸ Ο Μητσάκης είναι ο χρονογράφος της εποχής του καθώς μέσα απ' την γραφή του αποτυπώνεται με την μορφή collage ο κόσμος της καθημερινότητας σε όλες της τις εκφάνσεις (από την ανερχόμενη τάξη των νεόπλουτων, μέχρι τους περιθωριακούς στις κατώτερες συνοικίες) και σε όλες τις συνδηλώσεις της. Ο δρόμος είναι ο ζωτικός του χώρος, όπου περιεργάζεται σαν προσεκτικός φυσιολόγος, ότι διαδραματίζεται στον δημόσιο αστικό χώρο.⁴⁹⁹ Μέσα απ' την συγκεκριμένη διεργασία ο συγγραφέας συλλαμβάνει την απρόβλεπτη ποικιλία του αστικού τοπίου ως μια σειρά στιγμιότυπων της καθημερινής πραγματικότητας.⁵⁰⁰

Ο Μητσάκης μέσα απ' τα κείμενα του μεταμορφώνει το αστικό τοπίο σε ανοίκειο θέαμα, με σκοπό να το διελυκάνει και εν τέλει να το καταστήσει αναγνώσιμο και αναγνωρίσιμο. Ο απομονωμένος πλάνης (flaneur) συναντά τον εμβληματικό αφηγητή μιας κοινωνίας όπου τα υλικά αντικείμενα επενδύονται με προσωπικό νόημα και τα εξωτερικά φαινόμενα αναγάγονται σε σημεία ενδότερων

⁴⁹⁶ Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 498.

⁴⁹⁷ Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 498-499. Όπως μας πληροφορεί ο Μιχάλης Περάνθης, στην πλέον αξιολογη έκδοση του έργου του συγγραφέα, *Μετά το 1888 και την έκδοση του Ταξίδι μου κάθε λόγιος και ποιητής ήταν υποχρεωμένος να λάβει μια σαφή θέση εντασσόμενος στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο (της καθαρεύουσας ή της δημοτικής). Ο Μητσάκης ούτε καθαρευουσιάνος, ούτε δημοτικιστής υπήρξε. Προσπαθεί να συνδυάζει την δημοτική και την καθαρεύουσα, αρμονισμένες στους κανόνες ενός εσωτερικού ρυθμού.*, Μιχ. Μητσάκης, *Το Έργο του...*, *ό.π.*, σελ. 34-35.

⁴⁹⁸ Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία...* *ό.π.*, σελ. 22-23.

⁴⁹⁹ Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία...* *ό.π.*, σελ. 21-22.

⁵⁰⁰ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 21.

καταστάσεων. Ο καλλιτέχνης είναι εκείνος που όχι μονάχα βλέπει αλλά και κατανοεί, επιδεικνύοντας τα αντικείμενα αυτά με αληθοφάνεια και ζωντάνια.⁵⁰¹ Ο Μητσάκης, άλλοτε εμφανίζεται αυτοπροσώπως στο κείμενο (να περιδιαβάσει στους δρόμους της πόλης) και άλλοτε χωρίς να παρουσιάζεται, επιθεωρώντας τα συμβάντα της καθημερινής ζωής απ' την οπτική γωνία ενός αποστασιοποιημένου περαστικού. Η κειμενική μεταγραφή της δυσαρμονικής αστικής πραγματικότητας εμπεριέχει μια υπόσχεση κατανόησης και οργάνωσης της. Έτσι, (μέσα απ' τα κείμενα του) η Αθήνα προβάλλει αλλοπρόσαλη καθώς συμφύρει άτεχνα το παλιοκαιρινό με το μοντέρνο, την φτώχεια με την πολυτέλεια και την απλότητα με την εξεζητημένη καλαισθησία.⁵⁰² Οι περιγραφές των αντικειμένων και των χαρακτήρων με σκηνές του δρόμου αποδιδόμενα με την φωτογραφική και φωνογραφική απόδοση της καθημερινής πραγματικότητας, αναγκάζουν τον συγγραφέα να αποποιηθεί εντελώς τις μυθοπλασιάκες καταγραφές. Σύμφωνα με την λογική αυτή, ο Μητσάκης, ξεπερνά τον Ροΐδη (ο οποίος βέβαια τον επηρέασε βαθύτατα) και καθίσταται ο πλέον συνειδητός και συνεπέστερος εκπρόσωπος του ελληνικού νατουραλισμού.⁵⁰³ Το συγκεκριμένο κεφάλαιο κινείται προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, καθώς θα εξεταστούν τα λογοτεχνήματα του συγγραφέα μέσα στο πλαίσιο που ο ίδιος κατέρτισε. Στην πρώτη νοητή ενότητα θα εξεταστεί η ευρύτερη κατηγορία των *Αθηναϊκών Σελίδων*, στην δεύτερη το *Άνθρωπη και Κτήνη* και στην τελευταία το εκτενέστερο διήγημα του συγγραφέα *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* και κάποια συντομότερα λογοτεχνήματα τα οποία δεν εντάσσονται σε κάποια συγκεκριμένη θεματική ενότητα. Μέσα απ' το ανάπτυγμα του συγκεκριμένου κεφαλαίου θα γίνει εναργής η άποψη του γράφοντος ότι τα κείμενα της αστικής πεζογραφίας του ύστερου 19^{ου} συνιστούν εξαιρετικά σημαντικές ιδεολογικές μαρτυρίες.

Το πρώτο κείμενο της συγκεκριμένης ενότητας είναι ο *Οιωνός*⁵⁰⁴ (1887) στο οποίο ο συγγραφέας μας παρέχει πλήθος πραγματολογικών στοιχείων για τον κοινωνικό σχηματισμό της περιόδου αυτής. Το διήγημα εκτυλίσσεται γύρω από την

⁵⁰¹ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 291.

⁵⁰² Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 294.

⁵⁰³ Όπως θα διαφανεί στην ανάπτυξη του συγκεκριμένου κεφαλαίου, ο Μητσάκης είναι ο πρώτος που εντάσσεται στην λογική του κοσμοπολιτισμού στον χώρο της τέχνης (όπως την είχε διατυπώσει ο Αγησίλοσ Γιαννόπουλος Ηπειρώτης στην *Επιστολιμαία Διατριβή* του) και της διεθνοποίησης της φιλολογίας που καταγραφεί ο Παλαμάς στα 1899, η καταγραφή του σημαντικότερου εκπροσώπου της Γενιάς του 1880 είναι χαρακτηριστική "Αλλά κατά τον αιώνα τούτον ωσαύτως τα μέγιστα ανεπύχθη ότι θ' αποκάλουν διεθνοποίησιν της φαντασίας. Υπο την αλληλεπίδρασιν των φιλολογιών και καλλιτεχνιών των διαφόρων λαών, μια ούτως ειπείν πολυσύνθετος προκύπτει φιλολογία και τέχνη, η ευρωπαϊκή", Κ. Παλαμάς, *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 2^{ος}, σελ. 381.

⁵⁰⁴ Δημοσιεύθηκε στο Περιοδικό *Εστία* στις 26/4/1887.

ιστορία μιας άρρωστης νεαρής, η οποία βρίσκεται στο μεταίχμιο ζωής και θανάτου και παρότι αναφέρεται σε μια λαϊκή συνοικία της πόλης, το σπίτι (στο οποίο διαδραματίζεται η λογοτεχνική πλοκή) φαίνεται να είναι αστικό καθώς το δωμάτιο που είναι κατάκειτη η ηρωίδα μαρτυρά την αστικό σχεδιασμό της οικίας.⁵⁰⁵ Η αναφορά στον γιατρό, ο οποίος είναι *“περίσκεπτος και σκυθρωπός, μη δυνάμενος να εννοήσει του λαθραίου κακού το αίτιον, μη γνωρίζον πώς να πολεμήση τον κρυφίον εχθρόν”*⁵⁰⁶ δείχνει ότι παρά την εξέλιξη της ιατρικής, τα παραδείγματα άγνοιας όσον αφορά τα ιατρικά ζητήματα είναι εξαιρετικά συχνά.⁵⁰⁷ Επιπλέον, η αναφορά ότι η ηρωίδα νοσηλεύεται στο σπίτι, αναδεικνύει την προτίμηση των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων να αποφεύγουν τα δημόσια νοσοκομεία.⁵⁰⁸ Η ξαφνική εμφάνιση μιας αγύρτισσας, η οποία πωλεί *“τύχες”* έρχεται σε αντίθεση με την ύπαρξη των διαβατών, των καφενείων, της αστικής οικίας αλλά και της μητέρας της ασθενούς (η οποία αποτελεί ένα μικροαστικό πρότυπο γυναίκας), καθώς εκφράζει την ύπαρξη δεισιδαιμονιών εντός ενός πλαισίου εκσυγχρονιστικών αλλαγών. Η μητέρα εν τέλει πείθεται απ’ την παρότρυνση της γριάς και αποφασίζει να αγοράσει μια τύχη για την κόρη της. Η ψυχολογική αντίθεση της μητέρας (η οποία *“Γελώσα και η ίδια δια την αιφνίδιαν προληπτικήν επιθυμίαν ήτις την κατέλαβε, δεν αντέχει εις τον πειρασμόν να ιδή τι θα δυνηθή άραγε να προφητεύση το πτηνόν αυτό, το σοφόν πτηνόν, όπερ περιάγει ο αγύρτης”*⁵⁰⁹) και το διαλεκτικό ζεύγμα ανάμεσα στον τυχοπωλητή και τον

⁵⁰⁵ *“Παρ’ όλην του δωματίου την θερμότητα και το πάχος των εφαπλωμάτων”*, Μιχ. Μητσάκης, *Οιωνός*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 59.

⁵⁰⁶ Μιχ. Μητσάκης, *Οιωνός*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 59

⁵⁰⁷ Ο αρχαϊκός τρόπος εξάσκησης της ιατρικής έχει οδηγήσει τους πεζογράφους της εποχής να θίξουν δηκτικά το συγκεκριμένο ζήτημα και να προσφέρουν ποιοτικές πληροφορίες για την κατάσταση της ιατρικής την συγκεκριμένη περίοδο. Ο Παπαδιαμάντης κατηγορεί τους ιατρούς με τρόπο χαρακτηριστικό *“Άλλοτε έλεγον: Την εσημαδεψ’ ο Χάρος, τώρα λέγουν: Την αποφάσις’ ο γιατρός”*, Αλ. Παπαδιαμάντης, *Μια Ψυχή*, στα *Άπαντα...*, ό.π., τ.2^{ος}, σελ. 230. Ενώ και ο Γεώργιος Βιζυηνός στο εξαιρετικό ψυχογραφικό του διήγημα, *Το Αμάρτημα της Μητρός μου*, αναφέρει: *“Πάσα νόσος, άγνωστος εις τον λαόν, δια να θεωρηθή ως φυσικό πάθος, πρέπει ή να υποχωρήσει εις τας στοιχειώδεις ιατρικάς του τόπου γνώσεις, ή να επιφέρη εντός ολίγου τον θάνατον”*, Γεωρ. Βιζυηνός, *Το Αμάρτημα της Μητρός μου*, *Περιοδικό Εστία*, τομ. 15^{ος}, Αρθμ., 380, 1883, σελ. 226.

⁵⁰⁸ Όπως μας πληροφορεί η Τρίχα, όσοι είχαν οικονομική δυνατότητα νοσηλευόταν στο σπίτι τους με ιατρική παρακολούθηση, με αποτέλεσμα στα νοσοκομεία να καταφεύγουν οι φτωχοί, Λυν. Τρίχα, ό.π., σελ. 385. Στο *Βάπτισμα* του Μητσάκη, η παρουσία της γριάς μαίας και ο χαρακτηρισμός της ως *άμαθης και ερρυτιδωμένης* μαρτυρούν τον ταξικό χαρακτήρα και τις αρχαϊκές συνθήκες υγιεινής Μιχ. Μητσάκης, *Το Βάπτισμα*, *Περιοδικό Εστία*, τομ. 16^{ος}, Αρθμ. 415, 1883, σελ. 783.

⁵⁰⁹ Μιχ. Μητσάκης, *Οιωνός*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 62-63. Η συσχέτιση τύχης και ασθένειας, η οποία μαρτυράται στο συγκεκριμένο διήγημα, αποτελεί ένα συνηθισμένο λογοτεχνικό σχήμα για την πεζογραφία της συγκεκριμένης περιόδου και εκφράζει με δηλωτικό τρόπο τις δεισιδαιμονίες που κυριαρχούν ακόμα στο πολιτισμικό εποικοδόμημα. Ο Βιζυηνός τοποθετεί την μητέρα του να έχει μια παρόμοια συμπεριφορά στο *Αμάρτημα της Μητρός μου* καθώς *“Η μητήρ μου ήτο μάλλον ευλαβής παρά δεισιδαίμων. Κατ’ αρχάς απετροπιάζετο τας τοιάυτας διαγνώσεις, και ηρνείτο να εφαρμόση τας προτεινομένας γοητείας, φοβουμένη μη αμαρτήση. Άλλως τε ο ιερεύς ενέγνωσεν ήδη επι της ασθενούς*

ιατρό εκφράζουν την μεταβατική κατάσταση που μαρτυράται στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του ύστερου 19^{ου} αιώνα.

Στο εξαιρετικά σημαντικό (απ' την άποψη της συγκεκριμένης εργασίας) *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το θέρος)* (1890) στο οποίο μιλά αποκλειστικά ο πεζογράφος, ο Μητσάκης θα σκιαγραφήσει λογοτεχνικά τον κοινωνικό ιστό της περιόδου. Ο συγγραφέας μέσα απ' την παρατήρηση της εξωτερικής εμφάνισης, της συμπεριφοράς, της καθημερινότητας, του τρόπου διασκέδασης και των χώρων κοινωνικής συνάθροισης των κοινωνικών στρωμάτων θα προσφέρει ποιοτικά στοιχεία απ' την ζωή των ευρύτερων κοινωνικών ομάδων.⁵¹⁰ Η διάθεση του Μητσάκη να σκιαγραφήσει και να φωτίσει την μεταβατική κοινωνική δομή στο ελληνικό βασίλειο τον 19^ο αιώνα προικονομάτε απ' την διττή του αναφορά στην αρχή του διηγήματος. Διατυπώνει χαρακτηριστικά *''Ευνόητον επομένως, αν τον μεταβατικόν χαρακτήρα της εποχής, ήν διατρέχει το ημέτερον έθνος νυν, ουδαμού αλλού θα ηδύνατο τις να εύρη καλλίτερον διατυπούμενον ή εις τα ήθη των κατοίκων της χώρας''*⁵¹¹ και συνεχίζει *''Τον κυκεώνα, ον παριστά παρ'ήμιν πολιτεία άμα και κοινωνία, του εθνικού οικοδομήματος το ασυμπαγές έτι και ακατάρτιστον, ουδαμού θα ηδύνατο τις να εύρη ούτω προφανώς εικονιζόμενον όσω εις την incoherance των βιοτικών έξεων και φαινομένων''*⁵¹² Ο συγγραφέας κάνει λόγο για την διείσδυση των ευρωπαϊκών προτύπων, η οποία πλέον είναι κατάδηλη⁵¹³

Πρώτη κοινωνική τάξη είναι η πλουτοκρατία⁵¹⁴ η οποία έχει θεσμοθετήσει τα γαλλικά ήθη και συνήθειες καθώς *''εκτός των σουαρέ, εν μεγίστη ενεργεία και ακμή είνε και αι ματινέ και αι απρέ μιντί και τα φαϊβ ό κλόκ, αι ημερίδες, αι απογευματινά, τα δειλινά ή όπως άλλως εξελληνίζονται''*⁵¹⁵ Ο τρόπος διασκέδασης των μεγαλοαστικών στρωμάτων εκδράζεται σε ένα διττό πλαίσιο, αφενός στους χορούς

τους εξορκισμούς του κακού, δια παν ενδεχόμενον. Αλλά μετ ολίγον μετέβαλε γνώμην [...] Η θρησκεία έπρεπε να συμβιβασθή με την δεισιδαιμονίαν. Πλησίον εις τον σταυρόν, επι του στήθους της Αννιώς, εκρέμασεν εν χαμαγλί, με μυστηριώδεις αραβικάς λέξεις.'', Γεωρ. Βιζυηνός, ό.π., σελ. 226-227.

⁵¹⁰ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 290.

⁵¹¹ Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το θέρος)*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 66.

⁵¹² Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το θέρος)*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 66.

⁵¹³ *''Η του έξωθεν ερχομένου ρεύματος επίδρασις είνε πλέον η αισθητή και υπο την ορμήν αυτού εξαφανίζονται βαθμηδόν τα ολίγιστα υπολειπόμενα έτι ίχνη του παρελθόντος''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το θέρος)*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 68.

⁵¹⁴ *''Της πλουτοκρατίας την δύναμην και την ύπαρξιν δεν θα ήτο εύκολον να αρνηθή τις''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το θέρος)*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 68.

⁵¹⁵ Μιχ. Μητσάκης, *Οιωνός*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 68. Τα μεγαλοαστικά κοινωνικά στρώματα υιοθετούν τις γαλλικές κοινωνικές εκδηλώσεις καθώς γαλλικά έπιπλα και ταπισερί, κρυστάλλινα σεרבίτσια και φωτιστικά, λευκά λινά τραπεζομάντηλα και μαχαιροπίρουνα ολοκληρώνουν μια κατά το δυνατόν πιστή αντιγραφή της ευρωπαϊκής κομμότητας, Ματ. Σκαλτσά, ό.π., σελ. 649-652.

⁵¹⁶(οι οποίοι αποτελούν θεσμό για τα αστικά σαλόνια του 19^{ου}) και αφετέρου στις εξοχικές εκδρομές. Η Κηφισιά αποτελεί μια από τις σημαντικότερες κοσμικές περιοχές καθώς είναι *''αληθές αριστοκρατικόν κέντρον με τας κομμάς επαύλεις της και τα δυο μεγάλα ξενοδοχεία της''*⁵¹⁷ Η πλουτοκρατία αποτελείται από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες αφού *''ο συχνάζων εις τας αιθούσας ταύτας κόσμος είνε συνήθως ο διπλωματικός, ο χρηματιστικός, ο ομογενικός, τραπεζίται, πρέσβεις, γραμματείς, επιτετραμέννοι, αυλικοί, ανώτεροι υπάλληλοι.''*⁵¹⁸ οι οποίοι σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα δεν έχουν αφομοιώσει τα ευρωπαϊκά ήθη με φυσικό τρόπο καθώς *''οι διακεκριμένοι τρόποι, ούς επιτηδύονται αφίνου, ενιότε προσωπεία διαφανή...και αγωγής ατέλειαν...και απερίττου ευγένειας στέρησιν''*.⁵¹⁹ Στην συνέχεια αναφέρει στοιχεία για την μεσαία τάξη⁵²⁰, τους μικροαστούς, αυτό που χαρακτηρίζει την τάξη αυτή είναι σύμφωνα με τον Μητσάκη η άκριτη μίμηση των πλουτοκρατών καθώς *''το θέαμα του τριακοσάδραχμου...δεν είναι εκ των μάλλον σπανίων και ήττον αξιοθρηνήτων φαινομένων και στρωμάτων.''*⁵²¹ Τα κυριότερα χαρακτηριστικά μίμησης είναι το πιάνο⁵²² για τις νεαρές και το σφαιριστήριο για τους νεαρούς της τάξης αυτής. Ο λαός (η κατώτερη τάξη) *''έχει τα ιδιαίτερα καφενεία του, τα ιδιαίτερα*

⁵¹⁶ *''Δίδονται ζωηροί και πολυπληθείς χοροί, des bals travestis, costumes, pares et masques''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το Θέρος)*, στο Έργο του... ό.π., σελ. 69.

⁵¹⁷ Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το Θέρος)*, στο Έργο του... ό.π., σελ. 69. Όπως μας πληροφορεί η Ματούλα Σκαλτσά, στις ανατολικές περιοχές της Αθήνας οι ντόπιοι και ομογενείς μεγαλοαστοί κτίζουν μέγαλα με τσιλερικά διακοσμητικά στοιχεία (καρυάτιδες, μπαλουστρες, κρατήρες, κίονες και κιανόκρανα) τα οποία αναδεικνύουν τον κλασικιστικό αρχιτεκτονικό ρυθμό, Ματ. Σκαλτσά, ό.π., σελ. 413. Αν ανατρέξουμε στα *Απομνημονεύματα* του Συγγρού, τον κυριότερο εκπρόσωπο του παροικιακού κεφαλαίου αναφέρεται ότι η οικία του κτίστηκε *''επι της οδού Κηφισιάς, απέναντι της βορείου πλευράς των Ανακτόρων''* και η δαπάνη κατασκευής της ήταν περί τις 320.000 δραχμές, Ανδ. Συγγρός, ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 97-98.

⁵¹⁸ Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το Θέρος)*, στο Έργο του... ό.π., σελ. 69.

⁵¹⁹ Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το Θέρος)*, στο Έργο του... ό.π., σελ. 70. Ο Ροΐδης στον *Χορό των Ανακτόρων* ειρωνεύεται τον Συγγρό αναφέροντας χαρακτηριστικά *''Παρατηρείται έλλειψις του κ. Συγγρού [...] ίνα μας ομιλήση περι της αξίας του οίνου του γαλλιστί και δολοφονήση την γλώσσαν ταύτην''*, Εμμ. Ροΐδης, *Ο Χορός των Ανακτόρων, Απαντα...* ό.π., τ. 3^{ος}, σελ. 166-167.

⁵²⁰ *''Επειτα έρχεται η μέσις τάξις. Η μάλλον πασάν άμορφος και στερουμένη ιδίας προσωπικότητος. Κατώτεροι υπάλληλοι, επαγγελματίαι, συνταξιούχοι, μικροεισοδηματίαι, φοιτηταί''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το Θέρος)*, στο Έργο του... ό.π., σελ. 70.

⁵²¹ Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το Θέρος)*, στο Έργο του... ό.π., σελ. 70.

⁵²² *''Το κλειδοκύμβαλον δεν λείπει από της αιθούσης, ήτις στολίζεται επίσης καταλλήλως''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το Θέρος)*, στο Έργο του... ό.π., σελ. 70-71. Σύμφωνα με τον Hobsbawm, οι αστικές σχέσεις εξαρτώνταν απ' την ύλη (ή τουλάχιστον μέσω του χρήματος που μπορούσε να αγοράσει την ύλη). Έτσι, κανένα αστικό σπίτι δεν ήταν πλήρες χωρίς χωρίς πιάνο, δεν υπήρχε κόρη αστών που να μην ήταν υποχρεωμένη να κάνει ατέλειωτες ασκήσεις πιάνο στα πλήκτρα του, Er. Hobsbawm, ό.π., σελ. 347-348. Μια αναφορά χαρακτηριστική της τάσης αυτής απαντάται στο χρονογράφημα του Κουρτίδη, *Η Ισοροπία της ευτυχίας*, όπου η φτωχή υπηρέτρια η Τριανταφυλλία μόλις κέρδισε τον πρώτο λαχνό του λαχείου *''Ενοικίασεν εν εύμορφο σπιτάκι, ήρχισε να μανθάνη γράμματα και πιάνο''*, Αρ. Κουρτίδης, *Η Ισοροπία της ευτυχίας, Ημερολόγιο Σκόκου*, τ. 3^{ος}, 1888, σελ. 282.

καπηλεία του τα ιδιαίτερα θεάματα του''⁵²³ Η καθημερινότητα των λαϊκών στρωμάτων όπως προκύπτει απ' τις καταγραφές της πεζογραφίας διαφοροποιείται απ' τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα καθώς ήταν αποκομμένη γεωγραφικά και οικονομικά απ' τις εξελίξεις του μητροπολιτικού κέντρου. Έτσι, οι χώροι συνάθροισης που αναφέρει ο Μητσάκης εκδράζονται μέσα στην διαφοροποίηση αυτή. Σύμφωνα με το κείμενο αυτό ο νεοελληνικός πολιτισμός αποτελεί ένα υβρίδιο επιφανειακών προσαρμογών στα ευρωπαϊκά πρότυπα με πλήθος ανατολικών καταλοίπων. Έτσι, το νεότευκτο έθνος αδυνατεί να εκμοντερνιστεί και να αποκτήσει ενιαία πολιτισμική ταυτότητα.⁵²⁴

Στην *Κυρά-Κώσταίνα*⁵²⁵ (1893) ο Μητσάκης μέσα απ' την ομώνυμη ηρωίδα του διηγήματος μας προσφέρει ποιοτικά στοιχεία τα οποία χρωματίζουν τον κοινωνικό ιστό της περιόδου. Μέσα απ' τις δραστηριότητες της ηρωίδας και τα σχόλια του συγγραφέα-αφηγητή προσλαμβάνουμε ότι στην Ελλάδα του ύστερου 19^{ου}, το αστικό φαινόμενο και οι παρεπόμενες του φαινομένου αυτού κοινωνικές σχέσεις έχουν ενταθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να αναπτύσσονται δίκτυα εκμετάλλευσης των απροστάτευτων γυναικών. Έτσι, η ηρωίδα ''είναι μεσίτρα, πασίγνωστος μεσίτρα, μεσίτρα υπηρετριών, μαγειρισσών, καμαριέρων, νταντάδων, δουλαριών και παντός αναλόγου εμπορεύματος''⁵²⁶ και γίνεται αντικείμενο σχολιασμού απο μια μερίδα ανθρώπων καθώς (όπως μας μεταφέρει ο συγγραφέας) ''αι κακαί γλώσσαί, λέγουν ότι προς αυτό αρμονικώς ενοίκει κι' άλλα επαγγέλματα, ποικίλα, τα οποία των σημερινών λαών η στενή διάνοια δεν θεωρεί και πολύ εύφημα''⁵²⁷ Έτσι, ο συγγραφέας έμμεσα (μέσα απ' το επάγγελμα της ηρωίδος του) κατακρίνει την αναπτυσσόμενη τάση για πορνεία και αναδεικνύει την ύπαρξη δικτύων εκμετάλλευσης των απροστάτευτων

⁵²³ Μιχ. Μητσάκης, *Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το Θέρος)*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 71.

⁵²⁴ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 290.

⁵²⁵ Δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Ακρόπολις* στις 6/2/1893. Ο Ταγκόπουλος στην δική του έκδοση των *Απάντων του Μητσάκη*, στα *Φιλολογικά Έργα* μας πληροφορεί ότι ο συγγραφέας κατασκόπευσε επανειλημμένα την ηρωίδα για να την αποδόσει σε όλη της την αναγλυφικότητα.

⁵²⁶ Μιχ. Μητσάκης, *Η Κυρά-Κώσταίνα*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 99. Ο θεσμός της υπηρέτριας είναι εξαιρετικά σημαντικός για την υπο εξέταση περίοδο, καθώς η παρουσία υπηρετών ξεχώριζε τον αστό απο τους κοινωνικά κατώτερους του. Έτσι, η ''κυρία'' μπορούσε να οριστεί ως μια γυναίκα που δεν εργαζόταν και για τον λόγο αυτό διέταζε κάποιους άλλους να εργαστούν, με την υπεροχή της να θεμελιώνεται πάνω στην σχέση αυτή. Τα λόγια του Θανάση, του υπηρέτη, στο κωμικό διήγημα του Άγγελου Βλάχου, *Η Εσπερίς του Κυρίου Σουσαμάκη*, είναι δηλωτικά της συγκεκριμένης εκμεταλλευτικής σχέσης ''Μα... αφεντικά, αλήθεια, που όχι καλύτερα. Μεσ' τη λάσπη και τη βροχή τρέχα ν' αγοράζης γάντια και να πιάνης αμάξι! Α! δεν θα γίνω κ' εγώ αφέντης καμιά φορά!'' Αγγ. Βλάχος, *Η Εσπερίς του Κυρίου Σουσαμάκη, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 191.

⁵²⁷ Μιχ. Μητσάκης, *Η Κυρά-Κώσταίνα*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 99. Ο Μητσάκης με αφορμή τα δηκτικά σχόλια ενάντιον της ηρωίδος του, ειρωνεύεται για μια ακόμα φορά τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη καθώς διερωτάται ''Οπόσα δεν κατελαλήθησαν και όποια μηχανορραφία δεν ελέχθησαν εναντίον του Θεοδώρου Δεληγιάννη;'' Μιχ. Μητσάκης, *Η Κυρά-Κώσταίνα*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 100.

γυναικών που εγκαθίστανται στην Αθήνα απ' την επαρχία.⁵²⁸ Ο Μητσάκης μέσα απ' την κεντρική ηρωίδα του διηγήματος (και το συμβάν με την συριανή κοπέλα που καταφθάνει στην πρωτεύουσα για την εξεύρεση εργασίας) αναδεικνύει αφενός τον τρόπο με τον οποίο οι ανύποπτες επαρχιώτισσες πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης από όμορφους και εμφανίσιμους νέους⁵²⁹ και αφετέρου ότι το αστικό φαινόμενο ενισχύει την εγκληματικότητα θύματα της οποίας είναι κυρίως γυναίκες και παιδιά.⁵³⁰ Ο καυγάς μεταξύ της Κυρά-Κώσταινας και των τριών ανδρών για το ποίος θα ιδιοποιηθεί την φτωχή νεαρά αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η ανήξερη κόρη της επαρχίας και των νήσων στο αστικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου. Ενώ τα λόγια της νεαρής και τα σχόλια της ηρωίδας αποκαλύπτουν και σκιαγραφούν τόσο το δίκτυο εκμετάλλευσης⁵³¹ όσο και το πώς δημόσιοι λειτουργοί εμπλέκονται άμεσα στην συγκεκριμένη διαδικασία.⁵³²

Στο εξαιρετικά σύντομο μα λυρικότατο *Ζωγραφία Νυκτερινή*⁵³³ (1893) ο Μητσάκης μας προσφέρει στοιχεία αφενός για τον εκσυγχρονισμό της πρωτεύουσας (στην πλατεία Ομονοίας) καθώς, *''Φαιοί κ' ευθείς, οι τηλεγραφικοί στύλοι κατά μήκος της. Οξέα, υπερύψηλα τα τέσσερα κοντάρια του ηλεκτρικού, σβυστά, φρουρούν τας τέσσαρας πλευράς της παμμεγέθη. Άφωτα τα γκάζ''*⁵³⁴ και αφετέρου για την ζωτικότητα της, παρά το περασμένο της ώρας. Ο τσαγκάρης που εμφανίζεται τελευταίος στο διήγημα να περισυλλέγει τα χρηματικά απομεινάρια της προηγούμενης νύκτας είναι το ιστορικό προϊόν των περιθωριακών τάσεων που

⁵²⁸ Οι αναφορές του Μητσάκη είναι δηλωτικές και αποδεικνύουν την ύπαρξη των δικτύων αυτών *''Ότι τα κέρδη της και εν γένει το επάγγελμα της σχετίζεται κυρίως μάλλον προς την εργασίαν μελών του σώματος των νεανίδων, τας οποίας προμηθεύει, άτινα συνήθως είναι κάπως ολιγότερον φανερά απο τας χείρας των''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η Κυρά-Κώσταινα*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 100. Η Μαρία Κοράσιδου μας πληροφορεί ότι στα τέλη του 19^{ου} (το κείμενο μεταγράφεται στα 1893), τα δίκτυα εκμετάλλευσης απροστάτευτων γυναικών είχαν πυκνώσει αισθητά, Μαρ. Κορασιδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα, 1996, σελ. 189-190.

⁵²⁹ *''Νέος τις, φορών πλατύγυρον καπέλλον, ως υπόπτου εξωτερικού''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η Κυρά-Κώσταινα*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 101.

⁵³⁰ Ο Bickford Smith, αναφέρει ότι η Αθήνα (και γενικότερα η Αττική) είναι η περιοχή όπου μαρτυράται το σημαντικότερο ποσοστό εγκληματικότητας, τα λόγια του διάσημου περιηγητή είναι δηλωτικά *''It is rather a bad sign that Attica should be the most murdersome province in Greece, under the very eyes of the government, at the very headquarters of Police, not to speak for the centre of education and learning, there ought to be less difficulty than elsewhere in getting the peace decently kept.''*, R.A.H. Bickford Smith, ό.π., σελ. 167.

⁵³¹ *''Να...μπήκαμε στο σιδηρόδρομο μαζύ και ήρθαμε''* και *''Και πάνε και βρίσκουνε απο το βαπόρι...και τις παίρνουνε και και τις γλεντάνε. Και ύστερα τις πουλάνε στο Γκαζ.''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η Κυρά-Κώσταινα*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 104.

⁵³² Ο αστυνομικός κλητήρας που κάνει την εμφάνιση του στο τέλος του διηγήματος λέει *''Παρ' το κορίτσι και τράβα...και μην παραφρονάζεις...τι σκουζεις έτσι...άφισε να κρνώση το πράμα κι' έρχομαι και σε βρίσκω''*. Μιχ. Μητσάκης, *Η Κυρά-Κώσταινα*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 105.

⁵³³ Δημοσιεύθηκε στην *Ακρόπολη* στις 16/5/1893

⁵³⁴ Μιχ. Μητσάκης, *Ζωγραφία Νυκτερινή*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 107-108.

αναπτύσσονται στην ελληνική κοινωνία την συγκεκριμένη περίοδο.⁵³⁵ Έτσι, ο “κερματοσυλλέκτης” παρουσιάζεται ως το έμβλημα της εξαθλιωμένης αθηναϊκής κοινωνίας και μετατρέπεται σε λογοτεχνικό μοτίβο απ’ τον συγγραφέα, παρέχοντας πληροφορίες για τις βαθιές κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου}.

Στο *Παρα την Δεξαμενή*⁵³⁶, μέσα απο μια παρέα φοιτητών θα μας παρουσιάσει τους τρόπους διασκέδασης και τους χώρους κοινωνικής συνάθροισης στην Αθήνα του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα. Οι φοιτητές “αφού επήγαν εκ του Πανεπιστημίου εις το ζαχαροπλαστείον, όπου έφαγαν γλυκά, διηθύνθησαν εκείθεν εις ξενοδοχείον τι, της Νεαπόλεως, όπου ο γνώριμος κυρ Γιώργης τοις παρέδωκε το δείπνον”⁵³⁷ Η προέλευση των φοιτητών είναι χαρακτηριστική καθώς “οι πλείστοι (είναι) εκ Πελοποννήσου, τινές νησιώται εκ Νάξου και Σύρου, δυο τρείς εξωτερικοί, και εις κολοσσιαίος Ρουμελιώτης”⁵³⁸ Η αναφορά αυτή του συγγραφέα (ότι οι φοιτητές προέρχονται απο συγκεκριμένες περιοχές του ευρύτερου ελλαδικού χώρου) μας οδηγεί σε συγκεκριμένες υποθέσεις, οι οποίες χρωματίζουν τον κοινωνικό σχηματισμό της περιόδου αυτής. Η προέλευση των φοιτητών είναι αποτέλεσμα μιας διττής διεργασίας: είτε θα προέρχονται απ’τον ευρύτερο νησιωτικό χώρο (Σύρος, Νάξος κλπ) λόγω του ότι εκεί έχει συντελεστεί η διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής και έτσι οι γόνοι της ακμάζουσας εμπορικής τάξης εξωθούνται στο αστικό κέντρο για την απόκτηση ανώτερης μόρφωσης, είτε απο τις περιοχές όπου

⁵³⁵ “Με την ελπίδα πως μπορεί να βρή παράδες πέφτοντας απ’ τους θαμώνας κατά λάθος εις την γήν.”, Μιχ. Μητσάκης, *Ζωγραφιά Νυκτερινή*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 112-113.

⁵³⁶ Αναδημοσιεύθηκε στην *Νέα Εστία* στις 1/1/1935.

⁵³⁷ Μιχ. Μητσάκης, *Παρα την Δεξαμενή*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 114. Οι χώροι που καταγράφει ο Μητσάκης (και έχουν επαναληφθεί απ’την πεζογραφία της συγκεκριμένης περιόδου) παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τις διασκέδασεις της εποχής. Καταρχάς, το συγκεκριμένο χρονικό άνωμα η λέξη ξενοδοχείο σημαίνει εστιατόριο, έτσι έχουμε ξενοδοχεία φαγητού σε αντιδιαστολή με τα ξενοδοχεία ύπνου, Ματ. Σκαλτσά, ό.π., σελ. 429. Ο Μητσάκης τοποθετεί την πλοκή ενός άλλου διηγήματος του στο *Εν τω Ξενοδοχείω* στον χώρο του εστιατορίου ενός ξενοδοχείου. Τα ζαχαροπλαστεία όπως μας πληροφορεί η Σκαλτσά αποτελούσαν στην ουσία μια μεταλλαγή των καφενείων καθώς τα είδη που προσέφεραν ήταν παραδοσιακός τούρκικος καφές, καφές με γάλα, μόκα μους, τσάϊ, σοκολάτα, μαστίχα, ρακί, μπύρα, λικέρ, κονιάκ, γλυκά, ευρωπαϊκής και ελληνικής ζαχαροπλαστικής, λουκούμια κ.α., Ματ. Σκαλτσά, ό.π., σελ. 511. Ο Βλάχος στο *Η Εσπερίς του κυρίου Σουσαμάκη*, μας πληροφορεί για την διείσδυση των ζαχαροπλαστείων στην ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό αφού ο ήρωας του διηγήματος “Παρήγγειλε εις το Σολωνείον τα απαιτούμενα γλυκίσματα και όρσοιστικά, μη λησμονήσας και τα παγωτά.”, Αγγ. Βλάχος, *Η Εσπερίς του Κυρίου Σουσαμάκη, Διηγήματα...* ό.π., σελ. 180. Ο Κουρτίδης μας παρέχει πληροφορίες για τις διατροφικές συνήθειες του φοιτητικού σώματος “εν τεμάχιον άρτου με τηγανιτόν σικωτάκι ή βακαλάον ή αλίπαστον ιχθύν ή τουλουμοτύρι”, Αρ. Κουρτίδης, *Επανέρχονται*, *Περιοδικό Εστία*, τ. 14^{ος}, Αρθ. 352, 1882, σελ. 617.

⁵³⁸ Μιχ. Μητσάκης, *Παρα την Δεξαμενή*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 114. Οι εξωτερικοί για τους οποίους κάνει αναφορά ο συγγραφέας προέρχονται απ’τα πλούσια παροικιακά κέντρα του ελληνισμού και κυρίως απ’ την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και τον ευρύτερο οθωμανικό χώρο, R.A.H. Bickford Smith, ό.π., σελ. 180.

προεπαναστατικά είχαν σχηματιστεί τα τζάκια του ελλαδικού χώρου, τα οποία λόγω της παρεπόμενης παρακμής τους εξωθούν τα παιδιά τους στην Αθήνα για να απορροφηθούν απ'τον αναπτυσσόμενο κρατικό μηχανισμό και να δημιουργήσουν στην συνέχεια την ιδότυπη "κρατική" αστική τάξη (όπως για παράδειγμα ο Δημήτρης στο *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* το οποίο θα εξεταστεί στην συνέχεια).⁵³⁹ Η παρέα των φοιτητών καταλήγει εν τέλει σε ένα καφενείο, στο μοτίβο του οποίου μέσα απ'την μουσική αντίστιξη την οποία καταγράφει ο Μητσάκης, θα προσλάβουμε τον μεταβατικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και πως αυτός αντανάκλαται στις συνδηλώσεις του εποικοδομήματος.⁵⁴⁰ Ο ύστερος 19^{ος} χαρακτηρίζεται απ' την αναμέτρηση παραδόσεων διαφορετικής προέλευσης, οι καταγραφές του συγγραφέα είναι χαρακτηριστικές (αφού κάθε φοιτητής είπε διαδοχικά και ένα τραγούδι του τόπου του) "Αχ, Καλαματιανοπούλα μου, φαρμάκωστον το γέρο! [...] Για μια παπαδοπούλα με βάλανε στη στρούγκα [...] Οι συριανοί έδωκαν το σύνθημα των ευρωπαϊκών και ετραγουδήσαν το Δρέψατε πάλιν, ερασταί, ευδαίμονες, ναρκίτσους και το Της καρδιάς το τικ-τικ-τακ."⁵⁴¹ Η αντίθεση μεταξύ των ακουσμάτων καθίσταται εναργέστερη όταν "εκ παρακειμένης τινός οικίας, πιάνον ήρχισεν κρουόμενον θορυβωδώς"⁵⁴² Όταν το πιάνο ανέκρουσε το γνωστό τραγούδι στην Αθήνα το *Λεπλεπιτζή* οι φοιτητές άρχισαν να τραγουδούν πάνω στον ρυθμό αυτό και ο Μητσάκης ολοκληρώνοντας το διήγημα καταλήγει "Συνήφθη, ως εις τερατώδη ύμνον προς τον σύγχρονον εν Ελλάδι πολιτισμόν, προς τον σύγχρονον εν Ελλάδι βίον, κατά το ήμισυ ευρωπαϊκόν και το ήμισυ έλληνα, κατά το ήμισυ φράγκον και κατά το ήμισυ

⁵³⁹ Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει ο αριθμός των φοιτητών που καταγράφει ο Bickford Smith, Απο σύνολο των 3331 φοιτητών στα 1889-1890, οι 1096 προερχόταν απ' την περιοχή της Πελοποννήσου και οι 231 (ο δεύτερος μεγαλύτερος αριθμός στην συγκεκριμένη καταγραφή) απ' τις Κυκλάδες, R.A.H. Bickford Smith, *ό.π.*, σελ. 182.

⁵⁴⁰ "Οι νέοι αυτοί ζώντες εις Αθήνας μόνοι για να πάρουν το δίπλωμα...ωσάν να ήσαν εις τας επαρχίας των το βάθος, με τας έξεις των, με τα αισθήματα των, με τας συνηθείας των.", Μιχ. Μητσάκης, *Παρα την Δεξαμενήν*, στο *Έργο του...* *ό.π.*, σελ. 118. Μέσα απ' τις καταγραφές της πεζογραφίας προσλαμβάνουμε το στοιχείο ότι το φοιτητικό σώμα ενίσχυσε αναπόδραστα την αγορά της πρωτεύουσας καθώς με την έλευση τους "Αφονον χρήμα εισρέει και κυκλοφορεί, πυρετωδώς μεταβιβαζόμενον απο θυλάκιον εις θυλάκιον", Αρ. Κουρτίδης, *Επανερχονται...* *ό.π.*, σελ. 616.

⁵⁴¹ Μιχ. Μητσάκης, *Παρα την Δεξαμενήν*, στο *Έργο του...* *ό.π.*, σελ. 117-118. Η χρήση λαϊκών ή λαϊκότερων τραγουδιών που απαντώνται στα αθηναϊκά διηγήματα πιστοποιούν την αυθεντικότητα της λογοτεχνικής ιστορίας και παρέχουν το ιστορικό άλλοθι τόσο της εποχής όσο και της αφήγησης, Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία...* *ό.π.*, σελ. 39-40. Ο Κουρτίδης (επ'ευκαιρίας της αναφοράς των τραγουδιών διαφορετικής προέλευσης) καταγράφει ότι κάθε μέτοικος μεταφέρει στην πρωτεύουσα "και ολίγην ατμόσφαιραν του τόπου του και την αναπνέει επι των πεζοδρομίων των Αθηνών σύρει μεθ' αυτού το χωριόν του, τρώγει, πίνει ευθυμεί, διαπληκτίζεται κατά τας παραδόσεις των προγόνων του, δια των πόρων του διαπνέει πανταχού την πατρίδα του", Αρ. Κουρτίδης, *Επανερχονται...* *ό.π.*, σελ. 618. Με τον τρόπο αυτό η Αθήνα καθίσταται ο χώρος στον οποίο συγκρούονται τα διάφορα γλωσσικά ιδιώματα, οι διαφορετικές συνήθειες και τα διαφορετικά ήθη, γεγονός που μαρτυρά τον συνθετικό χαρακτήρα της πόλης.

⁵⁴² Μιχ. Μητσάκης, *Παρα την Δεξαμενήν*, στο *Έργο του...* *ό.π.*, σελ. 119.

ανατολίτην, δομινοφορούντα, μασκαράν, επιχρυσομένον τενεκέν, βρακάν με ψηλό καπέλλο''⁵⁴³ αναδεινώντας τις πολιτισμικές αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας.

Μέσα απ'το χρονογραφικό του κείμενο *Άπορα Παιδιά*⁵⁴⁴ ο Μητσάκης σκιαγραφεί την βάνουση (για την αισθητική ενός ευρυμαθούς λόγιου) σύγχυση δημοτικών, ανατολίτικων και ευρωπαϊκών ρυθμών, σύγχυση η οποία αναδεικνύεται σε έμβλημα της πολιτισμικά ακαταστάλαχτης ελληνικής κοινωνίας. Η πλοκή του κειμένου αφορμάται με την περιγραφή ενός μεγάρου, στο οποίο φιλοξενούνται άπορα παιδιά.⁵⁴⁵ Η αναφορά αυτή του συγγραφέα ενέχει διττό χαρακτήρα, αφενός μαρτυρά τον αρχιτεκτονικό ρυθμό (ο οποίος είναι αναντίρρητα κλασικιστικός) και αφετέρου υπονοείται η ευεργεσία των ομογενών, η οποία πήρε την μορφή της δωρεάς δημοσίων κτιρίων.⁵⁴⁶ Η όψη της πρωτεύουσας με ''φανάρια πενιχρά, θαμπά, φανάρια της Αθήνας, ωσανεί νεκροταφείου, δήθεν γκάζ, αλλά και σαν πετρέλαιο, σαν λάδι, άφωτα, μουντά, κωλοφωτίες χωριού δεκάτης τάξεως''⁵⁴⁷ καταγγέλεται με ροίδια γλώσσα και ύφος η επαρχιώτικη κατάσταση των Αθηνών. Στους δρόμους της πόλης απαντάται η αντίθεση βυζαντινού, ανατολικού και ευρωπαϊκού ρυθμού και έτσι η πρωτεύουσα προβάλλει αλλοπρόσαλη, καθώς συμφύρει άτεχνα το παλιοκαιρινό με το μοντέρνο, την φτώχεια με την πολυτέλεια, την λιτότητα με την εξεζητημένη καλαισθησία.⁵⁴⁸

Το επόμενο κείμενο στο οποίο θα επικεντρωθεί η ανάλυση είναι το *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* (1892) το οποίο σύμφωνα με τον Δημαρά αποτελεί το μοναδικό συγκροτημένο διήγημα του συγγραφέα.⁵⁴⁹ Τεχνικά το διήγημα, παρότι παρουσιάζει αναγνωστικές δυσκολίες (καθώς προτάσεις υποταγμένες και

⁵⁴³ Μιχ. Μητσάκης, *Παρα την Δεξαμενήν*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 122. Το αλλόπρόσαλλο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας μεταχειρίζονται οι λογοτέχνες της εποχής, ενδύοντας τον λογοτεχνικά. Ο Βλάχος (όπως είχαμε καταγράψει στο πρώτο κεφάλαιο της συγκεκριμένης εργασίας) αναφέρει ''*Περίεργον πολιτισμόν έχουν αι Αθήναι. Πολιτισμόν Λονδίνου και πολιτισμόν χωριού της Βουλγαρίας*'', Αγγ. Βλάχος, *Πρώην και νυν Αθήναι, Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 357-358.

⁵⁴⁴ Αναδημοσιεύθηκε στην *Νέα Εστία* στις 1/12/1942.

⁵⁴⁵ ''*Μέγα το κτίριο, επιβάλλον, καλλιμάρμαρον, λαμπρόν, με τα κάτασπρα του μπαλκόνια αναγείρεται κομψώς, έγινε φόρος κοινωνική, τρανή, σημαίνουσα.*'' Μιχ. Μητσάκης, *Άπορα Παιδιά*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 129.

⁵⁴⁶ Όπως έχει αναδείξει η έρευνα ο 19^{ος} αιώνας είναι το χρονικό διάστημα κατά το οποίο δημιουργούνται με τα χρήματα των Ελλήνων της διασποράς τα μεγάλα δημόσια κτίρια που διακοσμούν την πρωτεύουσα. Ο Deschamps αναφέρει χαρακτηριστικά ''*Η πόλη της Αθήνας δεν πρέπει να παραπονιέται για πατριωτικό φιλότιμο, καθώς ολόκληροι δρόμοι με όμορφα μέγαρα και κομψές βίλες οφείλονται στην μεγαλοουργία πολλών χρηματιστών ειδικών να πολλαπλασιάζουν τις μπαγκανότες*'', G. Deschamps, *ό.π.*, σελ. 75-76.

⁵⁴⁷ Μιχ. Μητσάκης, *Άπορα Παιδιά*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 129.

⁵⁴⁸ ''*Δίπλα ο Αη Γιώργης, ο Καρύστης, η αθηναϊκότερα εκκλησία [...] Ένας μπακάλης τούρκος στην γωνιά. Κ' εδωπέρα ένα χόμ, κομψόν και άνετον, κρυσφύγετον φαμίλιας*'' Μιχ. Μητσάκης, *Άπορα Παιδιά*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 129-130.

⁵⁴⁹ Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 499.

παρενθετικές σφηνώνονται μέσα στην εξέλιξη της αφήγησης) καταδείχνει τα όρια του ελληνικού βερτισμού και αποτελεί μια φιλολογική αναφορά ιστορικού χαρακτήρα. Έτσι, ο *Αθηναίος Χρυσοθήρας* με μοτίβο το θλιβερό απομεινάριον της λαυρεωτικής υστερίας διαγράφει λογοτεχνικά την μεταλλειομανία, την χρυσή ασθένεια που ως ίκτερος απλώθηκε στην πόλη και μετέτρεψε την Αθήνα του 1870 σε *“είδος τι αμερικάνικης πόλεως μαινόμενων χρυσοθήρων, εις μικράν Καλιφορνίαν.”* Μέσα από τις καταγραφές του Μητσάκη παρουσιάζεται με δηκτικό ύφος τόσο η επισκόπηση του Λαυρεωτικού Ζητήματος όσο και το μικροαστικό όνειρο του εύκολου πλουτισμού και της κοινωνικής προαγωγής, στοιχεία σύμφυτα με τον διευρυμένο εκχρηματισμό της οικονομίας και την διείσδυση των αστικών κοινωνικών σχέσεων.

Ο Μητσάκης με την χρήση των τριών ηρώων του διηγήματος και την σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα τους, θα μας προσφέρει πλήθος πραγματολογικών στοιχείων τα οποία είναι εξαιρετικά σημαντικά για την απάντηση των ερωτημάτων της έρευνας. Οι δύο κεντρικοί ήρωες του διηγήματος, ο Δημήτρης (συγγραφέας και αφηγητής) και ο Μεγγλίδης είναι αυτοί που συντελούν στην εξέλιξη του λογοτεχνικού μύθου ενώ ο ο τρίτος ο Παναγιώτης είναι αυτός που θα αναλάβει τον επικουρικό ρόλο του συνδέσμου μεταξύ των δύο άλλων προσώπων. Ο Δημήτρης και ο Μεγγλίδης συναντώνται έτσι στο μπακάλικο του Παναγιώτη και μέσα από την συνάντηση αυτή θα εξελιχθεί το περιεχόμενο του διηγήματος. Τα κύρια πρόσωπα του κειμένου ανακαλύπτουν ότι κατάγονται από τον ίδιο τόπο και συγκεκριμένα από την Τρίπολη, αναφορά η οποία πιστοποιεί την ένταση της αστικοποίησης τον ύστερο 19^ο κατά την διάρκεια του οποίου καταφθάνουν στην πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου άνθρωποι από διαφορετικές περιοχές και από εντελώς διαφοροποιημένες κοινωνικές ομάδες.⁵⁵⁰ Ο Μεγγλίδης επ ευκαιρίας της συνάντησης αφηγείται την επαγγελματική του πορεία, η οποία συνιστά πραγματολογικό στοιχείο ιστορικού

⁵⁵⁰ Ο Δημήτρης, δεν ανήκει στα κατώτερα στρώματα καθώς η αντίδραση του φίλου του, όταν τον βλέπει στην πλατεία του Ψυρρή λέει *“Αμ πως ήταν κι’ αυτό και ξέπεσες κατά το Ψυρρή;...”*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας*, στο Μιχ. Μητσάκης, *Φιλολογικά Έργα, Τακτοποιημένα και Φροντισμένα*, (επιμ.) Δημ. Ταγκόπουλος, τ. 2^{ος}, Αθηναϊκό Βιβλιοπωλείο Χρ. Γιάνναρη & Σιας, Αθήνα, 1922, σελ. 27. Ενώ ο Μεγγλίδης, εκδράζεται στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και αυτό πιστοποιείται απ’ την ενδυμασία του *“Ενδυμασίαν εφόρει ομοιόμορφον εξ’εγχωρίου υφάσματος”*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα, ό.π.*, σελ. 30. Η αναφορά του Μητσάκη για το *εγχώριο* ένδυμα του Μεγγλίδη αναδεικνύει την εξαιρετική σημασία της βαμβακουργίας μετά το 1870. Όπως μας πληροφορεί ο Χατζηιωσήφ, η συγκεντρωση της υποδύναμης και της εργατικής δύναμης στην βαμβακουργία είναι εντοπισιακά εντονότερη σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες βιομηχανικές μονάδες και αυτό είναι αποτέλεσμα του ότι η βαμβακουργία αφενός παρουσιάζει σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό προστιθέμενης αξίας και αφετέρου έχει απομακρυνθεί απ’ την εμπορευματική παραγωγή πολύ περισσότερο απ’ τους υπόλοιπους παραγωγικούς κλάδους, Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σελ. 72-73.

χαρακτήρα καθώς μας αποδίδει πως μέσα από την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ανασυντίθενται νέες κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες. Επί τω προκειμένω, ο ήρωας εργαζόταν αρχικά στα Δημόσια Έργα (την έξαρση της τρικουπικής περιόδου) σε διάφορες επαρχιακές πόλεις από όπου όμως εκδιώχθηκε καθώς δεν είχε θεσμοποιηθεί ακόμα η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων.⁵⁵¹ Η απόλυση του Μεγγλίδη αναδεικνύει τόσο την αποτυχία του Τρικούπη να πετύχει τον θεσμό της μονιμότητας όσο και την έκταση του υπερτροφικού πελατειακού δικτύου, καθώς με κάθε αλλαγή κυβέρνησης ο πυρήνας των δημοσίων υπαλλήλων μεταλλάσσεται ολοκληρωτικά.⁵⁵² Ασχολήθηκε με το εμπόριο, την καλλιέργεια μεταξιού, την σταφιδοκαλλιέργεια για να καταλήξει εν τέλει ξανά δημόσιος υπάλληλος.⁵⁵³ Η πορεία του ήρωα συνιστά στοιχείο ιστορικού χαρακτήρα καθώς

⁵⁵¹ “Έκαμα κάμποσα χρόνια στην Χαλκίδα, στο Ναύπλιο, στην Άμφισσα, το μισθούλη μου ταχτικόν, έξοδα λίγα, τυχρά όσα θέλεις, βλέπεις η θέσις εσηκονε πασσάς! [...] με κατέτρεζαν οι κύριοι βουλευταί μας...μ’ έβγαλαν από τα Δημόσια Έργα.”, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 31.

⁵⁵² Με τις αναφορές του Μεγγλίδη, προσλαμβάνουμε ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό το οποίο είναι εξαιρετικής σημασίας για την κατανόηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Τα λόγια του ήρωα αναδεικνύουν ότι το δημόσιο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην διαδικασία δόμησης και παγίωσης των μη παραγωγικών στρωμάτων του πληθυσμού, έτσι (λόγω της μη μονιμότητας) η εναλλαγή των υπαλλήλων ήταν εξαιρετικά συχνή και αυτό συντέλεσε τόσο στην κάκιση οργάνωση του δημοσίου τομέα, όσο και στην διόγκωση του δημοσίου τομέα, Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση... ό.π.*, σελ. 135-137. Σύμφωνα με τις αναφορές του Ροΐδη, μέσα απ’ την στήριξη ενός βουλευτή δύναται κάποιος “να γένη υπάλληλος, πρόξενος, αξιωματικός, δικαστής ή και καθηγητής”, Εμμ. Ροΐδης, *Η Πολιτική εν Ελλάδι Ρητορεία, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 179.

⁵⁵³ “Έκαμα για λίγο καιρό τον έμπορο [...] Τα μεταξύια στην ακμή τους στην Σπάρτη, είχα φίλους εκεί [...] Πηγαίνω στον Πύργο-ξέρεις η γυναίκα μου είναι από τον Πύργο-κάθησα κάμποσο καιρό..κάτι σταφίδες, κάτι τέτοια”, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 31. Στον *Αυτόχειρα* (1895) ο Μητσάκης μας παρέχει πλήθος πραγματολογικών στοιχείων για τον εξαιρετικά σημαντικό χαρακτήρα της σταφίδας για την ελληνική οικονομία. Ο συγγραφέας-αφηγητής καταφθάνει στην Πάτρα και με μοτίβο την αυτοκτονία ενός άγνωστου άνδρα διασώζει και καταγράφει την δυναμική πορεία του σταφιδικού ζητήματος αλλά και τον εξαιρετικά σημαντικό ρόλο της πατρινης οικονομίας. Οι αναφορές του Μητσάκη είναι χαρακτηριστικές: “Τα καβαλλέτα από των οποίων κρέμονται οι πλάστιγγες δι’ ων ζυγιάζετ’ η σταφίς”, Μιχ. Μητσάκης, *Αυτόχειρ*, στα *Πεζογραφήματα*, Νεφέλη, Αθήνα, 1988, σελ. 277 ενώ μας παρέχει πληροφορίες τόσο για τον εξαγωγικό, όσο και για τον μονοκαλλιερητικό χαρακτήρα της πόλης “Να έρθη η ώρα να μαρκαρισθούν γι’ αγνώστους χώρας [...] Και τα αμπέλια...εκτεινόμενους καθ’όλας τας διευθύνσεις, πανταχόθεν”, Μιχ. Μητσάκης, *Αυτόχειρ*, στα *Πεζογραφήματα*, Νεφέλη, Αθήνα, 1988, σελ. 282-283. Η σταφιδική οικονομία υπήρξε αναντίρρητα η κυριότερη παραγωγική διαδικασία της συγκεκριμένης περιόδου. Η επέκταση των σταφιδοκαλλιεργειών εντάθηκε μετά το απροσδόκητο άνοιγμα της γαλλικής αγοράς λόγω της φυλλοξήρας στα γαλλικά αμπέλια. Μετά το 1890 (και την επάνοδο των γαλλικών αμπελώνων) όλο και περισσότερες σοδειές έμεναν απούλητες γεγονός που έπληξε τους σταφιδοκαλλιεργητές, των οποίων τα κτήματα έβγαιναν σε πλειστηριασμό χωρίς να αγοράζονται. Η σταφιδική κρίση, συγκλόνησε την εύθραυστη ελληνική οικονομία, συντέλεσε στην μεταβολή των παραγωγικών δομών και επιτάχυνε την διαδικασία μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Στον *Αυτόχειρα* ο Μητσάκης εκτός των άλλων μας παρέχει ποιοτικά στοιχεία τόσο για τον κοινωνικό ίστο της πόλης όσο και για τις διασκεδάσεις των ανώτερων και των κατώτερων στρωμάτων, πιστοποιώντας την σημασία των λογοτεχνικών καταγραφών. Παρά τον εξαιρετικά σημαντικό χαρακτήρα του συγκεκριμένου διηγήματος, δεν θα το εντάξουμε στην έρευνα καθώς η εργασία (όπως έχει διαφανεί απ’ τον πρόλογο) έχει σαν χωροτοπικό μοτίβο την Αθήνα. Το σταφιδικό ζήτημα θίγεται επίσης από τον Ροΐδη στο *Ακαδημία χωρίς Ακαδημαϊκούς* στο οποίο αναδεικνύει τον μονοκαλλιερητικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας

δείχνει αφενός την έκταση των εμπορευματικών σχέσεων της ελληνικής οικονομίας, τον μονοκαλλιεργητικό χαρακτήρα της (με την μεταξοπαραγωγή και κυρίως την σταφίδα) και αφετέρου τον παρασιτικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την απουσία παραγωγικών δραστηριοτήτων (είναι χαρακτηριστικό ότι ο ήρωας δεν ασχολήθηκε με απασχολήσεις βιομηχανικού χαρακτήρα) και μαρτυρά παράλληλα την εξαιρετικά ισχυρή δομή του κρατικού μηχανισμού. Η τελευταία του εργασία αναδεικνύει την υπερδιόγκωση του δημοσίου τομέα αλλά είναι και λογικό προϊόν των διευρυνόμενων πελατειακών σχέσεων. Τα λόγια του Μεγγλίδη είναι δηλωτικά *“Κινώ και πάω στον Αναγνωστόπουλο, μοναχός μου, του παριστάνω την θέσιν μου, τον παρακαλώ στενά, και με διορίζει απαριθμητήν επι της φορολογίας των οίνων στην Λιβαδειά”*⁵⁵⁴ ο Μεγγλίδης εκδιώκεται και από την θέση αυτή με αποτέλεσμα να περιφέρεται άεργος στις κατώτερες συνοικίες της Αθήνας. Ο Δημήτρης είναι ένας επιτυχημένος δικηγόρος⁵⁵⁵ με αξιόλογη περιουσία. Η επαγγελματική ενασχόληση του ήρωα είναι χαρακτηριστική καθώς υποδηλώνει τα συμπεράσματα της ιστοριογραφίας τόσο για την αύξηση των νομικών στην Αθήνα όσο και για τον υλικό ξεπεσμό των μεγάλων *“τζακιών”* τον ύστερο 19^ο έκπτωση η οποία οδηγεί τα παιδιά τους στην εσωτερική μετανάστευση (με πρόδηλο τόπο την πρωτεύουσα) ώστε να απορροφηθούν στον παρασιτικό τριτογενή τομέα. Οι ήρωες φεύγουν αποχωρούν απ’ το μπακάλικό του Παναγιώτη και διασχίζουν κάθετα την πλατεία του Ψυρρή όπου συνεχίζουν την συζήτηση τους και μας πληροφορούν ότι στον περιβάλλοντα χώρο της πλατείας υπάρχουν μαγειρεία στα οποία συχνάζουν τα κατώτερα στρώματα.⁵⁵⁶

καθώς οι καλλιεργητές *“εκρίζωσαντας τους ελαιώνας, θυσιάσαντας τα πρόβατα των επίστευσαν ότι δύναται ολόκληρον το έθνος να ζή και να πλουτή επ’ άπειρον”*, Εμμ. Ροΐδης, *Ακαδημία χωρίς Ακαδημαϊκούς, Απαντα... ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 195.*

⁵⁵⁴ Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα, ό.π., σελ. 31-32.* Οι περιοδικές κρίσεις της σταφίδας, εξανάγκασαν το κράτος να διαχειρίζεται τα πλεονάσματα διοχετεύοντας τα στην εγχώρια βιομηχανία με σκοπό την εξισορρόπηση της προσφοράς και της ζήτηση και μέσα απ’ την διαδικασία αυτή αναπτύχθηκαν τα οινοποιεία. Το κείμενο γράφεται πριν το 1893 (την μεγάλη σταφιδική κρίση) όπου μαρτυρούνται πλεονάσματα άνω του 20% και την παρεπόμενη θεσμοθέτηση του παρακρατήματος, Καίτ. Αρώνη-Τσίχλη, *Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης*, στο *Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του, ό.π., σελ. 364-365.*

⁵⁵⁵ *“Και καλός δικηγόρος! προσέθηκεν ο Παναγιώτης. Έχει υποθέσεις”*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα, ό.π., σελ. 33.* Η αύξηση των δικηγόρων στην Αθήνα είναι εντυπωσιακή, ο Τσουκαλάς μας πληροφορεί ότι οι δικηγόροι ξεπερνούν τους 1000 το 1870 και τους 2000 το 1889, Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση... ό.π., σελ. 153,* ενώ ο Bickford Smith στο κεφάλαιο του βιβλίου του για το Πανεπιστήμιο μας πληροφορεί ότι στα 1886 οι φοιτητές νομικής ήταν 1281 σε σύνολο 2634 (49% συνολικού σώματος φοιτητών) και στα 1889 ήταν 1370 σε σύνολο 2807 (46% σώματος), R.A.H. Bickford Smith, *ό.π., σελ. 181.* Οι νομικοί λειτουργούν σε μεγάλο βαθμό γύρω απ’ τα προβλήματα που προκύπτουν λόγω της άσκησης της κρατικής εξουσίας καθώς έχουν ειδικευμένη διαμεσολάβηση ανάμεσα στο άτομο και στο Κράτος.

⁵⁵⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μεγγλίδης με τον Παναγιώτη θα έτρωγαν σε κάποιο μαγειρείο της περιοχής, ενώ δεν προσκαλούν τον Δημήτρη να συμφάγει μαζί τους γεγονός που αναδεικνύει την

Η ομαλότητα της συζήτησης μεταξύ των προσώπων του διηγήματος ταράσσεται με την αποκάλυψη του Μεγγλίδη ότι διαθέτει ένα μεταλλείο στον Ωρωπό, αναφορά η οποία είναι δηλωτική για το μικροαστικό πρότυπο του ανθρώπου ο οποίος προσπαθώντας να ξεγελάσει έναν πλούσιο αστό, επιχειρεί να πλουτίσει εύκολα και γρήγορα.⁵⁵⁷ Ο Μεγγλίδης είναι απομεινάρι της λαυρεωτικής υστερίας και της μεταλλειομανίας η οποία απλώθηκε στην Αθήνα την περίοδο 1873-1874 (ας μην μας διαφεύγει ότι η πλοκή του διηγήματος εντάσσεται χρονικά γύρω στα 1889). Ο Μεγγλίδης όπως θα διαφανεί με το τέλος του διηγήματος προσπάθησε να εξαπατήσει τον αφηγήτη και να ιδιοποιηθεί κέρδος μέσα από την εξαπάτηση αυτή.⁵⁵⁸ Ο Δημήτρης αντιλαμβάνεται την προσπάθεια του Μεγγλίδη, αλλά δράτεται της ευκαρίας να μας εκθέσει τα συμβάντα της περιόδου 1873-1874 και να μας αποδόσει ποιοτικά στοιχεία για την συγκεκριμένη περίοδο. Μέσα από την εξιστόρηση των γεγονότων της περιόδου των Λαυρεωτικών ο Μητσάκης μας παρουσιάζει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ύστερου 19^{ου}, το οποίο σχετίζεται με τις αυταπόδεικτες κερδοσκοπικές προσπάθειες. Έτσι μέσα από την αφήγηση και τα ειρωνικά σχόλια του συγγραφέα διαγράφονται οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες οι οποίες χαρακτηρίζουν τον ύστερο 19^ο αιώνα. Η τάση για κερδοσκοπία, ο εκτεταμένος εκχρηματισμός της οικονομίας, η εμφάνιση χρηματιστηριακών εργασιών (αρχικά με το καφενείο «Ωραία Ελλάδα» την περίοδο των Λαυρεωτικών και στην συνέχεια με την ίδρυση του Χρηματιστηρίου στα 1876), η διείσδυση του ξένου και ομογενικού κεφαλαίου και γενικότερα την εγκαθίδρυση αστικών κοινωνικών σχέσεων. Όλα αυτά τα πραγματολογικά στοιχεία εξαγάγονται από τις λογοτεχνικές καταγραφές του

αστική συγκρότηση του τελευταίου *''Προς την πλατείαν του Ψυρρή, εκείνοι μεν όπως παραμείνουν εις κανέν των εν αυτή μαγειρείων δια να φάγουν.''*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 33. Όπως μας πληροφορεί ο Καιροφύλλας η πλατεία του Ψυρρή κατασκευάσθηκε στα 1855-1857, στην περιφέρεια της οποίας κατασκευάσθηκαν μαγειρεία και ταβέρνες, Γιαν. Καιροφύλλας, ό.π., σελ. 50.

⁵⁵⁷ *''Έχω ένα μεταλλείο στον Ωρωπό... Έχω κάνη τας αναλύσεις, τα διαγράμματα, το παραχωρητήριο εις όνομα μου, όλα εν τάξει... Υλικόν... πρώτης ποιότητος!... Χρυσάφι μοναχό!...''*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 35. Η αναφορά αυτή του Μεγγλίδη είναι δηλωτική της μεταβολής της νομοθεσίας, για την εκχώρηση χώρων για μεταλλευτική εκμετάλλευση. Όπως μας πληροφορεί ο Hobsbawm, στα 1861-1865 άρθηκε ο αυστηρός έλεγχος που ασκούσαν οι κυβερνήσεις στον εξωρρυκτικό τομέα. Έτσι, ο καθένας επιχειρηματίας (με την προϋπόθεση ότι διέθετε άδεια της κυβέρνησης) μπορούσε να διεκδικήσει το δικαίωμα να εκμεταλλεύεται οποιαδήποτε ορυκτά κοιτάσματα ανακάλυπτε και με τον τρόπο που έκρινε καταλληλότερο, Er. Hobsbawm, ό.π., σελ. 64.

⁵⁵⁸ Οι πληροφορίες που παρέχει ο Παναγιώτης για τον Μεγγλίδη είναι δηλωτικές της περιθωριακής του συγκρότησης *''Ότω δε βαθμηδόν είχε καταστή μια των γνωστοτέρων φυσιογνωμιών μεταξύ των έργων και θεσιθήρων της πρωτευούσης, οικειότατος ιδία προς τα οινοπωλεία του Ψυρρή, κυλιόμενος πάντοτε εις αυτά όταν ήτο πανόμενος, μεθυσκόμενος-διότι το είχε ρίψει και εις το κρασί-πολιτικολόγων εις τα καφενεία, συγχάζων εις τας συνεδριάσεις σάκις ήτο βουλή, εξαφανιζόμενος δε των Αθηνών μόνον όταν διωριζέτο.''*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 40.

Μητσάκη. Μέσα απο τον φλεγματικό αφηγητή διαγράφεται το ιστορικό πλαίσιο του Λαυρεωτικού Ζητήματος και ο αναβρασμός που επικράτησε στην ελλαδική κοινωνία την συγκεκριμένη περίοδο.⁵⁵⁹ Ο συγγραφέας διαγράφει συνοπτικά την πορεία του ζητήματος, το οποίο χαρακτηρίζει *αλλόκοτη νόσο*.⁵⁶⁰ Τα μεταλλεία του Λαυρείου εκχωρήθηκαν αρχικά *“εις ιταλοελληνικήν τινά εταιρείαν κερδοσκοπών”*, την εταιρεία του ιταλού επιχειρηματία Σερπίερι. Στην συνέχεια μόλις διαδόθηκαν οι φήμες ότι το Λαύρειο περιέχει ασήμι η ελληνική και η ιταλική κυβέρνηση αντιτάχθησαν με αποτέλεσμα το ζήτημα να λάβει διπλωματικές διαστάσεις.⁵⁶¹ Το διπλωματικό ζήτημα λύθηκε με την παρέμβαση του Ανδρέα Συγγρού ο οποίος εξαγόρασε την εταιρεία και προχώρησε στην ίδρυση της Εταιρείας Μεταλλουργιών Λαυρείου.⁵⁶² Ο συγγραφέας παρουσιάζει την χρυσοθηρία που εμφανίστηκε στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, η οποία είναι αυταπόδεικτα απότοκο της γενικότερης μεταλλειομανίας που συντελέστηκε στην Αμερική και την Αυστραλία. Οι Έλληνες παρουσιάζονται εξαιρετικά δεκτικοί στην παγκόσμια αυτή τάση καθώς *“Αι τέως ανατολίτισσαι Αθήναι, αι Αθήναι των νοικοκυρέων, των παντοπολών και των τραμπούκων, εις είδος τι αμερικάνικης πόλεως μαινόμενων χρυσοθήρων”*.⁵⁶³ Μέσα απο την ανάλυση του Μητσάκη διαγράφεται η χρηματιστική και κερδοσκοπική έλξη, έτσι τα λόγια του είναι δηλωτικά *“Η επιχείρησις του Λαυρίου ωρίσθη να γίνη δια μετοχών, απο της στιγμής δ’ εκείνης δεν υπήρξεν άνθρωπος ώστε να μη φιλοδοξήση ν’ αποκτήση τοιαύτας, να γίνη συμμετοχος του μεγάλου έργου.”*⁵⁶⁴ στην οποία συμμετείχαν όλες οι κοινωνικές ομάδες *“Έμποροι, χειρώνακτες, καθηγηταί, λόγιοι, φοιτηταί, υπάλληλοι,*

⁵⁵⁹ Ο Μεγγλίδης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των ανωτέρω διαδικασιών καθώς *“Ονειροπολών έργα εκτελούμενα εν αυτώ, και λόγον περι αυτού γινόμενον, και μετοχάς αντιπροσωπευούσας τα εξ’ αυτού κέρδη και κυκλοφορούσας εν τη αγορά, και κεφαλαιούχους συνάπτοντας σχέσεις μετ’ αυτού, κ’ εταιρίας εξαγοραζούσας τους θησαυριούχους λόφους του”*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 41.

⁵⁶⁰ Το Λαυρεωτικό ζήτημα (και γενικότερα η διείδυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων) αποτελεί ένα απο τα προσφιλή ζητήματα της αστικής πεζογραφίας την περίοδο αυτή. Χαρακτηριστικά, ο Άγγελος Βλάχος με το *Λαυριακής Μετοχής Απομνημονεύματα* (το οποίο εξετάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο) και ο Αριστοτέλης Κουρτίδης με *Το Τέλος του Ονείρου* (1894) διαγράφουν την συγκεκριμένη πραξολογία.

⁵⁶¹ *“Η κυβέρνησις έλαβε τα κατάλληλα μέτρα προς εξασφάλισιν των συμφερόντων του κράτους, η Ιταλική αφ’ ετέρου επενέβη όπως εξασφαλίση τα δικαιώματα της Εταιρίας, διεθνές επεισόδιον εγεννήθη και το πράγμα έλαβε διαστάσεις εθνικού και ευρωπαϊκού σχεδόν ζητήματος.”*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 43.

⁵⁶² *“Και το μέν ζήτημα ελύθη, ελλήνος υπηκόου αγοράσαντος παρα της ιταλικής το δικαίωμα γής και καταρτισάντος εταιρίαν άλλην”*, Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 43. Ο Ανδρέας Συγγρός αφηγείται την πορεία του ζητήματος (απ’ την δική του βέβαια σκοπιά) παρουσιάζοντας την εξαγορά της εταιρείας Σερπίερι Ρου ως μια εθνική πράξη. Ο Συγγρός αναπαριστά το ζήτημα σαν εθνικής σημασίας μέσα απ’ τα λόγια του τότε πρωθυπουργού Δεληγιώρη καθώς καταγράφει *“Το ζήτημα δεν είναι περι χρημάτων, είναι περι της φιλοτιμίας της Ελλάδος, και η εθνική φιλοτιμία πάση θυσία δεον να σωθή.”*, Ανδ. Συγγρός, ό.π., τ.3^{ος}, σελ. 69.

⁵⁶³ Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 43.

⁵⁶⁴ Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 43.

εργάται, αστοί, πολιτευόμενοι, πάσαι της κοινωνίας αι τάξεις και πάσαι αι αρχαί και πάντα σχεδόν τα μέλη, συνωθούντο εκεί της αυτής επιθυμίας ελαυνόμενοι και εις την αυτήν δόνησιν υπείκοντες.⁵⁶⁵ Μέσα απο την αφήγηση του συγγραφέα διαφαίνεται η κυρίαρχη άποψη της βιβλιογραφίας ότι το Λαυρεωτικό Ζήτημα αποτελεί το τυπικό παράδειγμα ενός χρηματιστικού παιγνίου, οι καταγραφές του είναι χαρακτηριστικές ‘‘Κ’ ηγόραζον, ηγόραζον, αντί του χρήματος των το πολλού αυτού, του αληθούς, ηγόραζον οι άνθρωποι χαρτί, μετοχών χαρτί με το καντάρι, ψεύτικον χαρτί, όπερ όπως τοις έλεγαν, εντός της τσέπης των, μετά μικρόν, δια μυστηριώδους αλχημείας, θε να μετουσιούτο αυτομάτως εις χρυσόν’’⁵⁶⁶ και ακόμα πιο δηλωτικά ‘‘ Μετά πολλά του πλήθους ότι αυταπάτης θύμα ήν και ανοήτου ουτοπίας είχε γίνει παίγνιον’’. Το διήγημα καταλήγει με την απόδειξη των ψευδών λεγομένων του Μεγγλίδη και την λεκτική διαμάχη του τελευταίου με τον Δημήτρη.

Ο *Αθηναίος Χρυσοθήρας* αποτελεί πρόδηλα μια λογοτεχνική καταγραφή που απαντά στα ερωτήματα που θέτει η συγκεκριμένη εργασία. Τα πραγματολογικά και ιδεολογικά στοιχεία που περιλαμβάνει το διήγημα δείχνουν το ιστορικό περιεχόμενο της δημιουργικής καταγραφής και αναδεικνύουν την σπουδαιότητα που ενέχουν τα συγκεκριμένα κείμενα. Μέσα απο την αφήγηση του Μητσάκη, ποιοτικές πληροφορίες όπως η διεϊσδυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην παραγωγή, η ανάδειξη του χρήματος σαν του κυρίαρχου κοινωνικού δεσμού και η μεταβολή στις επιμέρους δομές του εποικοδομήματος συντελούν στην αποτύπωση κοινωνικών σχέσεων οι οποίες παρατηρούνται στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Η πολιτική και κοινωνική συνείδηση του συγγραφέα υποστηρίζεται και τεκμάρεται απο την άρτια λογοτεχνική σύνδεση και την στέρεη γνώση των φιλολογικών τάσεων. Απο την άποψη αυτή η μελέτη του *Χρυσοθήρα* πιστοποιεί για πολλοστή φορά την αντίληψη ότι τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου συνιστούν εξαιρετικά ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών και αυταπόδεικτη ιδεολογική μαρτυρία για τον 19^ο.

Με τα *Θεάματα του Ψυρρή*⁵⁶⁷ (1890) θα περάσουμε στην ιδιαίτερη θεματική του συγγραφέα *Άνθρωποι και κτήνη* στην οποία τα κείμενα (κατά κύριο λόγο) εκδράζονται στις κατώτερες συνοικίες και ο συγγραφέας (μέσα απο τους βασανισμούς των ζώων και άλλα ειδεχθή θεάματα) σκιαγραφεί την πολιτισμική υστέρηση που απαντάται στις λαϊκές γειτονίες της πρωτεύουσας. Το συγκεκριμένο

⁵⁶⁵ Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 44.

⁵⁶⁶ Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 44.

⁵⁶⁷ Δημοσιεύθηκε στο *Περιοδικό Αττικόν Μουσείον* στις 10/9/1890.

κείμενο διαδραματίζεται (όπως μαρτυρά και ο τίτλος του) στην συνοικία του Ψυρρή. Οι πλανόδιοι πωλητές και τα καταστήματα της πλατείας μαρτυρούν τον κατώτερο χαρακτήρα της περιοχής καθώς *''εντός των γύρω μαγαζείων, ισογειών ή υπογειών πάντοτε εργάζονται οι ένοικοι, μικροπαντοπόλοι, μικροψιλλικοπόλοι, μικροκαπνοπόλοι''*⁵⁶⁸ Οι περιθωριακές συνοικίες ορίζονται απο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ανατολικά, λαϊκά και περιθωριακά τα οποία είναι ιστορικό προϊόν των αστικών κοινωνικών σχέσεων.⁵⁶⁹ Η πλοκή του διηγήματος ορίζεται απ'τον ειδικό βρασιανισμό ενός αδέσποτου σκυλιού και τις ανατρεχιστικές περιγραφές του Μητσάκη. Το ειδικό θέαμα του αιμόφυρτου ζώου συνδέεται άμεσα με τον έκδηλο νατουραλισμό που χαρακτηρίζει τον συγγραφέα⁵⁷⁰, όμως τα βρασιανιστήρια σε ζώα και η κτηνωδία των ανθρώπων δεν συνάδει τόσο με το ζήτημα των καταβολών και της απελευθέρωσης αρχέγονων εγκληματικών παρορμήσεων (που χαρακτηρίζει την ζολαδική πραγματικότητα) αλλά σκιαγραφεί την παθολογία μιας κοινωνίας απαίδευτης, όπως αυτή των αθηναϊκών λαϊκών στρωμάτων. Ο Μητσάκης συνεχίζει με νατουραλιστικές περιγραφές για να κατακρίνει τα πρωτόγονα λαϊκότερα στρώματα (των μικροαστικών και εργατικών βαθμίδων) ως δείγματα ενός εξαχρειωμένου είδους.⁵⁷¹ Έτσι, οι φορείς της βίας στιγματίζονται ως πρωτόγονοι και θηριώδης, ενώ οι θεατές ως απαιδευτοί και απάνθρωποι υποδηλώνοντας την ηθική ένδεια του αστικού περιβάλλοντος, σκιαγραφώντας την αντίθεση ανάμεσα στον ευρωπαϊκό πολιτισμό και τα χυδαία ήθη μιας αστοιχείωτης μάζας.⁵⁷²

⁵⁶⁸ Μιχ. Μητσάκης, *Θεάματα του Ψυρρή*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 181.

⁵⁶⁹ *''Μια φεσού, διήλθε προ μικρού, στολισμένη, εύσωμος, σείουσα το παππάκι της [...] Εις υψηλός λαιδωρικήτης επέρασεν αρτίως [...] Δυο κουτσαβάκηδες διήλασαν συγχρόνως, περιπλέγδην ως μσομεθυσμένοι''*, Μιχ. Μητσάκης, *Θεάματα του Ψυρρή*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 181-182.

⁵⁷⁰ *''Τα εντόσθια του έπιπτον χαμαί, πάνοπτα, κρεμάμενα, εσύροντο επάνω εις το χώμα, όλα έξω, εν όγκω υπερπρασίνω και αιμοφύρτω''*, Μιχ. Μητσάκης, *Θεάματα του Ψυρρή*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 182.

⁵⁷¹ *''Μετρά περιεργείας αναμίκτου ηδονή, απέβλεψαν οι εν αυτή επι το όραμα, προσήλωσαν τα βλέμματα των θεωρούντες, εν εκπλήξει, εξεγέρσει δια το απροσδόκητον, αλλά και μ' ευχαρίστησιν ανθρώπων μη ανοικειώτων εις τοιαύτα''* και *''Έν κοινώ αισθήματι ευθύμον θεαματικότητος, ανταποκρίνονται και γήθονται ακούοντες την ιστορίαν''*, Μιχ. Μητσάκης, *Θεάματα του Ψυρρή*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 183-184. Παρόμοια καταγραφή κάνει και ο Ροΐδης στους *Περίπατους εις τας Αθήνας Γ'* όπου και μας πληροφορεί πως *''Εις τοιαύτα παρίστανται καθ' ημέραν θεάματα της γειτονιάς εκείνης οι παίδες και αι κορασίδες, απο των πρώτων αυτών ετών αποθηριούμενοι και προπαρασκευαζόμενοι να διαπρέψωσιν όχι ως παλληκάρια, αλλ' ως παλληκαράδες, ως φαυλόβιοι, ως μαχαιροβγάλτες και ως ανδρογυναίκες''*, Εμμ. Ροΐδης, *Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ'*, *Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 157. Οι αναφορές αυτές πιστοποιούν ότι η μεταχρυσική ελληνική κοινωνία υποφέρει απο αμάθεια και καθυστέρηση.

⁵⁷² Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 301. Η αντίθεση αυτή καθίσταται εναργέστερη στο *Άνθρωποι και κτήνη* (1891) καθώς εκφράζεται ανάμεσα στην πρακτική λογική ενός άξεστου ντόπιου και την φιλόζωη ευαισθησία ενός καλλιεργημένου επισκέπτη, *''Διατί κτυπάτε ζών;...λέγει. Διατί κτυπάτε;...Τι πράττει υμίν ζών;...''*, Μιχ. Μητσάκης, *Άνθρωποι και κτήνη*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 204.

Στο *Κάρρον*⁵⁷³ (1892), ασχολείται ξανά με τα βασανιστήρια των ζώων και συγκεκριμένα των αλόγων⁵⁷⁴ περιγράφοντας νατουραλιστικά απ' την πρώτη σκηνή του κειμένου την κατάσταση του ζώου. Ο Μητσάκης επιδίδεται για μια ακόμα φορά σε αντριχιαστικές λεπτομέρειες καθώς *''Επί της κορυφής αυτής, προς τον αυχένα, πληγή ευρεία έχασκεν ερυθροπέλδινος, ωσάν να αφηρέθη τμήμα τι βιαίως τα χείλη της την περιέβαλλον κατάμαυρα, διερρωγότα, κ' εσχημάτιζον ωσει εσχάραν κυκλικήν, εις δε το βάθος της διεκρίνετο υπολευκάζον το οστούν''*⁵⁷⁵ Το πλήθος για μια ακόμα φορά (όπως στα *Θεάματα του Ψυρρή*) συμμετέχει ευάρεστα στον βασανισμό του άτυχου αλόγου και περνά πλέον απ' την θέαση στην ενεργή συμμετοχή καθώς *''Εκείνοι δε ως ευχαρίστως περιμένοντες ν' αναμιχθούν, αρχίζουν παρευθύς ο μεν να αναπάλλη εις το στόμα του αλόγου τα ηνία, να τα σύρη, να το τυρρανή να τον ακολουθήση προχωρούντα και ο δε να καταφέρει μεθ' ορμής την μάστιγα.''*⁵⁷⁶ Στο τέλος του διηγήματος (μετά την απόσπαση του ατυχούς ζώου απ' την λάσπη) ο αμαξάς για αντεκδίκηση χτυπά βάνουσα το άλογο με αποτέλεσμα να προκαλέσει την αντίδραση μιας σεβάσμιας γυναίκας⁵⁷⁷ η οποία αγανακτησμένη φωνάζει *''Βρέ, βρέ, βρέ, τι το χτυπάς έτσι, μην το χτυπάς βρε! Ω το καϊμένο, τι βάρβαροι άνθρωποι, τι βάρβαροι!...Βρέ, βρέ, μην το χτυπάς έτσι!''*⁵⁷⁸. Η αντίδραση της γυναίκας (η οποία προέρχεται πρόδηλα απ' τα

⁵⁷³ Δημοσιεύθηκε στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* το 1892.

⁵⁷⁴ Με το μοτίβο του βασανισμού των αλόγων ασχολήθηκε συστηματικά η αστική πεζογραφία του ύστερου 19^{ου}. Εκτός απ' τον Μητσάκη, με το συγκεκριμένο σχήμα ασχολήθηκαν και οι Ροϊδης, Λυκούδης και Κουρτίδης. Ο Λυκούδης στο *Αναμνήσεις απο της θαλάσσης* βάζει τον ιερέα του διηγήματος να καταφέρει δολοφονικά χτυπήματα *''επ' αυτής της τάλαιπώρου κεφαλής''* του αλόγου, Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της θαλάσσης* στο *Διηγήματα*, (επιμ) Μανόλης Αναγνωστάκης, Νεφέλη, Αθήνα, 1990, σελ. 204. Ο Κουρτίδης στο *Οι Τύρρανοι των ζώων* αναφέρει ότι τα περισσότερα άλογα *''πρέπει να ψοφήσουν εκεί, προ του κάρρου, εν μέσω αμμοκονίας και ασβέστου''*, Αρ. Κουρτίδης, *Οι Τύρρανοι των ζώων*, Περιοδικό *Εστία*, τομ. 14^{ος}, Αρθ. 335, 1882, σελ. 665. Ενώ και ο Ροϊδης στο συριανό του διήγημα, *Ιστορία ενός αλόγου*, παρουσιάζοντας τα άλογα τα οποία χρησιμοποιούνταν για να μεταφέρουν τους αστούς στους χωρούς των σαλονιών αναφέρει *''Τα γόνατα αυτών εφαινότο καμπτόμενα υπο το βάρος του σώματος και τα κόκκαλα έτοιμα να τρυπήσωσι το δέρμα, πόση όμως εικονίζετο εις την στάσιν και το βλέμμα των η ημερότης, καλωσύνη, στωική εγκαρτέρησις και αμνησικακία''*, Εμμ. Ροϊδης, *Ιστορία ενός αλόγου*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 25. Το μοτίβο του βασανισμού των αλόγων χρησιμοποιήθηκε απ' το γαλλικό νατουραλισμό και τον ρωσικό ρεαλισμό επηρεάζοντας την αστική πεζογραφία της περιόδου. Ο Fyodor Dostoyevsky, στο εκπληκτικό του μυθιστόρημα *Έγκλημα και Τιμωρία* βάζει τον κεντρικό ήρωα, τον Ρασκόλνικοφ, να ανασύρει μια εικόνα της παιδικής του ηλικίας με τον βασανισμό ενός αλόγου. Οι περιγραφές του συγγραφέα είναι χαρακτηριστικές *''Παρατάει το καμουτσί, σκύβει και σηκώνει απ' το βάθος του κάρου ένα μακρύ και βαρύ στείλιάρι. Το πιάνει απ' τη μια άκρη με τα δυο του χέρια και το σηκώνει με δύναμη πάνω απ' τη φοράδα [...] Και παίρνοντας φόρα, κατεβάζει το στείλιάρι στην πλάτη της φοράδας. Το χτύπημα αντηχεί υπόκοφα.''*, F. Dostoyevsky, *Έγκλημα και Τιμωρία*, μτφ. Άρης Αλεξάνδρου, Γκοβόστης, Αθήνα, [χ.χ], σελ. 83.

⁵⁷⁵ Μιχ. Μητσάκης, *Το Κάρρον*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 205.

⁵⁷⁶ Μιχ. Μητσάκης, *Το Κάρρον*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 211.

⁵⁷⁷ *''Νοικοκυρά τις αγαθή ως φαίνεται να ψωνίση στα εμπορικά και επιστρέφει εις τον οίκο της''*, Μιχ. Μητσάκης, *Το Κάρρον*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 213.

⁵⁷⁸ Μιχ. Μητσάκης, *Το Κάρρον*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 213.

μεσαία στρώματα) έρχεται σε άμεση αντίστιξη με την τραχιά ελευθεροστομία του καροτσέρη⁵⁷⁹ και υπογραμμίζει το πολιτισμικό κενό που χωρίζει τις ετερόκλητες κοινωνικές ομάδες του νεοπαγούς άστεως, σκιαγραφώντας μπρεσιονιστικά την μεταξύ τους αντιπαλότητα.⁵⁸⁰

Στο *Γατί*⁵⁸¹ (1893), το οποίο διαδραματίζεται σε μία απ'τις περιθωριακές συνοικίες του Πειραιά, μια ομάδα χαμινιών του δρόμου βασανίζει ειδεχθώς ένα μικρό γατί. Τα χαμίνια κάνουν συχνά την εμφάνιση τους στα διηγήματα του Μητσάκη και συμβολίζουν πως η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα φέρει ως λογικό προϊόν των ανακατατάξεων της ανέστιους ανηλίκους, οι οποίοι ζούν περιθωριακά και συνιστούν τα συμπαρομαρτούντα θύματα μιας νόθας αστικοποίησης.⁵⁸² Στο διήγημα αυτό, η τελετουργία του μαρτυρίου συνδέεται με την επιβολή εξουσίας καθώς *''όσον δ' αυτό επέτεινε τας απελπιστικάς του προσπαθείας [...] τόσον κ' η ευθυμία επετεινέτο μεταξύ της συντροφιάς''*⁵⁸³. Ο Μητσάκης για μια ακόμα φορά στηλιτεύει την στάση των θεατών οι οποίοι αδιαφορώντας ή διασκεδάζοντας ενδυναμώνουν την αποτρόπαιη ισχύ του θύτη. Η βαναυσότητα και η σκληρότητα του θεάματος τονίζονται ανατριχιαστικά με την σκηνή όπου το μικρό ζώο συνδιαλέγεται με τα στοιχεία της φύσης, αντιδρώντας στην ανθρώπινη βαρβαρότητα με μια παθητική υπεροχή *''Να ερωτούσε το παμμεγέθες θνήσκον άστρον διατί έμελλε και αυτό να αποθάνη...''*⁵⁸⁴

Στις *Ομιλίες του Δρόμου*⁵⁸⁵ (1892) (ένα κείμενο το οποίο πρέπει να αναγνωσθεί παράλληλα με τον *Διαβάτη* του Ροΐδη) ο Μητσάκης μας παρέχει πλήθος πραγματολογικών και ιδεολογικών στοιχείων τα οποία αναδεικνύουν την ένταση του αστικού φαινομένου και πιστοποιούν την εντονότατη δημογραφική αύξηση των Αθηνών. Ο συγγραφέας στο συγκεκριμένο κείμενο αποκαλύπτει την ταυτότητα που του έχει αποδοθεί από διάφορους μελετητές (Γκότση, Τσιριμώκου και Βουτουρής) αυτή του πλάνη και του διαβάτη αφού *''Αργός περιπατητής, πλάνης αδιάφορος, σύρω*

⁵⁷⁹ *''Το σταυρό σου και σένα, βραχνοφωνεί, γρηά καρακάξα!...Που να σε βρούμε σένα την πολιτισμένη, να το ξεκολλήσης δίχως να το βαρέσης!...''*, Μιχ. Μητσάκης, *Το Κάρρον*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 213.

⁵⁸⁰ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 301.

⁵⁸¹ Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* στις 5/2/1893.

⁵⁸² Ο Μητσάκης δανείζεται το μοτίβο των περιθωριακών παιδιών που ζούν στην πρωτεύουσα απ'την γαλλική πεζογραφία και συγκεκριμένα απ' τον Victor Hugo, ο οποίος στο κλάσικό του έργο *Οι Άθλιοι* αναφέρει χαρακτηριστικά *'' Το Παρίσι έχει ένα παιδί και το δάσος ένα πουλί. Το πουλί το λένε σπουργίτι και το παιδί χαμίνι [...] Είναι εφτά ως δεκατριών χρονών, ζει ομαδικά, τρέχει στους δρόμους, κατοικεί στο ύπαιθρο [...] ζητιανεύει, έχει στο στόμα του μια πίπα, βλαστημάει, πηγαίνει στα καπηλειά, κάνει παρέα με κακοποιούς, μιλάει την συνθηματική τους γλώσσα, τραγουδάει πρόστυχα τραγούδια.''*, Vic. Hugo, *Οι Άθλιοι*, μτφρ. Γιάννης Κούχ, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 387.

⁵⁸³ Μιχ. Μητσάκης, *Το Γατί*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 219.

⁵⁸⁴ Μιχ. Μητσάκης, *Το Γατί*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 221.

⁵⁸⁵ Δημοσιεύθηκε στο Περιοδικό *Εστία* στα 1892.

το βήμα μου το άσκοπον, διαβάτης των ακούσιος κ' εγώ, πλήν ξένος προς την ξένην κίνηση"⁵⁸⁶. Για μια ακόμα φορά ο Μητσάκης σκιαγραφεί την ρυμοτομική, αρχιτεκτονική και κοινωνική αντίθεση που μαρτυράται στο νεοπαγές άστρ, ενώ η ταυτότητα της είναι συγκεκριμένη και σχετίζεται με την χαόνη του πλήθους που υπερδομείται αναντίρρητα τον ύστερο 19^ο αιώνα στην πρωτεύουσα. Τα λόγια του είναι χαρακτηριστικά "Αλλά ενώ διαγκωνίζω απροσέκτως τους ομίλους των (διαβατών) τους ομίλους των, ο αήρ φέρει προς τα ώτα μου τα έκπληκτα, ως μακρυσμένους ήχους άλλου κόσμου, των συνδιαλέξεων αυτών τα τμήματα τα ασύνδετα, των συνομιλιών αυτών τα ράκη διακεκομένα-κοινάς φράσεις, συνήθειες διαλόγους, χυδαίας φλυαρίας, αδολεσχίας τετριμένας."⁵⁸⁷ Ο Μητσάκης χρησιμοποιεί το αντιθετικό ζεύγμα έρωτα και μίσους για να διαγράψει τις αντιτιθέμενες τάσεις που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία. Το κείμενο αυτό (σε συνδυασμό με τον *Διαβάτη* του Ροΐδη) αποτελεί για ορισμένους μελετητές⁵⁸⁸ τομή για την ελληνική λογοτεχνία,

⁵⁸⁶ Μιχ. Μητσάκης, *Ομιλίες του Δρόμου*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 214. Ο Μητσάκης έχει χαρακτηριστεί ως ο πλέον αντιπροσωπευτικός Έλληνας flaneur. Ιστορικά ο flaneur είναι ο περιπατητής που περιφερόταν ανάμεσα στους παρισινούς δρόμους τον 19^ο αιώνα παρατηρώντας τα πλήθη των περαστικών, τις βιτρίνες των καταστημάτων και κάθε λογής καινούρια εκθέματα του δημοσίου χώρου. Η χαρακτηριστική αυτή φιγούρα της πόλης αναδείχθηκε σε έναν λογοτεχνικό τύπο, του οποίου οι περιπλανήσεις έδιδαν αφορμή για αφηγηματικές παρουσιάσεις προσώπων και εκφάνσεων της αστικής καθημερινότητας. Αν και ο όρος flaneur είναι γαλλικός, η παρουσία κινούμενων παρατηρητών, σχολιαστών ανιχνεύεται ήδη σε αγγλικά κείμενα του 16^{ου} αιώνα, Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 233-234. Στην *Συζυγική Σκηνή* με την αναφορά "Αλλά της Δεσδεμόνας το πρόσωπον εν τη χυδαία σκηνή της αθηναϊκής δενδροστοιχίας, θα ηδύνατο αστείότατα, παρ'όλην την ποιήσιν της νυκτός, να παίξει ο δυστυχής σύζυγος, ενώ η γυνή θα ηδύνατο κάλλιστα να διεκδικήση τον τίτλον Οθέλλου με ποδόγυρον", Μιχ. Μητσάκης, *Συζυγική Σκηνή*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 87, το γεγονός της παρατήρησης μετατρέπεται απρόοπτα σε κωμικοτραγική καρικατούρα ενός μεγαλεπήβολου σαιξπηρικού ζεύγους, αναδεικνύοντας ότι το βλέμμα του flaneur διαθλάται μέσα απ' το πρίσμα προγενέστερων λογοτεχνικών αναγνώσεων.

⁵⁸⁷ Μιχ. Μητσάκης, *Ομιλίες του Δρόμου*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 214. Μια παρατήρηση πρέπει να διατυπωθεί στο σημείο αυτό. Τόσο ο Μητσάκης, όσο και ο Ροΐδης χρησιμοποιούν στα κείμενα τους την εικόνα με το διαγκωνισμό των διαβατών. Ο Μητσάκης εκτός απ' το συγκεκριμένο κείμενο χρησιμοποιεί το μοτίβο αυτό τόσο στον *Αθηναίο Χρυσοθήρα* όπου ο Δημήτρης αναφέρει "Ενώ ανηρχόμενη διαγκωνίζων τους πυκνούς διαβάτας προς την Καπνικαρέαν", Μιχ. Μητσάκης, *Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας* στα *Φιλολογικά Έργα*, ό.π., σελ. 37, όσο και στον *Αυτόχειρα* που χαρακτηρίζει το πλήθος των διαβατών ποικιλόμορφον. Ενώ και ο Ροΐδης στον *Διαβάτη* αναφέρει χαρακτηριστικά "Αλλά και προς τι ηθέλωμεν φροντίσει να συνάψωμεν σχέσεις προς τους χωριοζομένους αφ'ημών δι' αποστάσεως ακαταμετρήτου, ενώ είναι ακόμη τόσοσ χαλαραί αι προς τους ψαύοντας τον αγκώνα ημών;" Εμμ. Ροΐδης, *Ο Διαβάτης*, *Απαντα...* ό.π., τ. 5^{ος}, σελ. 324. Η συγκεκριμένη εικόνα εκτός του ότι δηλώνει την εξαιρετικά έντονη αστικοποίηση, είναι ένα μοτίβο που οι δυο πεζογράφοι έχουν δανειστεί απ' την μετάφραση του *Ανθρώπου του Πλήθους* του Edgar Allan Poe, απο τον Κ.Ι.Πράσσα. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Πράσσας στην μετάφραση του *The Man of the Crowd* "Οσάκις δε διηγκωνίζοντο, απήθονον προς τον απωθήσαντα αυτούς βαθύ χαιρετισμόν, όλως συγκεχυμένον.-Αι δυο αυταί μεγάλοι τάξεις ουδέν άλλο είχαν πλήν των ανωτέρω το έκτακτον χαρακτηριστικόν.", Ed. Allan Poe, *Ο άνθρωπος του πλήθους*, μτφ. Κ.Ι.Πράσσας, *Περιοδικό Εστία*, τομ. 30^{ος}, Αρθ. 45, 1890, σελ. 298 (όλα τα παραπάνω πεζογραφήματα δημοσιεύθηκαν μετά το 1890). Η παραπάνω υπόθεση εργασίας είναι δυνητικά απορρίψιμη καθώς βασίζεται αποκλειστικά στο συγκεκριμένο τεκμήριο, έτσι οποιοδήποτε σφάλμα βαραίνει αποκλειστικά τον γράφοντα.

⁵⁸⁸ Αθ. Γεωργαντά, ό.π., σελ. 644. Ο γράφων διαφωνεί με την συγκεκριμένη διαπίστωση της Γεωργαντά, αφού όπως ήδη θα έχει κατανοήσει ο αναγνώστης τα κείμενα που εξετάζονται στην

καθώς αναδεικνύει πως η αστική λογοτεχνία υφολογικά και γλωσσικά απαγκιστρώνεται απ' τα δεσμά της ηθογραφίας και δημιουργεί νέες κατευθύνσεις. Συγκεκριμένα, ενώ σε όλα τα κείμενα του ο Μητσάκης μας παραθέτει σαφώς τον χώρο, την γειτονία, την οδό ή την συνοικία, στο διήγημα αυτό ο πλάνης συγγραφέας διαβαίνει έναν γενικευμένο χωρότοπο φωνογραφώντας ομιλίες και διαλόγους διαφοροποιημένων κοινωνικών ομάδων.⁵⁸⁹ Το κείμενο αυτό αποτελεί μια ομολογία, μια ομολογία για τον 19^ο αιώνα, καθώς μέσω ενός άεργου παρατηρητή (ο οποίος είναι ανοίκειος μέσα στο αστικό τοπίο), μοναχικού μέσα στην πολύβοη πρωτεύουσα, ο συγγραφέας αποφασίζει να παρατηρήσει να εικάσει και να ερμηνεύσει το καθαυτό αστικό φαινόμενο.

Στο *Βαπόρι*⁵⁹⁰ (1895), η πλοκή διαδραματίζεται στον χώρο ενός ατμόπλοιου (το οποίο έχει προσαράξει στον Πειραιά και ετοιμάζεται να πλεύσει προς την Πάτρα) και ο συγγραφέας μέσα απ' την εξαιρετικά σημαντική συζήτηση των δυο κεντρικών ηρώων καταγράφει ένα εντυπωσιακό εύρος πραγματολογικών και ιδεολογικών στοιχείων τα οποία θα συντελέσουν στην απάντηση ερωτημάτων της έρευνας. Το πρώτο στοιχείο που προσλαμβάνουμε απ' το συγκεκριμένο κείμενο είναι η μετάβαση απ' το ιστιοφόρο στο ατμόπλοιο.⁵⁹¹ Τα ατμόπλοια (το 1895) προσφέρουν πλέον επιβατικές παροχές απο καμπίνες μέχρι και υπηρεσίες εστίασης καθώς ένας απο τους δυο κεντρικούς ήρωες έχει μπροστά του *''ένα δίσκο επι του οποίου είνε αποθεθειμένον ένα φλυτζάνι με καφέ, ένα πιατέλο με λουκούμια κ' ένα ποτήρι με νερό''*⁵⁹² Ο συγγραφέας περιγράφει τους ταξιδιώτες μέσα απ' τον διάλογο των οποίων θα συντελεστεί ο αφηγηματικός μύθος. Ο ένας απ' τους δυο συνομιλητές είναι έμπορος απ' την Σύρο του μεγάλου εμπορικού καταστήματος Κορώνης και αδελφός.

συγκεκριμένη εργασία διαφοροποιούνται δομικά απ' αυτό που έχει εν γένει χαρακτηριστεί ως ηθογραφία.

⁵⁸⁹ Απομαγνητοφωνεί χαρακτηριστικά *''Τι τα θέλεις βρε αδερφέ, τη συμπάθησα πολύ αυτή τη γυναίκα. Δεν μπορώ να κάμω στιγμή χωρίς αυτή...λέγει προς τον σύντροφο του, ενώ κατέρχεται την οδό Μαυρομιχάλη, ένας κοντούλης με αδρόν τον μύστακα, πλατειάν φυσιγνωμίαν χονδρός''*, αμέσως μετά παρατηρώντας έναν διαβάτη που διέρχεται την οδό Σταδίου αναφέρει *''Και είναι το μίσος όπερ εμφανίζεται ούτως έξαφνα εν τω μέσω της οδού''* ενώ δυο φίλοι μιλάνε ψυθιριστά ανεβάνοντας την οδό Φιλλελλήνων και έξω απ' τη Βουλή κάποιιο συζητούν *''Ηρθ' ο Τρικούπης ή ακόμα;''*, Μιχ. Μητσάκης, *Ομιλίες του Δρόμου*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 214-216.

⁵⁹⁰ Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* στις 2/1/1895.

⁵⁹¹ Όπως μας πληροφορεί ο Βασίλης Καρδάσης απ' την δεκαετία του 1880 εντοπίζονται έντονα τα ίχνη της αναπροσαρμογής αυτής καθώς με την εγγραφή των φορτηγών ατμοπλοίων των ομογενών στο ελληνικό νηολόγιο, συντελείται μια διαδικασία μετάβασης απ' την κυριαρχία του εμποροκαρραβοκώρη σε αυτήν της εφοπλιστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας, η οποία και αποτέλεσε την βάση για την θεαματική ανάπτυξη του εμπορικού στόλου τον 20^ο αιώνα, Βασ. Καρδάσης, *Απο του ιστίου εις τον ατμόν: ελληνική εμπορική ναυτιλία 1858-1914*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1993, σελ. 17-18.

⁵⁹² Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 259.

Σύμφωνα με τις αναφορές του ήρωα, το εμπορικό κατάστημα έχει αξιόλογες δραστηριότητες όμως τα κέρδη του έχουν περιοριστεί καθώς μας πληροφορεί πως *''Τώρα βλέπετε ειν' αυτή η κατάσταση...Μας έχει σακατέψει όλους...Είν' αυτό το συνάλλαγμα βλέπετε όπου μας ερήμαζε...Εμείς ξέρετε έχομε μεγάλα συναλλαγές...Ιδίως με το εξωτερικόν...χάνομε αδίκως τα χρήματα μας.''*⁵⁹³ Ο έμπορος αυταπόδεικτα αναφέρεται αφενός στην οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1890 και αναδεικνύει πως η νηπιακή ελληνική οικονομία καλέστηκε να αντιμετωπίσει τις διακυμάνσεις του εμπορικού κύκλου και αφετέρου στην παρακμή της Σύρας μετά την δεκαετία του 1870. Ο έτερος συνομιλητής (με την μικροαστική εμφάνιση) είναι πρώην δημόσιος υπάλληλος⁵⁹⁴ και βαθιά αντιτρικουπικός καθώς *''Ο Τρικούπης; Που χάνεσθε! [...] Με έπαισε αυτός ο φαύλος...και έκτοτε δεν ξαναδιορίστην...''*⁵⁹⁵ Η αναφορά του πρώην δημοσίου υπαλλήλου είναι δηλωτική του γενικότερου αντιτρικουπικού πνεύματος, το οποίο είναι κατάδηλο στις αρχές της δεκαετίας του 1890. Ο έμπορος είναι ηπιότερος και αναδεικνύει ότι είχε βασίσει τις προσδοκίες του (όπως και τα ανώτερα αστικά στρώματα) στο τρικουπικό έργο.⁵⁹⁶ Ο υπάλληλος συνοψίζει τις κατηγορίες της αντιπολίτευσης στον Τρικούπη, οι οποίες εκδράζονται στην οικονομική και εισοδηματική πολιτική. Αναφέρει χαρακτηριστικά *''Ημπορούσαμε να βγούμε κύριε με τόσα δάνεια;''*⁵⁹⁷, θεωρώντας ότι συνεργάστηκε με τους χρηματιστές και το ομογενεικό κεφάλαιο, ενώ επικρίνει την εισοδηματική του πολιτική.⁵⁹⁸ Ο έμπορος αναφέρεται στον συμβιβασμό για το δάνειο του 1885-1886,

⁵⁹³ Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 263.

⁵⁹⁴ *''Ναιαι...Εχημάτισα έφορος...Επι πολλά έτη''*, Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 263.

⁵⁹⁵ Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 263.

⁵⁹⁶ *''Εμείς είχαμε μιαν πεποιθησιν εις αυτόν τον Τρικούπην...αλλά απεδείχθη και αυτός κενός...''*, Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 263.

⁵⁹⁷ Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 263.

⁵⁹⁸ *''Φόρους επι φόρων...δόστου και δόστου...Αχρείος άνθρωπος''*, Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 264. Είναι αυταπόδεικτο ότι η γενικότερη φορολογική πολιτική περιορίστηκε στην έμμεση φορολογία, η οποία με καταφανή και αντικοινωνικό τρόπο υποβάθμιζε τους άμεσους φόρους. Η αντίφαση του φορολογικού μηχανισμού ήταν κάτι παραπάνω απο εμφανής καθώς ενώ στόχευε στην αύξηση των τακτικών εσόδων στην πραγματικότητα άφηνε σχεδόν αφορολόγητους τους κατόχους πλούτου πλήττοντας συγχρόνως τις λαϊκές τάξεις που είχαν χαμηλότερο εισόδημα, Σπ. Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στο 19^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 227, Η έμμεση φορολογία που αναπτύσσεται το συγκεκριμένο διάστημα, σημαίνει επι της ουσίας μια ακόμα μορφή απόσπασης υπεραξίας απ'τα κατώτερα και μεσαία στρώματα. Η απεσπασμένη αυτή υπεραξία εκδράζεται σε διττό πλαίσιο, είτε για να ενισχύσει τον κρατικό προϋπολογισμό είτε για την ενίσχυση του αποθέματος των στρατιωτικών δαπανών. Η Luxemburg καταγράφει συγκεκριμένα *''Με την έμμεση φορολογία η οποία κατευθύνεται στις στρατιωτικές δαπάνες επιβαρύνεται η εργατική τάξη. Η έμμεση φορολογία σημαίνει αφαίρεση μέρους της αγοραστικής δύναμης της εργατικής τάξης, η οποία μεταφέρεται στο κράτος. Με την απόσπαση αυτή (της αγοραστικής δύναμης) αυξάνεται η αποτελεσματική ζήτηση σε άλλους τομείς, αυξάνεται η*

όταν είχαν έρθει να ελέγξουν την οικονομική κατάσταση της χώρας εκπρόσωποι των δανειστών. Αναφέρει χαρακτηριστικά *''Είδα ότι θα έρθη εκ μέρους των Άγγλων ο ο...Γκράν Ντούφ...Λέγουν ότι είναι σπουδαίον πρόσωπον''*⁵⁹⁹ ο υπάλληλος αντιδρά *''Ωχ!...θα είνε κι'αυτός κανένας...σαν τον άλλον...τον Λόου!...Περιμένετε προκοπή απ' τον Τρικούπη;!...Καλέ αυτός είνε συννενοημένος με τους Άγγλους...Αυτά είνε φανερά!...''*⁶⁰⁰. Ο υπάλληλος αναφέρεται στην περίφημη *''έκθεση του Law''*, στην οποία ο Άγγλος οικονομολόγος ανέφερε ότι η «η Ελλάδα είναι μια πλούσια χώρα». Η αντιπολίτευση θεώρησε ότι η έκθεση δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα καθώς ο Τρικούπης ήταν προστατευόμενος των Άγγλων. Μέσα απ' την εξέλιξη της συζήτησης ο έμπορος εκφράζει συνοπτικά την παρακμή της Σύρας καθώς *''Ολίγοι είναι εκείνοι...οι οποίοι μπορούν να ειπούν...ότι εμπορεύονται...Η Σύρος δεν είνε σήμερα...όπως έπρεπε να είνε''*⁶⁰¹ και διατυπώνει την άποψη ότι η εμπορική της δραστηριότητα θα απορροφηθεί εντελώς με την ανάδειξη νέων κέντρων.⁶⁰² Ο υπάλληλος επ' ευκαρίας της αναφοράς για την Σύρο αναφέρεται στην εξαγορά της Ελληνικής Ατμοπολοίας Σύρου απ' την επιχειρηματική ομάδα του Συγγρού και την ίδρυση της Πανελληνίου Ατμοπλοϊκής Εταιρείας στα 1893.⁶⁰³ Μέσα απ' την συζήτηση των δύο ηρώων είναι πρόδηλος ο ανταγωνισμός στις θαλάσσιες

αποτελεσματική ζήτηση απο την πλευρά του κράτους ως προς τις εξοπλιστικές δαπάνες.'' , Luxemburg, ό.π., σελ. 438.

⁵⁹⁹ Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 264. Ο συμβιβασμός για τον οποίο κάνει λόγο ο ήρωας είναι αυτός για τον οποίο μας πληροφορεί ο Συγγρός στα *Απομνημονεύματα* του. Αναφέρει χαρακτηριστικά, ο ομογενής μεταφέροντας την άποψη του χρηματιστή Βλάστου (μαζί με τον οποίο είχαν αναμειχθεί στον συμβιβασμό αυτόν) *''Οι δανεισταί θεωρούσι αναπόφευκτον την αδυναμία της Ελλάδος να εξακολουθή πληρώνουσα τόκους τόσον βαρείς, ότι η χρηματική αφθονία είναι μεγίστη, και ότι η μόνη απειλή μη προσεχούς καταβολής του τοκομεριδίου θα αρκέση να τους πείσει να σπεύσωσι εις συμβιβασμόν''*, Ανδ. Συγγρός, ό.π., τ.3^{ος}, σελ. 154.

⁶⁰⁰ Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 264.

⁶⁰¹ Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 267.

⁶⁰² *''Επειτα φοβούμαι ότι αυτός ο σιδηρόδρομος της Λαρίσσης...θα την βλάβη πολύ...θα την απορροφήσει πολύ ο Πειραιεύς''*, Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 268. Για την απορρόφηση των παραδοσιακών ναυτιλιακών κέντρων απ' το λιμάνι του Πειραιά δες την μονογραφία του Βάσια Τσοκόπουλου, *Πειραιάς, 1835-1870: εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μαντισεστερ*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1984.

⁶⁰³ *''Τώρα είδα ανεδιοργανώθη επι τέλους και αυτή η παλαιά Εταιρία...Ξανάρχισε πάλι [...] αυτή η Πανελλήνιος πηγαίνει καλά.''*, Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 268. Όπως μας πληροφορεί ο Βασίλης Καρδάσης, η Ελληνική Ατμοπλοία Σύρου ιδρύθηκε στα 1857 (εγκαινιάζοντας την είσοδο του ατμού στις θαλάσσιες συγκοινωνίες) και διαλύθηκε στα 1892 με παθητικό 32 εκ. δραχμές, Βασ. Καρδάσης, *Η Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1832-1914*, στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*..., ό.π., σελ. 344. Το ομογενειακό κεφάλαιο διείσδυσε στην ελληνική ναυτιλία και ίσως αποτέλεσε τον κυριότερο λόγο για την ομαλή προσαρμογή της στον ατμό. Όπως μας πληροφορεί η Τζελίνα Χαρλαύτη, την εποχή του Τρικούπη το ναυτιλικό δίκτυο αποτελείται απο μέλη 140 περίπου οικογενειών απο το Ταϊγάνιο της Αζοφικής, τη Βραϊλα και το Γαλάτσι του Δούναβη, μέχρι και το Λονδίνο, Τζ. Χαρλαύτη, *Στους θαλασσίους δρόμους μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης, την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη*, στο *Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, ό.π., σελ. 599.

συγκοινωνίες,⁶⁰⁴ ο οποίος θα καταστεί ακόμα εντονότερος την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.⁶⁰⁵ Οι κινήσεις των ναυτών αποτελούν το οπτικοακουστικό φόντο της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας συνομιλίας και αναδεικνύουν παράλληλα ότι στα εμπορικά-επιβατικά πλοία διαμορφώνεται αυταπόδεικτα ένα σώμα μισθωτών εργατών με συγκεκριμένη απασχόληση και σαφή ταξικά χαρακτηριστικά.⁶⁰⁶

Το τελευταίο κείμενο του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι το χρονογράφημα του Μητσάκη *Εν βιομηχανικόν κατάστημα* (1887) το οποίο παρότι δεν εκδράζεται σε κάποιο συγκεκριμένο χώρο, εξετάζεται στα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας καθώς μας προσφέρει πλήθος στοιχείων για ένα απ' τα κεντρικότερα ζητήματα της ελληνικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα. Μέσα απ' τις καταγραφές του συγγραφέα προσλαμβάνουμε ένα εύρος λειτουργιών για την στρεβλή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας τον 19^ο αιώνα. Η κριτική προσέγγιση του συγγραφέα αφορμάται απ' την αρχική του διατύπωση ότι *''-Η βιομηχανία είνε η ζωή των εθνών- είπε διάσημος κοινωνιολόγος του αιώνος. Υπο την έποψιν δε ταύτην δικαίως θα εθεώρει την ημετέραν ένδοξον πατρίδα, συμφώνως προς το αξίωμα αυτού, μη ζώσαν.''*⁶⁰⁷ και το ακόμα φλεγματικότερο σχόλιο του *''Βιομηχανικόν κατάστημα άξιον του ονόματος και ευδοκιμούν θα ηδύνατο να κριθεί πράγμα επίσης σπάνιον και περίεργον δια τον τόπον ημών όσω περίπου και το φυτόν των τροπικών αναπτυσσόμενον και θάλλον εν τη κατεψυγμένη ζώνη.''*⁶⁰⁸ Οι παρατηρήσεις αυτές του συγγραφέα αποτελούν εμβόλιμο, κριτικό υλικό παρέχοντας (μέσα απο μια σύγχρονη μαρτυρία) ποιοτικές και περιγραφικές λεπτομέρειες εξαιρετικά σημαντικές για την κατανόηση της συγκεκριμένης περιόδου. Το αφοπλιστικό σχόλιο του Μητσάκη *''χώρα εξόχως*

⁶⁰⁴ *''Κάμουν ανταγωνισμόν μέγαν [...] Αι μα βέβαια... βλέπετε... ανεπτύχθη πολύ η συγκοινωνία''*, Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 269.

⁶⁰⁵ Το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα που αναπτύχθηκε την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα αποτέλεσε μια απ' τις κυριότερες αιτίες για την εμφάνιση του οξύτατου ανταγωνισμού στις θαλάσσιες συγκοινωνίες. Το 1906-1907, έτη κορύφωσης για την μετανάστευση 18 ξένες εταιρείες βρισκόταν στην Ελλάδα: του *Αυστριακού Lloyd*, της *Αγγλικής Τζόνστον (Johnson & Co)*, της *Messageries Maritimes*, της *Fraissinet*, της *Ρωσικής Ατμοπλοΐας*, της *Ιταλικής Φλόριο*, της *Γερμανικής, Ολλανδικής και Ρουμάνικης Ατμοπλοΐας*, της *Γαλλοβελγικής (Franco - Belge)*, της *Φράνς Λάιν*, της *Deutschland Co*, της *Φάβρ - Λάιν*, της *White Star Line*, του *Βορειογερμανικού Λόϋδ (North- German Lloyd)*, της *Τρανσατλαντίκ (Compagnie Transatlantique)*, της *Old Dominion Line* και της *Αγγλοαιγυπτιακής Κεδιβιέ* αλλά και 3 ελληνικές, η *Υπερωκεάνιος Ελληνική Ατμοπλοΐα (Greek Transatlantic Steam Navigation Co)* η *Εθνική Ατμοπλοΐα Ελληνική (National Greek Line)* και κυρίως η *Εθνική Ατμοπλοΐα Ελληνική* που συστήθηκε απο τον Λεωνίδα Εμπειρίκο. Τα παραπάνω στοιχεία εξήχθησαν απ' το εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο της Ιωάν. Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλάντικο*, μτφρ. Πελ. Μαρκέτου, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2006, σελ. 105-180.

⁶⁰⁶ *''Ναύτες, βαρκαδόροι, ξεφορτωταί, έβαλαν κραυγές ερίζοντες, έτρεξαν άλλος εδώ, άλλος εκεί, επήλθαν μετα βίας προς αλλήλους''*, Μιχ. Μητσάκης, *Στο Βαπόρι*, στο *Έργο του... ό.π.*, σελ. 270.

⁶⁰⁷ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα*, *Περιοδικό Έστία*, τομ. 23^{ος}, Αρθμ. 587, 1887, σελ. 200.

⁶⁰⁸ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 200.

ειδυλλιακή και εκ φύσεως και παραδόσεως, θα έλεγε τις βλέπων πόσο σκνεί να μεταβάλη όψιν και να παρακολουθήση του συγχρόνου εν τω λειπώ κόσμo βίου και της εποχής τας απαιτήσεις⁶⁰⁹ συμπυκνώνει το περιεχόμενο του τρόπου παραγωγής στην Ελλάδα του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα και αναδεικνύει την αδυναμία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού να μεταβάλει τις παραγωγικές του βάσεις και να αναπτύξει τις παραγωγικές του δυνάμεις. Ο συγγραφέας σχολιάζοντας την βιομηχανική βάση των μεγαλύτερων πόλεων της χώρας πιστοποιεί τα θεωρητικά σχήματα της ιστοριογραφίας του 19^{ου} καθώς αναφέρει χαρακτηριστικά *“Αι Πάτριαι μάλλον εμπορική ή βιομηχανική πόλις θα ηδύνατο να θεωρηθώσι”*⁶¹⁰ ενώ στον Πειραιά, όπου μαρτυρούνται τα μεγαλύτερα βιομηχανικά εργοστάσια στο βασίλειο είναι *“Νεκρά ήδη και άεργα τα πλείστα μόλις υφίστανται της απο τινών ετών ενσηψάσης οικονομικής κρίσεως την δυσμένειαν”*.⁶¹¹ Η αναφορά αυτή του συγγραφέα σχετίζεται πρόδηλα με την οικονομική κρίση του 1883-1885, η οποία επέφερε ένα σημαντικό πλήγμα στην βιομηχανική δομή της χώρας με αναπόδραστο απότοκο τα περισσότερα βιομηχανικά καταστήματα του βασιλείου να χαρακτηρίζονται απο αδρανή κεφάλαια.⁶¹² Σύμφωνα με τις καταγραφές του Μητσάκη

⁶⁰⁹ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 200.

⁶¹⁰ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 200.

⁶¹¹ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 200.

⁶¹² Η Αγριαντώνη θεωρεί ότι η κρίση 1883-1885 σε συνδυασμό με την ιδιαίτερα αυστηρή πιστωτική πολιτική της ΕΤΕ, για την αποπληρωμή των δανείων, στοίχισε την πτώχευση πολλών βιομηχανικών μονάδων, ιδιαίτερα στον Πειραιά, Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ. 226. Η διείσδυση του τραπεζικού κεφαλαίου στην βιομηχανία είναι εξαιρετικά σημαντική για την συγκεκριμένη περίοδο καθώς ο συνδυασμός αυτός μετέβαλε την μορφή του κεφαλαίου καθιστώντας το χρηματιστικό κεφάλαιο. Η τάση των πιστωτικών ιδρυμάτων να χρηματοδοτούν τις βιομηχανικές επιχειρήσεις είναι ιστορικό προϊόν της συγκεκριμένης περιόδου και σχετίζεται με την τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να μετασχηματιστεί στο ανώτατο στάδιο του, αυτό του ιμπεριαλισμού. Όπως αναφέρει ο Hilferding, με την ανάπτυξη του καπιταλισμού, οι καταθέσεις των μη παραγωγικών τάξεων αυξάνονται, αυτό αναγκάζει τις τράπεζες να επενδύσουν τις καταθέσεις αυτές στην βιομηχανία. Έτσι, η παραπάνω διαδικασία παράγει την πλέον επαναστατική μορφή κεφαλαίου, την χρηματιστική. Το χρηματιστικό κεφάλαιο είναι το τραπεζικό κεφάλαιο (στην χρηματική του μορφή), το οποίο μετασχηματίζεται (μέσα απο την επένδυση και την πίστωση) σε βιομηχανικό, δηλαδή παραγωγικό κεφάλαιο, R. Hilferding, *ό.π.*, σελ. 224. Ο Lenin, εκλαϊκεύοντας το θεωρητικό σχήμα του Hilferding, αναφέρει χαρακτηριστικά *“Έχουμε μια όλο και μεγαλύτερη συγχώνευση ή ορθότερα σύμφυση του τραπεζικού και του βιομηχανικού κεφαλαίου. Ουσιαστικά, έχουμε την μετεξέλιξη των τραπεζών σε ιδρύματα καθολικού χαρακτήρα. Οι τράπεζες έχουν μια διφυή τάση να κάνουν την σύνδεση τους με την βιομηχανία γενικό φαινόμενο και να γίνει η σύνδεση αυτή μόνιμη και εντατική”* και συνεχίζει *“Έχουμε την πάλη ανάμεσα στο μικρό (βιομηχανικό) και στο μεγάλο (τραπεζικό) κεφάλαιο σε μια νέα, ανώτατη βαθμίδα ανάπτυξης.”*, V.I. Lenin, *ό.π.*, σελ. 51-52. Βέβαια, στην ελληνική περίπτωση η διαδικασία αυτή δεν ήταν τόσο έντονη, καθώς ο υπανάπτυκτος χαρακτήρας των παραγωγικών δυνάμεων δεν απελευθέρωσε την διεργασία αυτή σε όλους τους όρους της. Όμως, όπως προκύπτει απ’την ανάλυση του Χατζηιωσήφ, την περίοδο 1869-1885, η ΕΤΕ χρηματοδοτεί μια βιομηχανική επιχείρηση στις τέσσερις και το σύνολο των πιστώσεων της δεν πρέπει να απέχει πολύ απο το ένα τέταρτο των πάγιων κεφαλαίων της εποχής. Για πολλές επιχειρήσεις (όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας) το ύψος του τραπεζικού δανεισμού ξεπερνά το 25% της αξίας των παγίων κεφαλαίων, Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη... ό.π.*, σελ. 204.

στην Σύρο και στο Λάυριο⁶¹³ συναντώνται τα κυριότερα βιομηχανικά καταστήματα ενώ στην Κέρκυρα τα βιομηχανικά καταστήματα της είναι *''καλώς κατηρτισμένα και επιτυχώς εργαζόμενα''*⁶¹⁴ γεγονός που αιτιολογείται απ' την σύνδεση του νησιού με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις του 19^{ου}. Ο συγγραφέας, συγκεκριμενοποιεί την γραφή του και αναφέρεται στο *''εργοστάσιο κατασκευής παιγνιοχάρτων η Ελπίς''*⁶¹⁵. Το συγκεκριμένο εργοστάσιο ιδρύθηκε στα 1876 και ήταν ιδιοκτησίας του Ασπιώτη και κατείχε το μονοπώλιο παραγωγής και διανομής παιγνιοχάρτων σε ολόκληρο το βασίλειο.⁶¹⁶ Αυτό προκύπτει απ' την αναφορά του Μητσάκη *''προ τινών ετών η ημετέρα βουλή εψήφισε τους γνωστούς περι μονοπωλίων νόμους, εν οίς περιλαμβάνετο και το των παιγνιοχάρτων''*⁶¹⁷ γεγονός που συνδέεται με την γενικότερη προστατευτική πολιτική της κυβέρνησης Τρικούπη, η οποία είναι έκδηλη μετά το 1885. Το εργοστάσιο δουλεύει βάση των δυτικών προτύπων, εναρμονιζόμενο με την κατανομή των έργων καθώς *''έκαστον δε τμήμα, εν ω εργάζονται χωριζόμεναι καθ' ωρισμένον αριθμόν, αντιστοιχεί και προς έκαστον των σταδίων της κατεργασίας''*⁶¹⁸. Οι αναφορές του Μητσάκη αναδεικνύουν την εμβρυακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας και συνιστούν πραγματολογικά στοιχεία για την πορεία της εκβιομηχάνισης την περίοδο αυτή.

⁶¹³ *''Τμήμα νομίζεις αμερικανικής τινός ακτής μετενεχθέν και προσκολληθέν παραδόξως εις της ποιοτικής Αττικής μας την άκραν''*, Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 201.

⁶¹⁴ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 200.

⁶¹⁵ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 201.

⁶¹⁶ Θεοδ. Πυλαρινός, *Ο Μιχαήλ Μητσάκης και η Κέρκυρα*, εφ. *Καθημερινή*, 26/4/2005, σελ. 41.

⁶¹⁷ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 201.

⁶¹⁸ Μιχ. Μητσάκης, *Εν βιομηχανικόν κατάστημα... ό.π.*, σελ. 202.

Κλισέ Φωτογραφίας, Πηγή: Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, Εκδόσεις Σόκολη

Κεφάλαιο 5^ο: Εμμανουήλ Λυκούδης: Προοικονομώντας την Γενιά του 1930

Ιδιόχειρη Υπογραφή Λυκούδη, τσιγκογραφία, Εκδόσεις Σγουραίου-Βλάχου

Ο Εμμανουήλ Λυκούδης δεν είναι απ' τους πλέον γνωστούς πεζογράφους των ελληνικών γραμμάτων παρότι το συγγραφικό του έργο θεωρείται εξαιρετικά σημαντικό. Ο Λυκούδης υπήρξε αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της ομάδας εκείνης των πολύπλευρα και με ευρωπαϊκή καλλιέργεια λόγιων Ελλήνων, οι οποίοι χρησιμοποίησαν την λογοτεχνική έκφραση ως μέσον και όχι σαν σκοπό, για την εξύψωση της πολιτισμικής και παιδευτικής στάθμης της ελληνικής φιλολογίας. Σύμφωνα με τον Roderick Beaton, ο Λυκούδης αντιπροσωπεύει την αντίθεση της μειοψηφίας στην κυρίαρχη ηθογραφία της εποχής.⁶¹⁹ Το ύφος του λιτό, προσγειωμένο, μετριοπαθές, αναπόφευκτα διδακτικό, φθάνει στα όρια μιας πραγματικής δημιουργικής γραφής προοικονομώντας επι της ουσίας την μεθύτερη τεχνική του αστικού-σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ο οποίος εμφανίσθηκε ενισχυμένος και με τους δικούς του όρους ύπαρξης κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Δημοσίευσε διηγήματα, αναμνήσεις και δοκίμια, όλα γραμμένα με ευγένεια και επιμέλεια η γλώσσα του όμως οδήγησε ορισμένους κριτικούς να χαρακτηρίσουν την γραφή του ψυχρή και άπνοη⁶²⁰. Οι νομικές του σπουδές, τον οδήγησαν να ασχοληθεί με την κοινωνιολογία και την ιστοριογραφία με αποτέλεσμα αυτό να επηρεάσει βαθύτατα την λογοτεχνική του γραφή και έκφραση. Τα διηγήματα του, με χωροτοπικό μοτίβο το αστικό περιβάλλον, καταγράφουν τις νεότευκτες κοινωνικές συνθήκες και τον οδηγούν να αναμετρηθεί με το καθαυτό αστικό φαινόμενο. Η γραφή του πλατιά, ψυχογραφική και κοινωνιστική, σύμφυτη με ένα ρεαλισμό απόλυτο, μας προσφέρει ποιοτικά στοιχεία, σκιαγραφώντας ουσιαστικά τον κοινωνικό ιστό της περιόδου. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τα λογοτεχνικά του κείμενα που εκδόθηκαν πριν το 1910 (ας μην ξεχνάμε ότι το χρονικό άνισμα της συγκεκριμένης εργασίας είναι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα) και θα αναδείξουμε τον εξαιρετικά σημαντικό χαρακτήρα των καταγραφών του. Ο προσεκτικός αναγνώστης θα αντιληφθεί ότι το έργο του συγγραφέα, αποτελεί πρόδρομο της σοσιαλιστικής πεζογραφίας η οποία θα εμφανιστεί εντυπωσιακά ενισχυμένη την περίοδο του μεσοπολέμου. Στα περισσότερα κείμενα του παρότι η αναπαράσταση του κόσμου μοιάζει να προέρχεται απο τον πιο ακριβολόγο ρεαλισμό, στην πραγματικότητα είναι ο καρπός της εκζήτησης και της αισθητιστικής αντίληψης της ζωής. Στα κείμενα του, αναδεικνύεται η συνειδητοποιημένη γνώση των μεταβολών που συντελούνται στο κοινωνικό σχηματισμό της περιόδου, η οποία

⁶¹⁹ Rod. Beaton, *ό.π.*, σελ. 140.

⁶²⁰ Κων. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 499.

γνώση αναπόδραστα τον οδηγεί σε μια γραφή εξαιρετικά διεισδυτική, αντικειμενική και κοινωνιολογική. Απο την άποψη αυτή, τα διηγήματα του διασώζουν και αποτυπώνουν τις κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Το πρώτο κείμενο της ανάλυσης είναι *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος* (1893) όπου ο συγγραφέας μέσα απ' τον κεντρικό ήρωα του διηγήματος, τον Γεώργιο Βορίδη, θα αναδείξει πως την δεκαετία του 1880⁶²¹ οι εγχρήματες σχέσεις και η ανάδειξη του χρήματος ως απόλυτου κοινωνικού δεσμού καθορίζουν την συμπεριφορολογία των ανθρώπων και συντελούν στην μεταλλαγή των προσωπικών σχέσεων. Ο Λυκούδης παρουσιάζει τον κεντρικό ήρωα ως *''αγαθό και ειρηνικό αστό''*⁶²², όντας λοχαγός του Οικονομικού Σώματος. Ο συγγραφέας μέσα απ' την περιπαιχτική περιγραφή του Βορίδη και τον ειρηνικό χαρακτήρισμό των στρατιωτικών παρελάσεων⁶²³ στηλιτεύει την εμπόλεμη διάθεση, τα αλτρωτικά αισθήματα και τον μεγαλοϊδεατισμό, στοιχεία έκδηλα στην ελληνική κοινωνία.⁶²⁴ Ο γάμος του Βορίδη με την Ειρήνη Δραμοπούλου, *''κόρην ανωτέρου αξιωματικού''*⁶²⁵ πιστοποιεί τον πρακτικό και προσηδοφόρο χαρακτήρα της σύζευξης, καθορίζοντας το ταξικό της περιεχόμενο. Ο γάμος ανάμεσα σε άτομα ίδιων κοινωνικών στρωμάτων (σε αντίθεση με τις γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων, οι οποίες έλκονται απο άνδρες με γοητευτική εμφάνιση και κοινωνική ισχύ, καταλήγοντας ερωμένες μα ποτέ νόμιμες σύζυγοι) συμπυκνώνει τον διχοτομικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁶²⁶ Το ζεύγος είναι χαρακτηριστικός φορέας της αστικής

⁶²¹ Ο συγγραφέας εναρμονισμένος με την τάση της αστικής πεζογραφίας του 19^{ου}, δεν μας παραθέτει ακριβή χρονολογία, αλλά προτιμά να την παραποιήσει καθώς αναφέρει την χρονιά ως 188*. Η τάση αυτή των πεζογράφων της εποχής να αποκρύπτουν τον χρόνο ή τον ακριβή τόπο (όπως τον Παπαδιαμάντη που αναγράφει το αρχικό γράμμα της οδού και στην συνέχεια ακολουθούν αποσιωπητικά) μας οδηγεί να υποθέσουμε ότι η λογοτεχνική καταγραφή δεν ορίζεται σε ένα συγκεκριμένο χρονικό ή χωροτοπικό πλαίσιο, Λιζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία... ό.π.*, σελ. 41.

⁶²² Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 8.

⁶²³ *''Ητις όμως ουδεμίαν είχαν υποχρέωσιν να είναι ευθεία''*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 8.

⁶²⁴ Οι πεζογράφοι της εποχής στέκονται κριτικά απέναντι στο ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας, αποτυπώνοντας την στάση της διάνοησης την συγκεκριμένη περίοδο. Ο Ροίδης στον *Διαβάτη* στηλιτεύει το πολεμοχαρές πλήθος το οποίο ανέκραζε *''Ζήτω ο πόλεμος''*, Εμμ. Ροίδης, *Ο Διαβάτης, Άπαντα... ό.π.*, τ. 5^{ος}, σελ. 324. Ενώ και ο Μητσάκης στο πρώιμο διήγημα του, το *Βάπτισμα* κατακρίνει την στάση του κεντρικού ήρωα, του Γεωργίου Σαράντη λέγοντας *''Δεν ήτο πλέον αυτό δια την εποχήν μας, ούτε ημείς είμεθα δι' αυτό''*, Μιχ. Μητσάκης, *Το Βάπτισμα... ό.π.*, σελ. 782. Γενικότερα οι λόγοι, κρίνουν το ιδεαλιστικό άτοπο της Μεγάλης Ιδέας, στον αλτρωτικό βωμό της οποίας θυσιάζονται συλλήβδην όλα τα κοινωνικά προβλήματα. Όπως καταγράφει ο Βεργόπουλος, εθνικισμός, λαϊκισμός, αστισμός αποτελούν τις τρεις συνιστώσες του ιδεολογικού κλίματος που διαμορφώνεται στον ελλαδικό χώρο μετά το 1880, Κων. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σελ. 87.

⁶²⁵ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 12.

⁶²⁶ Γεωρ. Γκότση, *ό.π.*, σελ. 121.

ιδεολογίας καθώς προωθεί την σεμνή οικογενειακή ζωή, την αγνότητα και την τίμια εργασία αφού ο ήρωας θεωρούσε ότι *“το χρήμα του στρατεύματος ήτο δι’ αυτόν η ιερωτέρα παρακαταθήκη”*⁶²⁷. Το διήγημα εκτυλίσσεται τις παραμονές της πρωτοχρονιάς, έτσι η αναφορά του συγγραφέα για τα δώρα και της προετοιμασίας του βραδινού εορταστικού δείπνου⁶²⁸ εξεικονίζουν την ονειρευμένη αστική ζωή, μέσα απο την υπέρτατη έκφραση της το οικογενειακό τελετουργικό που καλλιεργήθηκε ακριβώς για τον σκοπό αυτό: τον εορτασμό των χριστουγέννων και της πρωτοχρονιάς. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Hobsbawm *“Το χριστουγεννιάτικο δείπνο, το χριστουγεννιάτικο δέντρο, τα χριστουγεννιάτικα άσματα συμβόλιζαν ταυτόχρονα την ψυχρότητα του έξω κόσμου, την θαλπωρή του οικογενειακού κύκλου και την αντίθεση ανάμεσα σ’ αυτά τα δυο”*⁶²⁹ Η σκηνή (μετά την λήξη του δείπνου) με την προτροπή του Ιωάννη Αργέντη στον λοχαγό να *“επηγάιναμε δια μια δυο ώρες εις καμμία λέσχη”* και η απάντηση του τελευταίου *“δεν έπαιζα ποτέ, δεν ηξεύρω να πιάσω τα χαρτιά”* προοικονομεί την εξέλιξη της πλοκής, μέσω της οποίας θα συντελεστεί η ηθική και υλική έκπτωση του λοχαγού καθώς και η διάλυση της οικογενειακής ευτυχίας. Ο Βορίδης ακολουθεί εν τέλει τους αξιωματικούς στην χαρτοπαικτική λέσχη και ενώ αρχικά παρουσιάζεται απαθής, στην συνέχεια παρασύρεται απ’ την πιθανότητα ιδιοποίησης του ξένου χρήματος και εισπνέει μοιραία τον κερδοσκοπικό αέρα.⁶³⁰ Η μεταφυσική διάσταση των αντικειμένων (το τραπέζι παρομοιάζεται με τάυρο και τα τραπουλόχαρτα με κροταλίες) συμπυκνώνει την μανία για κέρδος και αποδεικνύει την πλήρη επικράτηση των υλικών σχέσεων πάνω στις ανθρώπινες και πνευματικές διεργασίες. Η περιγραφή της σκηνής, όπου ο ήρωας εμφανίζεται να διακατέχεται απο αισθήματα τύψεων και διαφυγής, και η διάλυση του αισθήματος αυτού απ’ τα λόγια του Αβριώτη⁶³¹ πιστοποιεί την καθολική επικράτηση της ύλης και των εγχρήματων σχέσεων.

⁶²⁷ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 9.

⁶²⁸ *“Έπειτα ήτο και η βασιλόπιτα, ήτις έδει να είναι μεγαλοπρεπής και επιμελημένη”*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 14.

⁶²⁹ Ερ. Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 347.

⁶³⁰ Όπως μας πληροφορεί η Σκαλτσά, η χαρτοπαιξία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής απ’ τις προηγούμενες περιόδους σε τέτοιο βαθμό ώστε τα τραπεζάκια των καφενείων να έχουν σχήμα οκταγωνικό ώστε να παίζεται ανετότερα το πόκερ, Ματ. Σκαλτσά, *ό.π.*, σελ. 509. Μετά το 1892, η χαρτοπαιξία διώκεται ποινικά και υφίστανται τρομέροι διωγμοί και περιορισμοί στην λειτουργία των χαρτοπαικτικών λεσχών. Για τον λόγο αυτό ο συγγραφέας μας παρουσιάζει την λέσχη του διηγήματος, ως υπόγεια γεγονός δηλωτικό της παράνομης δραστηριότητας της (ας μην ξεχνάμε ότι το διήγημα γράφεται στα 1893 και διασώζει το πνεύμα της νομοθετικής απαγόρευσης).

⁶³¹ *“Έκερδίσατε δεν μαζεύετε τα λεπτά σας;”*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 21.

Ο ήρωας εν τελεί αποχωρεί απ'την λέσχη τις πρώτες πρωινές ώρες και ο Λυκούδης δράττεται της ευκαιρίας να μας περιγράψει (όπως ο Ροΐδης και ο Βλάχος) την κατάσταση των δρόμων και των πεζοδρομίων⁶³². Η περιγραφές του συγγραφέα εντάσσονται στα πλαίσια της γενικότερης κριτικής για τα θεάματα της πρωτεύουσας ενώ το ειρωνικό σχόλιο⁶³³ του αφηγητή είναι δηλωτικό της αδιαφορίας των υπευθύνων για τις συνθήκες υγιεινής της πόλης. Η απόδοση της εσωτερικής πάλης του ήρωα ανάμεσα στην εκπεσμένη ηθική του συγκρότηση και το κερδοσκοπικό του πάθος σκιαγραφεί την διαλεκτική αντίθεση ανάμεσα στην ηθική ανύψωση και την υλιστική μανία. Η σταδιακή έκπτωση της οικογένειας, και η δυστυχία της Ειρήνης, η οποία *“ενώπιον των τέκνων της έκρυπτε τα δάκρυα”* μαρτυρούν πως η διείσδυση των εγχρήματων σχέσεων διαλύει την οικογενειακή δομή και οδηγεί στον πλήρη ηθικό (η φυσικό) εκμαυλισμό των μελών της⁶³⁴. Ο αφανισμός της οικογένειας παρουσιάζεται με μαθηματική ακρίβεια καθώς χάνουν ακόμα και το σπίτι τους.⁶³⁵ Μέσα απ' την περιγραφή της κατάστασης της οικογένειας (και της συνακόλουθης δυστυχίας που την έχει καταλάβει) ο Λυκούδης κατακρίνει την ύπαρξη δευτερογενών πιστωτικών δικτύων καθώς ο ήρωας *“επλήρωνε τόκους ληστρικούς, επι χρημάτων τριπλασίων εκείνων άτινα τω εδάνειζον οι τοκογλύφοι.”*⁶³⁶ Η αναφορά αυτή του συγγραφέα αναδεικνύει ότι παρα τον γενικευμένο εκχρηματισμό της οικονομίας και την διευρυμένη εγκαθίδρυση των χρηματοπιστωτικών σχέσεων, οι προκαπιταλιστικοί πιστωτικοί μηχανισμοί εμμένουν πιστοποιώντας τον μεταβατικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας. Λογω της χρηματικής του ένδειας ο ήρωας αποφασίζει να εκποιήσει την πατρική του περιουσία έναντι οποιουδήποτε αντιτίμου για να καλύψει το χρέος *“των επάρατων δισχιλίων δραχμών”*⁶³⁷. Ο Βορίδης αδυνατεί να εισπράξει άμεσα το ποσό αυτό και εν τέλει υπεξαιρεί τα χρήματα αυτά απ'το χρηματοκιβώτιο της υπηρεσίας για να αποπληρώσει το χρέος με την ελπίδα όμως να τα αντικαταστήσει άμεσα. Όμως, η συμφωνία για την πώληση των κτημάτων του

⁶³² *“Χωρίς ουδόλως να βρέξη, η οδός ήτο πεπληρωμένη βορβοδους πηλού, ενώ αι πλάκες των πεζοδρομίων ανέδιδον γλοιώδη υγραδιάν”*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 22.

⁶³³ *“Αναμένοντα εκεί την διέλευσιν του οδοκαθαριστού”*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 23.

⁶³⁴ Το σχόλιο του αφηγητή είναι δηλωτικό της σταδιακής εξαθλίωσης *“Πάνε όμως αυτά τώρα. Τώρα όλα τα σκούπισε το παιγνίδι, όλα.”*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 26.

⁶³⁵ *“Πάει και το σπιτάκι τους το φτωχικό, προχθές το βγάλαν στο σφυρί. Σε λίγο πρέπει να τα' αδειάσουν”*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 26.

⁶³⁶ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 29.

⁶³⁷ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 29.

ακυρώνεται γεγονός που συμπιέζει ακόμα περισσότερο την κατάσταση του λοχαγού. Η επιδείνωση της θέσης του τον οδηγεί στον φίλο του τον Ευτυχίδη, τον οποίο είχε βοηθήσει χρηματικά στο παρελθόν. Ο φίλος του, πλούσιος πλέον, αρνείται να τον βοηθήσει ενώ απ' τα λεγόμενα του ο συγγραφέας (όπως οι περισσότεροι πεζογράφοι της περιόδου) αναδεικνύονται οι χρηματιστικές δραστηριότητες που είναι κατάδηλες την περίοδο αυτή.⁶³⁸ Η δραματικότητα των σκηνών με τον Βορίδη να αναζητά την αυτοχειρία για να απελευθερωθεί απ' τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει σκιαγραφούν με ενάργεια την πτώση ενός ανθρώπου, απ' την φιλήσυχη μικροαστική του διαβίωση στην πλήρη περιθωριοποίηση και εξαθλίωση. Η λήξη του διηγήματος με τον λοχαγό να κερδίζει τον πρώτο αριθμό του λαχείου των Αρχαιοτήτων (και την επαναφορά της οικογένειας στην μικροαστική της διαβίωση) υπηρετεί αφενός τον λογοτεχνικό μύθο και αφετέρου αναδεικνύει την δύναμη του χρήματος ως του κυρίαρχου κοινωνικού δεσμού.

Στον *Απόστρατο Μουσικό* (1894) ο συγγραφέας μέσα απ' τις δυσκολίες του κεντρικού ήρωα του διηγήματος θα αναδείξει τις μεταβολές που συντελούνται στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και θα διαγράψει την διαλυτικές συνέπειες των αστικών σχέσεων στα κατώτερα τμήματα του πληθυσμού. Ο Λυκούδης σκιαγραφεί μέσα απ' τις κακουχίες του ήρωα τόσο την απουσία της κοινωνικής πρόνοιας όσο και τον επιφανειακό τρόπο με τον οποίο οι φιλανθρωπικοί φορείς αντιμετωπίζουν τα βάσανα των φτωχών στρωμάτων. Έτσι, ο Λυκούδης μεταχειρίζεται το θέμα της παρακμής του καλλιτέχνη για να αναδείξει την πλήρη εμπορευματοποίηση της τέχνης τον ύστερο 19^ο αιώνα.⁶³⁹ Ο ήρωας εμφανίζεται για πρώτη φορά στο διήγημα, όντας μέλος μιας ομάδας περιθωριακών μουσικών. Η εμφάνιση και η όψη των περιπλανόμενων μουσικών⁶⁴⁰ μαρτυρά την εξαθλιωμένη κατάσταση τους και προοικονομεί την πλοκή της αφήγησης, η οποία θα συντελεστεί γύρω απ' την κατάσταση του φτωχού καλλιτέχνη. Η αντίστιξη μεταξύ της ενδυμασίας του ήρωα (με το ξέθωρο κασκέτο του και το βρεγμένο του παντελόνι) και του αφηγητή με τα

⁶³⁸ "Αν ερωτάς και δια το χρηματιστήριο, αληθινό κρακ, σωστή ντεπάκλ, ζημιά απο τα Λαύρεια, ζημιά απο τις πιστωτικές", Εμμ. Λυκούδης, *Ο Διαχειριστής του Συντάγματος*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 36.

⁶³⁹ Η εμπορευματοποίηση της τέχνης και η σταδιακή έκπτωση των γηραιών μουσικών διαγράφεται και στον Μητσάκη στο εξαιρετικό διήγημα του *Η Φλογέρα*. Στο κείμενο αυτό παρά την μουσική παιδεία του γηραιού καλλιτέχνη, "Το κλέφτικον ασματολόγιον είνε κυρίως το στοιχείο του, και το γνωρίζει εν τελειότητι" μας πληροφορεί ο συγγραφέας, αναγκάζεται να εκπέσει σε επαίτη και μεταβάλλεται σε αντικείμενο περιέργειας στα βλέμματα των περαστικών, Μιχ. Μητσάκης, *Η Φλογέρα*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 195.

⁶⁴⁰ "Ξεσκελίδια ρούχα φορούσαν και κουρελιασμένα παπούτσια. Και κάτι πρόσωπα, που φαινόταν ωργωμένα απο τη στέρησι, την πείνα", Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 144.

''μαλακά, χνουδωτά μάλλινα ρούχα''⁶⁴¹ αναδεικνύει την παράλληλη ύπαρξη δυο κόσμων, η οποία συντελλείται στον κοινωνικό σχηματισμό του 19^{ου} αιώνα. Ο ήρωας απο μουσικός της στρατιωτικής φρουράς ''το πρώτο κλαρίνο της μπάντας, το πρώτο κλαρίνο της ορχήστρας''⁶⁴² εκπίπτει στην ύστατη εξαθλίωση γεγονός που σκιαγραφείται απ' τα λόγια του συντρόφου του.⁶⁴³ Ο Σπύρος (ο απόστρατος μουσικός) αντλούσε τιμή, περηφάνεια και αρκετά κέρδη απ' τη μουσική του καθώς όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας ''χρήματα εκέρδιζε αρκετά. Τότε ήσαν λίγοι οι καλοί μουσικοί εις τας Αθήνας. Οι χοροί του παλατιού, των πρεσβειών, η ορχήστρα, κάπου κανένα κοντσέρτο, του έδιδαν άφθονα κέρδη''⁶⁴⁴ ενώ τώρα η μουσική του συνδέεται με την ντροπή και την αυτοπεριφρόνηση εξωθώντας τον να παίζει σε ιδιωτικά γλέντια καθώς η σύνταξη του είναι ελάχιστη.

Ο μουσικός συνειδητοποιώντας τον ευτελισμό μιας τέχνης που μετατρέπεται σε απλό μέσο επιβίωσης και τις παρτιτούρες του ακυρώνοντας ουσιαστικά την ύπαρξη του, καθώς ''δεν χρειάζονται νότες για να τρέχω στα ονόματα, στις διαδηλώσεις και στα πανηγύρια. Για να παίζω στις καρροτσάδες των μεθυσμένων''⁶⁴⁵. Έτσι, όταν ο μουσικός στερείται πλέον το καλλιεργημένο του ακροατήριο, καθώς δεν τον καλούν ''πλεία και στο θέατρο''⁶⁴⁶ χάνει την καλλιτεχνική του διάθεση και διάσταση. Η πληροφορία που προκύπτει μέσα απ' την αφήγηση, με τον γαμπρό του Σπύρου να χάνει την θέση του στην στρατιωτική μπαντα αναδεικνύει το υπέρογκο δημοσιονομικό έλλειμμα και την διάσταση του δημοσίου χρέους που ταλανίζει την ελληνική οικονομία την συγκεκριμένη περίοδο (το διήγημα δημοσιεύεται ένα μόλις χρόνο μετά την πτώχευση του ελληνικού κράτους)⁶⁴⁷. Τα λόγια του Σπύρου (και η οργή του που είναι έκδηλη) πιστοποιούν την παντελή έλλειψη κοινωνικής πρόνοιας και αναδεικνύουν πως τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού επωμίζονται τις διαχειριστικές κρίσεις. Η παρεπόμενη ένδεια που κυριεύει το νεαρό ζευγάρι εξωθεί τον σύζυγο να εγκαταλείψει την κόρη του Σπύρου γεγονός που αποδεικνύει την κυριαρχία των υλικών σχέσεων. Η εγκατάλειψη της νεαρής εξοργίζει τον Σπύρο, ενώ

⁶⁴¹ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 144.

⁶⁴² Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 147.

⁶⁴³ ''Μα συ μωρέ, δεν υποφέρεσαι, του λέει το μάσο, βρίζοντας τον'', Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 146.

⁶⁴⁴ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 148.

⁶⁴⁵ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 153.

⁶⁴⁶ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 153.

⁶⁴⁷ ''Εν ταις δειναίς δοκιμασίαις, υφ'ων κατατρύχεται ο δημόσιος θησαυρός δέον αμείλικτος να επιπέση ο πέλεκυς των οικονομικών και η ψαλίς αυτών δέον να αποκόψη μέχρις αίματος τας θέσεις των κτηνών'', Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα... ό.π.*, σελ. 157.

η κακή πορεία της εγκυμοσύνης της δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την καθημερινότητα της φτωχικής οικογένειας. Η βοήθεια που παρέχουν οι φτωχοί γείτονες στην Κατίνα, την κόρη του Σπύρου, πιστοποιούν την αντίληψη του Λυκούδη, ότι ο ανθρωπισμός και το συναίσθημα της αγάπης είναι κτήμα μονάχα των κατώτερων στρωμάτων.⁶⁴⁸ Ο επακόλουθος θάνατος της κόρης μετατρέπεται σε σύμβολο, σύμβολο της απουσίας του κράτους πρόνοιας, σύμβολο της οργής των φτωχών ανθρώπων και συνιστά την κατακραυγή του ευαίσθητου συγγραφέα για την αδιαφορία των υπευθύνων και την αναλγησία του κρατικού μηχανισμού. Η ταφή της νεαρής στο Β' Νεκροταφείο Αθηνών, στο *νεκροταφείο της φτώχειας* όπως το χαρακτηρίζει ο αφηγητής, δείχνει την σαφέστατη διαφοροποίηση των ανθρώπων σε κοινωνικά στρώματα αναδεικνύοντας παράλληλα την υπερδόμηση ταξικών συγκρούσεων.⁶⁴⁹ Η εξαθλίωση της οικογένειας διαγράφεται γεωγραφικά, με την διαφυγή της από την λαϊκή συνοικία του Μεταξουργείου και την έκπτωση της *''μέσα σε μια τρύπα, που δεν είναι ούτε σπίτι, ούτε καλύβα, ούτε μπαράγκα. Είναι από όλα και τίποτα''*⁶⁵⁰ Για να ανταπεξέλθει στις υλικές ανέχειες ο ήρωας γυρίζει στα πανηγύρια για να κερδίσει ένα πενιχρό εισόδημα. Σε ένα απ' αυτά ένας νεαρός από μια παρέα μεθυσμένων *''γεμίζει τη φούχτα του πιπέρι από την αλατιέρα, όπου ευρισκόταν πάνω στο τραπέζι μαζί με τα σκόρπια αποφάγια του γλεντιού, και πηγαίνοντας αγάλα αγάλα από πίσω του, του παλαμίζει με το πιπέρι στα μάτια.''*⁶⁵¹ Έτσι, η τραχύτητα της

⁶⁴⁸ Η φράση του συγγραφέα είναι δηλωτική της άποψης αυτής *''Έχει τόσους θησαυρούς αγάπης, είναι τόσο πονετική του φτωχού η καρδιά''*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 162.

⁶⁴⁹ Το μοτίβο των δυο νεκροταφείων χρησιμοποιείται συχνά απ' την αστική πεζογραφία της περιόδου και αναδεικνύει την σαφή κοινωνική διαστρωμάτωση του νεοπαγους άστεως. Το συγκεκριμένο μοτίβο, αναντίρρητα προϊόν των αστικών κοινωνικών σχέσεων, προσλαμβάνεται απ' την παγκόσμια λογοτεχνία, η οποία το παραθέτει φιλολογικά. Είναι χαρακτηριστικό το λήμμα που εξάγει ο Hobsbawm, από ένα ποίημα του J. Purs,

*Τώρα πια ως και το ψωμί μας
ψήνεται μηχανικά.
Και μια άλλη μηχανή, όπου να ναι
θα μας χώνει στο στόμα τη μπουκιά*

*Το Τραουτενάου έχει δυο νεκροταφεία
ένα για τους πλούσιους και ένα για τους φτωχούς
ούτε στον τάφο η φτωχολογιά
δεν γίνεται ίση με τους δυνατούς.*, Εγ. Hobsbawm, ό.π., σελ. 314. Ο

Βικέλας στο *Νεκροταφείον των Αθηνών* περιγράφει την τραγική κατάσταση του λαϊκού νεκροταφείου Αθηνών καταγράφοντας *''Η παρούσα κατάσταση του Νεκροταφείου δεν μαρτυρεί πολλήν εκ μέρους των ζώντων ευσέβειαν προς τους κεκοιμημένους. Καταλαμβάνεται δε υπο διττού αισθήματος μελαγχολίας ο προσπαθών να ανεύρη μνημεία προσφιλή εν μέσω των παρημελημένων εκείνων δενδροφυτειών''*, Δημ. Βικέλας, *Το Νεκροταφείον των Αθηνών*, *Περιοδικό Εστία*, τ. 17^{ος}, Αρθ. 440, 1884, σελ. 359.

⁶⁵⁰ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 165.

⁶⁵¹ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 167.

συμπεριφοράς απέναντι στους αδύναμους γερασμένους μουσικούς μεταφράζεται σε φυσική βία, αποδίδοντας με νατουραλιστική επιμονή παθολογικές λεπτομέρειες *''Έπεσε χάμου και εστριφογύριζε στο χώμα ο Σπύρος. Δεν ήταν ξεφωνητό αυτό που έβγανε, δεν ήταν κλάμα. Ήταν ότι πλείο άγρι, ότι πλείο σπαραχτικό μπορεί να βγάλει βασανισμένο κορμί''*⁶⁵², διαγράφοντας παράλληλα τον εξευτελισμό και την κακοποίηση του. Ο βασανισμός του μουσικού προκαλεί την αγανάκτηση των απλών και αγαθών ανθρώπων που παρακολουθούν την ειδεχθή σκηνή.⁶⁵³ Η στάση αυτή πιστοποιεί το ιδεολογικό υπόβαθρο του διηγήματος, το οποίο αναγνωρίζει γνήσια ανθρωπιστικά αισθήματα μονάχα στον καταπονημένο λαό του άστεως.⁶⁵⁴ Ο Σπύρος εν τέλει συμπιέζεται σε εξαθλιωμένες δραστηριότητες, για να θρέψει την τυφλή γυναίκα και το ορφανό εγγονάκι του. Αναγκάζεται να αγοράσει στρατιωτική κουραμάνια, η οποία είναι πολύ φθηνότερη απ' το ψωμί ενώ ο ταμίας που πληρώνει την σύνταξη στον ήρωα *''για την καλοσύνη του κρατάει τις 5 και 50''*⁶⁵⁵ Η τελευταία αναφορά του αφηγητή αναδεικνύει αφενός τον παρασιτικό χαρακτήρα του κρατικού μηχανισμού και αφετέρου τον τρόπο με τον οποίο οι δημόσιοι υπάλληλοι αποσπών μέρος της υπεραξίας απ' το κυκλοφοριακό προτσες.

Ο Λυκούδης στο τελευταίο μέρος του διηγήματος κατακρίνει τον επιφανειακό χαρακτήρα των φιλανθρωπικών εκδηλώσεων στο ελληνικό βασίλειο και μέμφεται την στάση των εύπορων απέναντι στα προβλήματα των φτωχών. Το ειρωνικό σχόλιο του συγγραφέα είναι δηλωτικό *''Η Φιλανθρωπία τρέχει με λαντώ, με αμαξάδες και λεκέδες χρυσογάλονους, με χρωματιστές κονκάρδες στο καπέλλο, κι αν ξεπεζέψη στο βούρκο, στα ανήλια στενόδρομα, που στενάζει η πείνα, που τουρτουρίζει η γδύμνια, θα λερώσει δίχως άλλο τα ώραια της μοτινία''*⁶⁵⁶. Ο συγγραφέας εντάσσει τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες στο γενικότερο πνεύμα της αστικής ιδεολογίας και συγκρότησης.⁶⁵⁷ Μέσα απ' το δηκτικό σχόλιο του αφηγητή προσλαμβάνουμε την σύνδεση των φιλανθρωπικών εκδηλώσεων με μισθοδοτικές δραστηριότητες καθώς

⁶⁵² Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 167.

⁶⁵³ *''Όλη η αγαθότης της ψυχής επαναστάτησε μέσα στους απλοϊκούς ανθρώπους''*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 168.

⁶⁵⁴ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 343.

⁶⁵⁵ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 171. Η αρπακτική συμπεριφορά των δημοσίων υπαλλήλων θίγεται και απ' τον Κουρτίδη στο χρονογραφικό του κείμενο *Αστυνόμοι και Αστυφύλακες* στο οποίο ο συγγραφέας κατακρίνει την συμπεριφορά των δημοτικών φοροειπρακτόρων, οι οποίοι *''Κατέβαλλον ιδιαίτεραν φροντίδα ν' αποσπωσι το χρήμα των ανθρώπων ει δυνατόν μετα του δέρματος των''*, Αρ. Κουρτίδης, *Αστυνόμοι και Αστυφύλακες*, Ημερολόγιο Σκόκου, τ. 17^{ος}, 1902, σελ. 213.

⁶⁵⁶ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 172-173.

⁶⁵⁷ *''Γι' αυτό ολίγη αρετή, ολίγες άγιες συγκινήσεις, ολίγη φιλανθρωπία, φέρνουν τόση ώμορφη ποκιλία στη ζωή''*, Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 173.

''Πόσοι και πόσαι προεδροι και σύμβουλοι και ταμίαι έπρεπε να καταργηθούν; Ότι θα εγίνοντο οι ιεροκέρηκες, οι δικηγόροι και οι δικασταί, όπου αν δεν υπήρχε στον κόσμο η αμαρτία και η αδικία θα εψοφούσαν της πείνας.''⁶⁵⁸ Με την αναφορά των δυο θανάτων που ''προέκυψαν εξ' ασιτίας''⁶⁵⁹ προσλαμβάνουμε τόσο την ουσία των αστικών κοινωνικών σχέσεων όσο και τον τρόπο με τον οποίο η αστικοποίηση και ο διευρυμένος εκχρηματισμός της οικονομίας προκάλεσαν εκτός απ' την υλική πρόοδο και τον αφανισμό ατόμων απο κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες. Έτσι, στην λογική του συγγραφέα η κοινωνική εξέλιξη είναι σύμφυτη με την πλήρη εξαθλίωση των ανθρώπων οι οποίοι είναι αποξενωμένοι απ' τα μέσα παραγωγής. Ενώ η αναληγσία των αστών σχολιάζεται δηκτικά ''αυτά με έκαναν να βάλω ολίγο νερό στο κρασί του ενθουσιασμού μου για την φιλανθρωπία''.⁶⁶⁰ Το διήγημα κλείνει με την περιγραφή της εξαθλίωσης του Σπύρου και την παρομοίωση του με το άλογο το οποίο ''αγκομαχά, όσο που να το ελεήση ο θάνατος''⁶⁶¹, η οποία εξυπηρετεί τον σκοπό της αφήγησης να αναδείξει δηλαδή ότι στο περιβάλλον της μοντέρνας πόλης (όπου η συνεκτικότητα της κοινότητας κατακερματίζεται) ο αδύναμος μουσικός μετατρέπεται σε σύμβολο των κατατρεγμένων κοινωνικών ομάδων.

Στο *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης* (1891) ο Λυκούδης μας παρέχει ποιοτικά στοιχεία τόσο για την έλλειψη πρόνοιας απ' την πλευρά του κρατικού μηχανισμού όσο και για την περιθωριοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών λόγω των αστικών κοινωνικών σχέσεων. Στην πρώτη σκηνή του διηγήματος, ο συγγραφέας μας παραθέτει τον βασανισμό ενός αλόγου απο έναν ιερέα. Η αναφορά του για τον ''οίκτον τον βαθύν''⁶⁶² που του ενέπνευσε η όψη του αλόγου και η παρουσίαση του ως ''αναίσθητος προς τα σκληρά κτυπήματα, άτινα ρυθμικώς κατέληγε δια της οζώδους ράβδου επι του τραχήλου του, επ' αυτής της ταλαιπώρου κεφαλή του ο ιερός αναβάτης του''⁶⁶³ συνδέονται με το γενικότερο νατουραλιστικό ρεύμα της εποχής, αλλά και αναδεικνύει την μετατροπή των ζώων σε φορείς κέρδους καθώς το άλογο ήταν φορτωμένο και εξοντωμένο απο την κούραση. Η πεζογραφία της εποχής χρησιμοποιεί το μοτίβο των βασανισμένων ζώων για να δείξει είτε την την υλική και ηθική έκπτωση των ανθρώπων, είτε την χρησιμοποίηση μηχανισμών βίας, τιμωρίας, εκφοβισμού και καταπίεσης για να μετατραπεί ένα ζώο σε πειθήνιο σκλάβο, όργανο

⁶⁵⁸ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 174.

⁶⁵⁹ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 176.

⁶⁶⁰ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 177.

⁶⁶¹ Εμμ. Λυκούδης, *Ο Απόστρατος Μουσικός*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 179.

⁶⁶² Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 203.

⁶⁶³ Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 204.

παραγωγής κέρδους.⁶⁶⁴ Η κακοποίηση του ζώου εντός της πόλης *''επι της οδού Πατησίων''*⁶⁶⁵, χώρου τυπικά συνδεδεμένου με τις έννοιες του πολιτισμού και της προόδου, εντάσσεται στην γενικότερη κριτική των πεζογράφων της περιόδου, οι οποίοι καταγράφουν το ανάλγητο του αστικού περιβάλλοντος.⁶⁶⁶ Στην προκειμένη περίπτωση, ο βασανισμός του ζώου δεν πραγματώνεται απο ένα περιθωριακό ή εξαθλιωμένο στοιχείο, αλλά απο έναν ιερέα (τυπικός φορέας ανθρωπισμού και συμπόνιας), γεγονός που πιστοποιεί ότι την βάνουση συμπεριφορά δεν την μεταχειρίζονται μονάχα τα λαϊκά στρώματα (όπως αναφέρει η Γκότση⁶⁶⁷) αλλά αποτελεί γενικευμένη πρακτική, ακόμα και των μεσαίων στρωμάτων. Το διήγημα μέσα απ' τον συμβολικό του τίτλο, παρομοιάζει το βασανισμένο άλογο (όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας άνηκε κάποτε στην στρατιωτική φρουρά) με τους γηραιούς ναύτες, οι οποίοι λόγω της πενιχρής σύνταξης που τους προσφέρει το κράτος είναι *''ζώντα ερείπια, φέροντα τα ράκη των ναυτικών ενδυμάτων των''*⁶⁶⁸ και αναγκάζονται να χρησιμοποιούν *''τας αποστεωθείσας, τας οζώδεις, τας τρεμούσας χείρας τους''*⁶⁶⁹ για να κερδίσουν κάποια παραπάνω χρήματα. Τα λόγια του συγγραφέα πιστοποιούν αφενός την ευαισθησία που τον διακρίνει και υποδεικνύουν αφετέρου την αμέλεια και την αδιαφορία των υπευθύνων. Μερικοί βρίσκουν εργασία *''αντί τεσσαρακοντάδραχμου μισθού επιτυχάνοντες θέσιν φύλακος εν τη υπηρεσία των φάρων και φανών''*⁶⁷⁰ αλλά οι περισσότεροι καταλήγουν πάμπτωχοι *''θνήσκωσι της πείνης''*⁶⁷¹ καθώς, όπως μας πληροφορεί ο αφηγητής, *''τα πάντα είναι σχετικά εν τη ατελευτήτω κλίμακι της ανθρωπίνης αθλιότητος''*⁶⁷². Ο Λυκούδης, μέσα απ' το συγκεκριμένο διήγημα καταγγέλει την έλλειψη κοινωνικής πρόνοιας, δείχνοντας ότι το πρόσωπο του κρατικού μηχανισμού είναι πιο σκληρό και άναλγητο, ακόμα και απ' τις δυσκολίες της θάλασσας, οι οποίες προβάλλονται γλαφυρά μέσα απο τις *Αναμνήσεις της Θάλασσας*.

⁶⁶⁴ Ο Μητσάκης ο συνεπέστερος (μαζί με τον Ροΐδη) πεζογράφος που ασχολήθηκε με το συγκεκριμένο μοτίβο παρουσιάζει την *Αρκούδα* ως *''πρόθυμος, υπακούουσα, επιταχύνει τον χορόν της [...] χορεύει, υποκρίνεται, χειροφιλεί, δέρεται, γρυλλίζει''*, Μιχ. Μητσάκης, *Η Αρκούδα*, στο *Έργο του...* ό.π., σελ. 223-225.

⁶⁶⁵ Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 203.

⁶⁶⁶ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 300.

⁶⁶⁷ Γεωρ. Γκότση, ό.π., σελ. 300-301.

⁶⁶⁸ Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 205.

⁶⁶⁹ Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 206.

⁶⁷⁰ Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 208.

⁶⁷¹ Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 208.

⁶⁷² Εμμ. Λυκούδης, *Αναμνήσεις απο της Θαλάσσης*, στο *Διηγήματα...* ό.π., σελ. 208.

Στο *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία* (1904) ο συγγραφέας για να πιστοποιήσει την αληθοφάνεια του αφηγηματικού μύθου επικαλείται την καταγραφή των λεγομένων του απ' τον ημερήσιο τύπο. Η διευκρίνιση που παρέχει στον αναγνώστη είναι χαρακτηριστική *''Δεν ενθυμούμαι καλά, αν το διάβασα σε πρωινή ή σε απογευματινή εφημερίδα και σε ποια, γιατί είναι απο τότε κάμποσα χρόνια. Ενθυμούμαι όμως την ιστορία αυτή με όλες της τις λεπτομέρειαις''*⁶⁷³. Το περιστατικό γύρω απ' το οποίο κινείται το διήγημα είναι η εγκατάλειψη δυο παιδιών στο βρεφοκομείο Αθηνών. Μέσα απ' το μοτίβο των δυο αυτών εγκαταλείψεων ο συγγραφέας θα αναδείξει αφενός την επίπλαστη ηθική που επικρατεί στο απρόσωπο άστυ και αφετέρου τον διαλυτικό χαρακτήρα των αστικών κοινωνικών σχέσεων. Το πρώτο παιδί ανήκει πρόδηλα σε αστική οικογένεια και αυτό προκύπτει απ' την ένδυση του του⁶⁷⁴, το οποίο η μητέρα του αναγκάζεται να το εγκαταλείψει για ηθικούς λόγους (καθώς κατά τα φαινόμενα είναι ανύπανδρη). Το σχόλιο του συγγραφέα *''όλο μου τον πόνο, όλο μου τον καϋμό, τον επιφύλαξα ακέρηο για το άμοιρο μικρό, το διωγμένο για πάντα''* συμπυκνώνει την άποψη του, ότι ο αστικός πολιτισμός προωθεί μια κίβδηλη ηθική την οποία τα μέλη του αδυνατούν να ακολουθήσουν. Το λογοτεχνικό μοτίβο των εγκαταλελειμμένων παιδιών (ή γυναικών) εκτός απο το ότι πιστοποιεί το δράμα της προόδου, το οποίο υφίστανται οι αδύναμες ομάδες του πληθυσμού⁶⁷⁵, εξισώνει τον αστικό πολιτισμό με την υλική εξύμνηση και την ηθική επικάλυψη.⁶⁷⁶ Ο Λυκούδης δράττεται της ευκαιρίας να κατακρίνει (για μια ακόμα φορά) τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες και τον επιφανειακό χαρακτήρα που τις ορίζει καθώς *''Έκρινα ότι δεν αξίζει τον κόπο να ενισχύη η φιλανθρωπία ίδρυμα (όπως το βρεφοκομείο) όπου χρησιμεύη ως κάλυμμα της εξωτερικής τιμής οικογενειών τέτοιας πάστας''*⁶⁷⁷. Η αφήγηση στην συνέχεια εξελίσσεται μέσα απο ένα λογοτεχνικό άλμα, όπου ο αφηγητής εμφανίζεται στον ίδιο χώρο όπου είχε πραγματοποιηθεί το

⁶⁷³ Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα*, Βιβλιοπωλείο Εστίας, Αθήνα, 1924, σελ. 146.

⁶⁷⁴ *''Όλα με πλαίσιο απο βαρύτιμες καλλιτεχνικαίς δαντέλαις, και φιογκάκια απο όλο γαλάζιαις κορδέλλαις''*, Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 147.

⁶⁷⁵ Ένα λήμμα απ' τους *Άθλιους* του Hugo αναδεικνύει το πώς τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού βιώνουν επι της ουσίας το δράμα της εξέλιξης *''Αυτό το χλωμό πλασματάκι μεγαλώνει στην κακομοιρία και στις στερήσεις, ζει τις κοινωνικές συνθήκες όσο κανένας άλλος, είναι μάρτυρας για όλα τα κακά''*, Vic. Hugo, ό.π., σελ. 389.

⁶⁷⁶ Η αγανάκτηση του συγγραφέα διατυπώνεται με την μορφή κοινωνικού μανιφέστου *''Πόσο τραγικά ήσαν τα λούσα με τα οποία το εξεπόρτισαν το άκακο, και πόσον χλευσαστικά τα αρώματα που εμούσκεψαν τα ρουχαλάκια του''*, Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 148.

⁶⁷⁷ Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 148.

προηγούμενο συμβάν. Πρωταγωνίστρια της δεύτερης σκηνής είναι μια νεαρή, φτωχή γυναίκα η οποία βρέθηκε παγωμένη μπροστά στο κτίριο του Βρεφοκομείου. Οι συναθροισμένοι περαστικοί που την συναντούν απλά φλυαρούν περι βοήθειας, αλλά επι της ουσίας δεν κάνουν τίποτε. Αυτό προκαλεί την οργή του αφηγητή ο οποίος σχολιάζει *''Και έτσι διασταυρόνουνταν σχέδια και αντιλογίαις άκαρπους, γιατί κανείς απο κείνους που επρότειναν τα σχέδια, δεν εννοούσε να τα εκτελέση και ο ίδιος''*⁶⁷⁸. Όπως μας πληροφορεί ο αφηγητής-παντογνώστης, ο σύζυγος της νεκρής γυναίκας είχε συμμετάσχει στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, όπου η Ελλάδα ηττήθηκε κατά κράτος απ' τον τουρκικό στρατό (και αναγκάστηκε να καταβάλει υπέρογκες στρατιωτικές αποζημιώσεις).⁶⁷⁹ Μετά την ανακωχή και την είδηση του θανάτου του συζύγου της ηρωίδα, εξαναγκάζεται να μετοικήσει στην Αθήνα για να εξασφαλίσει την επιβίωση της. Με την βοήθεια των συμπατριωτών της η Φλουρή (η ηρωίδα) βρίσκει εργασία σε ένα αρχοντικό σπίτι ως παραβυζάστρα. Η ιατρική όμως εξέταση απο τον ιατρό της πλούσιας οικογένειας είναι καταδικαστική με αποτέλεσμα να χάσει την εργασία της.⁶⁸⁰ Η Φλουρή εν τέλει εξωθείται σε βαριά χειρονακτική εργασία πιστοποιώντας την δυσχέρεια που συνεπάγονται οι αστικές κοινωνικές σχέσεις και η κατήχηση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων.⁶⁸¹ Η εισοδηματική ένδεια την αναγκάζει να δώσει το παιδί της στο Βρεφοκομείο. Μέσα απ' τις σκέψεις της ηρωίδος, ο Λυκούδης κατακρίνει τις κοινωνικές παροχές του κράτους (το οποίο δεν φροντίζει για τα διπλάρφανα του πολέμου) αποτυπώνοντας ουσιαστικά τον ταξικό χαρακτήρα της δομής του. Η δραματικότητα της σκηνής με την σύγκρουση ανάμεσα στην επιθυμία της γυναίκας (να μην αποχωριστεί το παιδί της) και στην λογική (η οποία ενσαρκώνεται μεταφυσικά με την φωνή της Μοίρας) κορυφώνει την τραγικότητα της

⁶⁷⁸ Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 151.

⁶⁷⁹ *''Ήταν Δεκέμβριος του 1896. Όταν άνοιξε το τουφέκι στην Θεσσαλία με τον ρεζιλικό πόλεμο του 1897, και με μόναις άσπρες σελίδες το Ρεβένι και το Βελεστίνο''*, Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 153.

⁶⁸⁰ *''Αυτή έχει σπηλαιάς και εις τας δυο πνεύμονας. Φθυσική στο έσχατο στάδιο''*, Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 156.

⁶⁸¹ *''Μια δουλεία στα καμινάδικα, βαρεία δουλειά, που θα την έφερνε γληγωρότερα στο τέλος''*, Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 156. Η αναφορά αυτή θίγει το ζήτημα της γυναικείας απασχόλησης, η οποία είναι πλέον εξαιρετικά έντονη στο γύρισμα του αιώνα. Όπως μας πληροφορεί η Λήδα Παπαστεφανάκη η γυναικεία εργατική δύναμη μνείται στην τεχνική μόρφωση μαθητεύοντας, συνήθως άμισθα, στα εργαστήρια και στα εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά, Λήδα Παπαστεφανάκη, *Μισθωτή Εργασία, στο Η Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο ...*, ό.π., σελ. 260. Το συμπέρασμα της συγγραφέως ενισχύεται απ' την αναφορά του Κουρτίδη *''Αλλά μέχρις ότου καταστή ικανή (η εργάτρια) να κερδαίνει δυο δραχμάς την ημέραν οποίαν οδυνηράν και άθλιαν μαθητείαν διήλθε! Ποσάκις επέστρεψε με κενάς τας χείρας, άνευ λεπτού, ότε ήτο μικρά και ως μόνην αμοιβήν ελάμβανε μιαν δεκάραν στε επήγαινε φορέματα εκ του καταστήματος εις τινά οικίαν''*, Αρ. Κουρτίδης, *Αι Εργάτιδα των Αθηνών...*, ό.π., σελ. 266.

Φλουρής και σκιαγραφεί τον τρόπο με τον οποίο οι εγχρήματες σχέσεις προωθούν ακόμα και τον φυσικό αφανισμό. Η τελική σκηνή με την ηρωίδα να κάθεται έξω από το άσυλο *΄΄σαν να ήθελε ακόμη και πεθαμένη να το φρουρή εκεί απόζω το παιδάκι της΄΄*⁶⁸² έρχεται σε άμεση αντίστιξη με την πρώτη σκηνή του διηγήματος, στην οποία η κόρη της αστικής οικογένειας εγκατέλειψε το μωρό της στο Βρεφοκομείο επιβιβαζόμενη στην αρχοντική άμαξα. Μέσα απ΄ το παράδειγμα των δυο μητέρων, ο Λυκούδης παρουσιάζει την αντίθεση που επικρατεί ανάμεσα σε δυο κόσμους, διαγράφοντας με ενάργεια πως οι ηθικές απαιτήσεις δεν συνάδουν με την καθαυτή δομή της κοινωνιάς. Μέσα απ΄ το παράδειγμα της φτωχής μητέρας προσλαμβάνουμε την εξέλιξη των κοινωνικών διεργασιών, την παντελή έλλειψη ενός κράτους πρόνοιας και τον τρόπο με τον οποίο οι οικονομικές διαδικασίες αποξενώνουν και εν τέλει αφανίζουν τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού.

Στην *Απόφαση της Τύχης* (1905) το οποίο συντελείται γύρω απ΄ τον κεντρικό ήρωα τον Μίμη Ευτυχίδη, ο Λυκούδης μας παρέχει πλήθος οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών, διαγράφοντας επι της ουσίας τον διευρυμένο χαρακτήρα των εγχρήματων σχέσεων. Ο ήρωας του διηγήματος είναι αστός καθώς *΄΄έχη ετήσιον εισόδημα-ο υπολογισμός κατά προσέγγισιν-δυο περίπου χιλιάδων λιρών χρυσών΄΄*⁶⁸³ το οποίο με την αναγωγή στη δραχμή *΄΄το καθιστούν υπερδιπλάσιον΄΄*⁶⁸⁴. Μέσα απ΄ την αναφορά αυτή είναι πρόδηλη η χαμηλή αξία της δραχμής, γεγονός που οφείλεται στην εκτεταμένη υποτίμηση της, η οποία είναι σταθερό φαινόμενο της ελληνικής οικονομίας μετά την δεκαετία του 1880. Ο Ευτυχίδης (όντας γιός ομογενούς) *΄΄είχε κληρονομήσει και μερικάς προκαταλήψεις περι της τύχης των εν Ελλάδι επιχειρήσεων΄΄*⁶⁸⁵, αποτελώντας το χαρακτηριστικό παράδειγμα της εποχής. Γενικά (όπως έχουμε αναφέρει σε πρότερο σημείο της εργασίας) οι επενδυτικές δραστηριότητες των ομογενών ήταν μη παραγωγικού χαρακτήρα και κατευθυνόταν σε τομείς με έντονα κερδοσκοπικό περιεχόμενο. Οι *προκαταλήψεις* για τις οποίες κάνει λόγο ο συγγραφέας εκφράζουν επι της ουσίας μια ολόκληρη περίοδο. Είναι αναντίρρητο, ότι όλες οι κυβερνήσεις (ειδικά του Χαριλάου Τρικούπη) είχαν στηρίξει το καπιταλιστικό άλμα της ελληνικής οικονομίας στις επενδύσεις του ομογενιακού κεφαλαίου. Όμως οι *΄΄Χρυσοκάνθαροι΄΄* (όπως τους κατονομάζει ειρωνικά η

⁶⁸² Εμμ. Λυκούδης, *Δύο Μητέρες-Συγκριτική Ψυχολογία*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 161.

⁶⁸³ Εμμ. Λυκούδης, *Η Απόφασις της Τύχης* στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 164.

⁶⁸⁴ Εμμ. Λυκούδης, *Η Απόφασις της Τύχης*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 164.

⁶⁸⁵ Εμμ. Λυκούδης, *Η Απόφασις της Τύχης*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 164.

πεζογραφία της εποχής) δραστηριοποιήθηκαν κυρίως σε κερδοσκοπικές-χρηματιστικές δραστηριότητες, επιβεβαιώνοντας τον γενικευμένο χαρακτήρα του φασματικού κεφαλαίου (fictitious capital)⁶⁸⁶. Συνεχίζοντας, ο Λυκούδης μας πληροφορεί για τις δραστηριότητες του ομογενειακού κεφαλαίου, οι οποίες (όπως μαρτυρά και η ιστοριογραφία του 19^{ου}) έχουν βάση το εξωτερικό και όχι την Ελλάδα. Όπως χαρακτηριστικά μας πληροφορεί ο συγγραφέας, *''Εις το Νοβογοροσίσκι της Ρωσίας εμπορεύετο προ πολλού, εις Έλλην, ο κύριος Ιωάννης Τζιρίκογλους''*⁶⁸⁷, ο οποίος λόγω της Μεγάλης Ύφεσης (1873-1896) ήρθε στην Αθήνα για να περισώσει την *''μεγάλην περιουσίαν του''*.⁶⁸⁸ Ο Ευτυχίδης αποφασίζει να νυμφευθεί την κόρη του Τσιρίκογλου, λαμβάνοντας ως προίκα δυο εκατομμύρια δραχμές. Η απόφαση του γάμου μεταξύ των δυο πλούσιων γόνων πιστοποιεί την τάση των πλούσιων οικογενειών (ιδίως των εμπόρων) να προσφεύγουν σε επιγαμίες ώστε να αυξήσουν την χρηματική και εμπορική τους ισχύ⁶⁸⁹. Ο Ευτυχίδης την επόμενη ημέρα λαμβάνει δυο πλαστά γράμματα στα οποία αναφέρεται αφενός η απώλεια της περιουσίας του λόγω της χρωκοπίας της *Αγγλοκαναδοστραλίας Λιμιτέδ* και αφετέρου η διάλυση του αρραβώνα του με την κόρη του πλούσιου ομογενούς. Ο ήρωας απελίζεται και επιζητά τρόπους αυτοκτονίας για να γλυτώσει απ' την υλική του έκπτωση, η οποία αυτοχειρία δεν πραγματώνεται λόγω μιας σειράς κωμικών γεγονότων. Εν τέλει, ο Ευτυχίδης αντιλαμβάνεται την πλαστότητα των γραμμάτων, δεν αυτοκτονεί και επικυρώνει τον τίτλο του διηγήματος.

⁶⁸⁶ Η αναλυτική κατηγορία του φασματικού κεφαλαίου είναι εξαιρετικά σημαντική για την κατανόηση του συγκεκριμένου χρονικού ανίσματος. Στην περίπτωση για παράδειγμα της αγοράς μέσω παραγωγής, σημαντικό τμήμα του αρχικού κεφαλαίου είναι φασματικό. Τα μέσα παραγωγής αγοράζονται έναντι εμπορικής πίστωσης, έναντι κάποιας υπόσχεσης πληρωμής στο άμεσό ή απώτερο μέλλον, ένα προτσεσ που κατά κανόνα εμπλέκει την αρχέγονη μορφή παραγωγής ιδιωτικού πιστωτικού χρήματος. Όπως αναφέρει ο D. Harvey, τα πλεονεκτήματα του ιδιωτικού χρήματος είναι η ευελιξία που το διακρίνει, καθώς η σύνδεση του με το προτσεσ παραγωγής και κυκλοφορίας συνεπάγονται το χαμηλό του κόστος παραγωγής σαν χρήμα, D. Harvey, *The Limits to Capital*, Verso, New York, 1999, σελ. 250-252.

⁶⁸⁷ Εμμ. Λυκούδης, *Η Απόφασις της Τύχης*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 165.

⁶⁸⁸ Εμμ. Λυκούδης, *Η Απόφασις της Τύχης*, στο *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα...*, ό.π., σελ. 165. Ο Δεριλής μας πληροφορεί ότι η τάση επιστροφής των ομογενών στην Ελλάδα αφορμήθηκε σε ορισμένες περιόδους διεθνών κρίσεων ή εθνικιστικών κινημάτων στους τόπους εγκατάστασης τους, είναι δηλαδή απότοκο των νέων οικονομικών πιέσεων που στο παρελθόν δεν υπήρχαν σε τέτοιο βαθμό, Γ. Δεριλής, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας και η Ελλαδική Αστική Τάξη*, στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ου}-20^{ου} αιώνας)*..., ό.π., σελ. 150. Βέβαια, στον 19^ο αιώνα ακόμα και ο Ανδρέας Συγγρός ένας από τους ελάχιστους Έλληνες της Διασποράς, που είχε επιλέξει την Αθήνα, ως κύριο τόπο διαμονής, δεν μετέφερε στο ελληνικό βασίλειο τον κύριο όγκο των δραστηριοτήτων, όταν έφυγε απ' την Κωνσταντινούπολη, αλλά στην Αίγυπτο, Ανδ. Συγγρός, ό.π., τομ. 1^ο, σελ. 158.

⁶⁸⁹ Για μια εκτενέστερη επισκόπηση του συγκεκριμένου ζητήματος δες: Χάρ. Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα, 1996.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η συγκεκριμένη εργασία είχε σαν πρόσηλο σκοπό της να αναδείξει την ιστορική σημασία των λογοτεχνικών καταγραφών της περιόδου 1870-1910, αναδεικνύοντας επι της ουσίας τον εξαιρετικά σημαντικό χαρακτήρα των συγκεκριμένων πηγών. Οι δυσκολίες που προέκυψαν κατά την διάρκεια της εκπόνησης ήταν αναπόδραστες λόγω του χαρακτήρα και του πλήθους των πληροφοριών που ελέγχθησαν. Η διαστάυρωση και η κριτική πρόσληψη των πραγματολογικών στοιχείων αναπόφευκτα βαραίνει τον γράφοντα καθώς δεν εξήχθησαν απο κάποια δευτερογενή αναφορά (και όπου αυτό έγινε η πηγή καταγράφηκε με την ανάλογη επιστημονική αυστηρότητα) μας αποτελούν συμπεράσματα μιας διεργασίας πρωτογενούς. Καταβλήθηκε προσπάθεια να ενταχθεί αυτό το πλήθος των αναρίθμητων πληροφοριών μέσα σε ένα σαφώς ορισμένο ιστορικό πλαίσιο, ώστε να μην υπάρχει μια καταγραφή στο κενό. Έτσι, συντελέστηκε, ως όφειλε η αναγκαία στάθμιση για να περιορισθούν οι αντιστορικές αυτονομίες που προέκυπταν μέσω των δομολογικών αναλύσεων που καταγράφηκαν. Η σημασία των λογοτεχνικών καταγραφών κατέστη εναργής στο κύριο σώμα της εγγραφής μας, καθώς το πλαίσιο των πραγματολογικών και ιδεολογικών στοιχείων που προέκυψε είναι εντυπωσιακά ευρύ και κυρίως, συγκεκριμένο. Η εγγενής, εκσυγχρονιστική, τάση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που καταγράφηκε δημιουργικά, υπήρξε η μεθοδολογική αιχμή του συγκεκριμένου κειμένου. Έτσι, η συγκομιδή της έρευνας, σε πλήρη συμφωνία με την μεθοδολογική μας αρχή, κατέδειξε ότι παρότι η συγκεκριμένη περίοδος που παραδοσιακά έχει συνδεθεί με την άνθηση της εθνογραφικής, ειδυλλιακής πεζογραφίας, η πρωτεύουσα βρίσκεται αποτελεί το αφηγηματικό κέντρο πλήθους σύντομων λογοτεχνικών αναφορών.

Οι λογοτέχνες, όντας αναντίρρητα συστατικά μέρη ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, μετέγραψαν τις εκδηλώσεις της κοινωνικής εξέλιξης και παρέθεσαν (ο καθένας σύμφωνα με την ιδεολογική συγκρότηση) με μια εξαιρετικά διεισδυτική προοπτική την μεταλλαγή του κοινωνικού προτσές. Η πρόσληψη του αστικού φαινομένου (το οποίο αναντίρρητα υπήρξε το κυρίαρχο της περιόδου αυτής) αποτέλεσε κεντρικό ζητούμενο για μια εποχή άρρηκτα συνδεδεμένη με την διαδικασία της αστικοποίησης, τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού και ομογενοποίησης του εθνικού χώρου. Έτσι, η Αθήνα, υπήρξε ο ιδεολογικός τόπος που προσδιόρισε την πολιτική σημασία, τον συμβολικό ρόλο και την χωροταξική διαμόρφωση της νέας

πόλης. Μέσα απο τον αφηγηματικό λόγο, μορφοποιήθηκαν, κρίθηκαν ή ακόμα και αναπροσαρμόστηκαν οι έννοιες του άστεως και της αστικής εμπειρίας και χρωματίστηκε λογοτεχνικά το συγκεκριμένο βίωμα του κατοίκου της Αθήνας σε μια περίοδο εντονότατου εξαστισμού. Η αστική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα, διαπλέχθηκε αυταπόδεικτα με τον ρεαλισμό και αναδύθηκε εξαιρετικά ευέλικτη ώστε να ενσωματώσει στον κορμό της διαφορετικούς υφολογικούς τρόπους και διαφοροποιημένα λογοτεχνικά μοτίβα απο την κριτική, καυστική ειρωνία, την διδακτική ευθυμογραφία και το μελόδραμα, ως τον νατουραλισμό, τον ακραίο βερισμό, τον αισθητισμό ή τον πρωτεικό συμβολισμό. Ανεξάρτητα απ' το περιεχόμενο της σκηνογραφίας της (θετική ή αρνητική) τα κείμενα της αστικής πεζογραφίας απεικονίζουν με αληθοφανή τρόπο, ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές της σύγχρονης τους, αστικής κοινωνίας. Αυτό που χαρακτηρίζει τους πεζογράφους της εποχής είναι η διαλεκτική αντίθεση του ενθουσιασμού για τα απότοκα του εκσυγχρονισμού και της καταδίκης της αστικής ζωής για την ανασφάλεια και την εξαχρείωση που επιφέρει. Έτσι, η γοητεία και η άπωση που ασκεί η αστικοποίηση, και όπως αυτή εγγράφεται στα κείμενα της δημιουργικής γραφής συντελούν στο παραπάνω απο ένα πρόσωπα της πρωτεύουσας. Οι συγγραφείς προερχόμενοι στην συντριπτική τους πλειοψηφία είτε απ' τις παροικίες του εξωτερικού, είτε απ' τον μικρόκοσμο των επαρχιών της χώρας (ο Παπαδιαμάντης απ' την Σκιάθο, ο Ροΐδης απ' την Σύρο, ο Μητσάκης απ' την Σπάρτη και ο Λυκούδης απ' το Ναύπλιο) αντιμετωπίζουν την πόλη μέσα απ' την φρέσκια ματιά ενός εξωτερικού, αντικειμενικού παρατηρητή και διαγιγνώσκουν μέσα απ' τις εμπειρίες τους τα ελλείμματα της. Έτσι, ο Βλάχος, ο μοναδικός "αθηναίος" των υπο εξέταση πεζογράφων κατακρίνει συστηματικά και διακωμωδεί τις έξεις και τις νοοτροπίες των μεσαίων στρωμάτων, τα οποία παρατήρει εκ του σύνεγγυς απ' την δεκαετία του 1850. Οι καταγραφές του, αιχμηρές ή ανάλαφρες διαγράφουν το σύνολο του κοινωνικού ιστού αφού οι διάφορες ενασχολήσεις του συγγραφέα του προσέφεραν την δυνατότητα να έχει παραστάσεις απ' όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ο Ροΐδης, φιλελεύθερος, εξευρωπαϊσμένος και κυρίως δηκτικός καταφέρεται εναντίον του ανήθικου και παρεμβατικού μηχανισμού εξουσίας, ο οποίος καταπιέζει ασφυκτικά τους πολίτες της κεντρικής πόλης. Για τον Ροΐδη, ο κήπος του αθηναϊκού άστεως δεν είναι αυτοφυής μα προϊόν συγκεκριμένης καλλιέργειας. Οι ευρωπαϊκές του παραστάσεις τον οδηγούν αυταπόδεικτα να επιζητά την ανάδειξη της Ελλάδας σε μια δυτικού τύπου αστική κοινωνία. Ο Παπαδιαμάντης στα *Αθηναϊκά του Διηγήματα* η

λιτή εγγραφή της πόλης αναδεικνύει εντονότερα την αναληγσία της αστικής διαβίωσης. Έτσι, ο κυνισμός του συγγραφέα εξωθεί τον αναγνώστη να αντιδράσει εναντίον της δικής του αστικής διαβίωσης. Συνοικίες, οικήματα, ακόμα και άνθρωποι συναιρούνται μέσα σε μια ομοιόμορφη εικόνα αστικής εξαθλίωσης διαγράφοντας την εικόνα της παπαδιαμαντικής πόλης. Στον Μητσάκη, σκιαγραφείται η εξελικτική πορεία της σύγχρονης αστικής κοινωνίας μέσα απ' την παθολογική παρατήρηση της εξωτερικής εμφάνισης, της συμπεριφοράς και της ψυχοσύνθεσης των ατόμων. Για τον Μητσάκη ο νεοελληνικός πολιτισμός είναι ένα υβρίδιο επιφανειακών προσαρμογών στα ευρωπαϊκά πρότυπα, με πλήθος ανατολικών καταλοίπων τα οποία περιορίζουν την δυνατότητα του κράτους να εκμοντερνιστεί και να αποκτήσει ενιαία πολιτισμική ταυτότητα. Ενώ στα κείμενα του Λυκούδη, είναι πρόδηλος τόσο ο αισθητισμός, όσο και η ευαισθησία του συγγραφέα τα οποία τον οδηγούν σε λογοτεχνήματα κοινωνιολογικού χαρακτήρα.

Η μελέτη της αστικής πεζογραφίας του ύστερου 19^{ου} αιώνα συνεισφέρει (εκτός απ' την συνολικότερη κατανόηση των γραμματολογικών τάσεων) στο να κατανοήσουμε και άλλα, ευρύτερα ζητήματα, ιστοριογραφικού χαρακτήρα, όπως την πρόσληψη της έννοιας του αστικού πολιτισμού, την διαδικασία εκσυγχρονισμού της χώρας αλλά και τις εγγενείς αντιφάσεις που παρουσιάζει η ελληνική κοινωνία. Η Αθήνα αντιμετωπίζεται στην πεζογραφία της εποχής (αλλά και στην συγκεκριμένη εργασία) ως μια μικρογραφία του ελληνικού βασιλείου στο εσωτερικό της οποίας συναρθώνονται οι νεότερες μεταβολές που συντελούνται στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Μέσα απ' την αστική λογοτεχνία προσλαμβάνουμε πλήθος στοιχείων, τα οποία χρωματίζουν ποιοτικά τις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες της εποχής: Απο τις αντιδράσεις απέναντι στην διαδικασία μετάβασης σε μια αστική κοινωνία, της λειτουργίας των θεσμών, της δυσκολίας ανθρώπινης επικοινωνίας μέχρι και τα αντιθετικά παρεπόμενα όπως την κοσμικότητα, την πολυχρωμία και την ποικιλία των εμπειριών. Οι πεζογράφοι, στρέφουν την προσοχή τους στις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης στην πρωτεύουσα, στην μεταλλαγή των διαπροσωπικών σχέσεων και απεικονίζουν την Αθήνα ως ένα χώρο πολιτιστικά, ηθικά και κοινωνικά διαβρωμένο. Αναπαριστούν με καθαρότητα την πλήρη κοινωνική αντίστιξη και τις δυσάρεστες συνέπειες του αστικού φαινομένου πάνω στα στρώματα των αδυνάτων, ενώ στέκονται επικριτικοί στον κατευθυνόμενο πολιτισμικό χαρακτήρα της άρχουσας τάξης.

Επομένως ο χαρακτήρας των πεζογραφημάτων της περιόδου μας παρέχει την δυνατότητα να προσλάβουμε στοιχεία που χρωματίζουν τον κοινωνικό ιστό της εποχής. Βέβαια, μια ενδελεχέστερη ανάλυση η οποία θα λάβει υπόψη της τόσο τις υπόλοιπες λογοτεχνικές κατηγορίες (ποίηση και παραλογοτεχνία) όσο και τα κείμενα που σαν χώρο δράσης έχουν τα υπόλοιπα αστικά κέντρα του ελληνισμού (Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια και Σμύρνη) θα καταλήξει σε συνολικότερα συμπεράσματα. Ολοκληρώνοντας, οι λογοτεχνικές καταγραφές είναι αυταπόδεικτα πηγή ιστορικής γνώσης. Μέσα απ' την αποδόμηση του λογοτεχνικού υποστρώματος είμαστε σε θέση να προσλάβουμε (εκτός του αισθητικού περιεχομένου) ιστορικά συμφραζόμενα. Ο πλούτος των πληροφοριών που μας παρέχουν είναι αδιαμφισβήτητος. Όμως καθήκον του ιστορικού είναι να αποδελτιώσει, να διασταυρώσει και να προσαρμόσει τον συγκεκριμένο πλούτο προς τον σκοπό της έρευνας, ώστε να καταλυθούν μερικά στρεβλού τύπου ιδεολογήματα, που τόσο έχουν καταπονήσει την επιστήμη.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσση & απο Μετάφραση

Αγριαντώνη, Χρ., *Βιομηχανία*, στο *Η Ανάπτυξη της της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, (επιμ) Κώσ. Κωστής & Σωκρ. Πετμεζάς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Μάρτιος 2006

Anderson, Per., *Το Απολυταρχικό Κράτος*, μτφ. Ελένη Αστερίου, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1986

Ανώνυμος, *Η Στρατιωτική Ζωή εν Ελλάδι: Χειρόγραφον Έλληνοσ υπαξιωματικού*, Βιβλιοπωλείον Χρήστου Δημόπουλου, Τυπογραφειον «Το Τρίγωνο», Βράιλα, 1870
Αραγής, Γιώρ., *Αστική Εμπειρία και Αστική Ιθαγένεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Σόκολης, Αθήνα, 2001

Αρώνη, Καίτη & Τρίχα, Λύν., (επιμ), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Εποχή του*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2000

Ασδραχάς, Σπ., *Ζητήματα Ιστορίας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1983

Βαλαωρίτης, Ιωάνν., *Ιστορία Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1988

Βαλέτας, Γιωρ., *Παπαδιαμάντης. Η ζωή-το έργο-η εποχή του*, 2^η Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Βίβλος, Αθήνα, 1954-1955

Beaton, Rod., *Εισαγωγή στην Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία: Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992*, μτφ. Ευαγγ. Ζούγρου & Μαρ. Σπανάκη, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1996

Βεργόπουλος, Κων., *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Εξάντας, Αθήνα, 1978

Βιζυηνός, Γεώρ., *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, μετά προλόγου Κώστα Παλαμά, Εκδότης Ι.Ν. Σιδέρης, Αθήνα, [χ.χ]

Βιζυηνός, Γεωρ., *Το Αμάρτημα της Μητρός μου*, Περιοδικό Εστία, τομ. 15^{ος}, Αρθ. 380-382, 1883

Βικέλας, Δημ., *Λουκής Λάρας*, στα *Άπαντα*, τομ. 2^{ος}, (επιμ) Άλκης Αγγέλου, Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα, 1997

Βικέλας, Δημ., *Το Νεκροταφείο των Αθηνών*, Περιοδικό Εστία, τομ. 17^{ος}, Αρθ. 440, 1884

Βίττι, Μαρ., *Ιδεολογική Λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*, 3^η Έκδοση, Κέδρος, Αθήνα, 1991

- Βίττι, Μαρ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 2003
- Βλάχος, Άγγ., *Ανάλεκτα: Διηγήματα, Κοινωνικά Εικόνες και Μελέται*, 2 τόμοι, Εκδόσεις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1901
- Βλάχος, Άγγ., *Διηγήματα. Κοινωνικά Εικόνες και Μελέται*, (επιμ) Παντ. Βουτουρής, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1997
- Βουτουρής, Παντ., *Ως εις καθρέπτην...Προτάσεις και Υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1995
- Γεωργουσόπουλος, Κωσ., *Η ελληνική κοινωνία μέσα απο το θέατρο του 19^{ου} αιώνα*, στο Τσαούσης, Δημ., *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1984
- Γκότση, Γεωρ., *Η ζωή εν τη Πρωτευούση: Θέματα Αστικής Πεζογραφίας απο το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2004
- Δερτιλής, Γιώρ., *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880-1909*, 3^η Έκδοση, Εξάντας, Αθήνα, 1985
- Δερτιλής, Γιώρ., *Ο ελληνισμός της Ομογένειας και η ελλαδική αστική τάξη*, στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, (επιμ) Γ. Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής, Εκδόσεις Αντ. Σακκουλά, Αθήνα, 1991
- Deschamps, Gas., *Η Ελλάδα σήμερα: Οδοιπορικό 1890: Ο κόσμος του Χαριλάου Τρικούπη*, μτφ. Αικ. Δαούτη, προλ.-σχόλ. Α. Νικολοπούλου, Εκδόσεις Τροχαλίας, Αθήνα, 1992
- Δημαράς, Κων., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Απο τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, 9^η Έκδοση, Γνώση, Αθήνα, 2000
- Hegel, Gyorgy, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα, 2000
- Hilton, Rod., *Καπιταλισμός, τι σημαίνει η λέξη*, στο *Η μετάβαση απο τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, (επιμ) Παύλος Γρεβενίτης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1982
- Hobsbawm, Er., *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, μτφ. Δημοσθ. Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2006
- Hugo, Vic., *Οι Άθλιοι*, μτφ. Γιάννης Κούχ, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 1998
- Καιροφύλλας, Γιάνν., *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι 1834-1934*, 2 τόμοι, Εκδόσεις Φιλοπότη, Αθήνα, [χ.χ]
- Καλλιγιάς, Παύλ., *Θάνος Βλέκας*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1987

- Καρδάσης, Βασ., *Απο του ιστίου εις τον ατμόν: ελληνική εμπορική ναυτιλία 1858-1914*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1993
- Καρδάσης, Βασ., *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία 1832-1914 στο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)* (επιμ) Γ. Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής, Εκδόσεις Αντ. Σακκουλά, Αθήνα, 1991
- Καρδάσης, Βασ., *Σύρος: Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1987
- Καρκαβίτσας, Ανδ., *Η Λυγερή*, (φιλ. επιμ) Π.Δ. Μαστροδημήτρης, Ίδρυμα Κώστας και Ελένης Ουράνη, Αθήνα, 1994
- Καρκαβίτσας, Ανδ., *Ο Ζητιάνος*, Έκδοσις Τρίτη Επιδιορθωμένη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1925
- Κορασίδου, Μαρ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα, 1996
- Κοτζιάς, Αλ., *Τα Αθηναϊκά Διηγήματα και δυο δοκίμια για το χρόνο*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1992
- Κουρτίδης, Αρ., *Αθηναϊκά Χρονικά*, Περιοδικό Κλειώ, τομ. 3^{ος}, Αρθ. 45, 1887
- Κουρτίδης, Αρ., *Αι Εργάτιδα των Αθηνών*, Ημερολόγιο Σκόκου, τομ. 4^{ος}, 1889
- Κουρτίδης, Αρ., *Αστυνόμοι και Αστυφύλακες*, Ημερολόγιο Σκόκου, τομ. 17^{ος}, 1902
- Κουρτίδης, Αρ., *Ενοικιάσεις και Μετοικήσεις, εικόν εκ του αθηναϊκού βίου*, Περιοδικό Εστία, τομ. 20^{ος}, Αρθ. 505, 1885
- Κουρτίδης, Αρ., *Επανερχονται*, Περιοδικό Εστία, τομ. 14^{ος}, Αρθ. 352, 1882
- Κουρτίδης, Αρ., *Η ισορροπία της ευτυχίας*, Ημερολόγιο Σκόκου, τομ. 3^{ος}, 1888
- Κουρτίδης, Αρ., *Οι Τύρρανοι των Ζώων*, Περιοδικό Εστία, τομ. 14^{ος}, Αρθ. 335, 1882
- Κουρτίδης, Αρ., *Το Τέλος του Ονείρου*, Περιοδικό Εστία, τομ. 17^{ος}, Αρθ. 440, 1884.
- Λαλιώτου, Ιωάνν., *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, μτφ. Πελαγία Μαρκέτου, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2006
- Lenin, V.I., *Ο Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2005
- Lukacs, Gyorgy, *Μελέτες για τον Ευρωπαϊκό Ρεαλισμό: Αισθητική και Κοινωνιολογική Ανάλυση του έργου των: Μπαλζάκ, Σαντάλ, Ζολά, Τολστόϊ, Ντοστογιέφσκι, Γκόργκι και άλλων*, μτφ. Τίτος Πατρίκιος, Εκδοτικόν Ινστιτούτον Αθηνών, Αθήνα, 1957

- Λυκούδης, Εμμ., *Γύρω εις τον Τόπον μας-Διηγήματα*, Βιβλιοπωλείο Εστίας, Αθήνα, 1924
- Λυκούδης, Εμμ., *Διηγήματα*, υπεύθ. Έκδοσ. Μανόλης Αναγνωστάκης, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1990
- Λυριντζής, Χρ., *Πολιτική και Πελαταιακό Σύστημα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα στο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ου}-20^{ου} αιώνας)*, (επιμ) Γ. Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής, Εκδόσεις Αντ. Σακκουλά, Αθήνα, 1991
- Marx, Karl & Engels, Fr., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2008
- Marx, Karl, *Το Κεφάλαιο*, 3 τόμοι, μτφ. Παν. Μαυρομάτης, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2002
- Marx, Karl & Engels, Fr., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, 2 τόμοι, μτφ. Κ. Φιλίνης, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1997
- Μαστροδημήτρης, Παν., *Η Νεοελληνική Σύνθεση. Θέματα και Κατευθύνσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1999
- Μητσάκης, Κων., *Ο Άγγελος Βλάχος και το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Εκδόσεις Καρδαμίστα, Αθήνα, 1988
- Μητσάκης, Μιχ., *Πεζογραφήματα*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1988
- Μητσάκης, Μιχ., *Το Έργο του*, (επιμ) Μιχάλης Περάνθης, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 1956
- Μητσάκης, Μιχ., *Το Βάπτισμα*, Περιοδικό Εστία, τομ. 16^{ος}, Αρθ. 415, 1883
- Μητσάκης, Μιχ., *Φιλολογικά Έργα, Τακτοποιημένα και Φροντισμένα*, 2 τόμοι, (επιμ) Δημήτρης Ταγκόπουλος, Αθηναϊκό Βιβλιοπωλείο Χρήστου Γιάνναρη και Σίας, Αθήνα, 1992
- Μιχαλόπουλος, Ιωάνν., *Αθήναι, Στατιστικά Πληροφορία στο Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Εκδόσεις Φοίνιξ, Αθήνα, [χ.χ]
- Μοσκόφ, Κων., *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909: Η Ιδεολογία του Μεταπρατικού Χώρου*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978
- Μουλλάς, Παν., *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, αυτοβιογραφούμενος*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1974
- Μωραϊτίδης, Αλ., *Τα διηγήματα*, 3 τόμοι, (επιμ) Νικ. Τριανταφυλλόπουλος, Εκδόσεις Γνώση και Στιγμή, Αθήνα, 1990
- Ντοστογιέφσκι, Φιόντ., *Έγκλημα και Τιμωρία*, μτφ. Άρης Αλεξάνδρου, Εκδόσεις Γκοβοστής, Αθήνα, [χ.χ]

- Παλαμάς, Κώσ., *Άπαντα*, 17 τόμοι, Εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα, [χ.χ]
- Παπαδιαμάντης, Αλ., *Αθηναϊκά Διηγήματα*, (επιμ) Θωμάς Γκόρπας, Εκδόσεις Σπηλιώτη, Αθήνα, [χ.χ]
- Παπαδιαμάντης, Αλ., *Άπαντα*, 5 τόμοι, (επιμ) Νικ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Εκδόσεις Δομός, Αθήνα, 1982
- Παπακώστας, Γιάν., *Το Περιοδικό Εστία και το Διήγημα*, Εκπαιδευτήρια Κωστέα Γείτονα, Αθήνα, 1982
- Παπαστεφανάκη, Λήδα, *Μισθωτή Εργασία*, στο *Η Ανάπτυξη της της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, (επιμ) Κώσ. Κωστής & Σωκρ. Πετμεζάς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Μάρτιος 2006
- Πολίτης, Αλ., *Ρομαντικά Χρόνια: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε., Ρέθυμνο, 1993
- Πολίτης, Λίν., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 12^η Ανατύπωση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2003
- Πουλιαντζάς, Νικ., *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, 2 τόμοι, 3^η Έκδοση, μτφ. Κ. Φιλίνης & Λ. Χατζηπροδρομίδης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1985
- Πυλαρινός, Θεοδ., *Ο Μιχαήλ Μητσάκης και η Κέρκυρα*, εφημερίδα Καθημερινή, 26/4/2005
- Roë, Edg. Allan, *Ο άνθρωπος του πλήθους*, μτφ. Κ.Ι. Πράσσας, Περιοδικό Εστία, τομ. 30^{ος}, Αρθ. 45, 1890
- Ροΐδης, Εμμ., *Άπαντα*, 5 τόμοι, (επιμ) Άλκης Αγγέλου, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1978
- Σβορώνος, Νικ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφ. Αικ. Ασδραχά, με βιβλιογραφικό οδηγό του Σπ. Ασδραχά, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1994
- Σκαλτσά, Ματ., *Κοινωνική Ζωή και Χώροι Κοινωνικής Συνάθροισης στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1993
- Σούτσος, Παν., *Λέανδρος*, Τυπογραφείο Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνέως και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Σμυρναίου, Ναύπλιο, 1834
- Steinbeck, John, *Τα Σταφύλια της Οργής*, μτφ. Τζίμμυ Κορίνη, Εκδόσεις Σπύρου Δαρέμα, Αθήνα, [χ.χ]
- Συγγρός, Ανδ., *Απομνημονεύματα*, 3 τόμοι, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1908
- Τζόκας, Σπ., *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: Υπανάπτυξη ή Εξαρτημένη Ανάπτυξη;*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998

- Τζόκας, Σπ., *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στον 19^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999
- Τσακίρης, Στ., *Ο Παπαδιαμάντης και ο Ρεαλισμός και άλλα δοκίμια*, Εκδόσεις Γλαύκη, Αθήνα, [χ.χ]
- Τσιριμώκου, Λίζυ, *Γραμματολογία της πόλης, Λογοτεχνία της πόλης, Πόλεις της λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Λωτός, Αθήνα, 1988
- Τσιριμώκου, Λίζυ, *Εσωτερική Ταχύτητα, Δοκίμια για την Λογοτεχνία*, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα, 2000
- Τσουκαλάς, Κων., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, 3^η Έκδοση, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1982
- Τσουκαλάς, Κων., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος: Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, 2^η Έκδοση, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1986
- Χατζηιωσήφ, Χρ., *Απόψεις γύρω απ' την βιωσιμότητα της Ελλάδας και τον ρόλο της βιομηχανίας*, στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, 2 τόμοι, (επιμ) Βασ. Κρεμμυδάς, Χρ. Μαλτέζου και Νικ. Πααγιωτάκης, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνό, 1986
- Χατζηιωσήφ, Χρ., *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα, 1993

Ξενόγλωσση

- Bickford-Smith, R.A.H., *Greece under King George*, Richard Bentley and Son, London, 1893
- Bukharin, Nik., *Imperialism and the World Economy*, Editions Modern Reader, New York, 1973
- Cheston, Char., *Greece in 1887*, Effingham Wilson, London, 1887
- Dobb, Maur., *Studies in the Development of Capitalism*, Editions Rutledge and Kegan Paul, London, 1963
- Dos Santos, Th., *The Structure of Dependence*, American Economic Review, vol. 60, Issue 2, May 1970, pp. 231-239
- Engels, Fr., *Engels to J. Bloch*, στο Marx Karl & Engels, Fr., *Selected Letters*, Peking Foreign Language Press, London, 1977

Fine, Ben & Filho, Alfredo Saad, *Marx's Capital*, 4th Edition, Pluto Press, London, 2004

Harvey, Dan., *The Limits of Capital*, Verso, New York, 1999

Hilferding, Rud., *Finance Capital, A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, Routledge and Kegan Paul, London, 1981

Luxemburg, Roza, *The Accumulation of Capital*, Routledge Classics, London, 2003

Marx, Karl, *Grundrisse: foundations of the critique of political economy*, Allen Lane, New Left Review, London, 1973

Tziovas, Dim., *The Nationism of demoticists and its impact of their literary theory (1888-1930): an analysis based on their literary criticisms and essays*, A.M. Hakkert, Amsterdam, 1986